BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN

II

Çeviren:
Dr. Ahmet TEMİR

RUS BİLİM ESERLERİ SERİSİ

W. RADLOFF

SİBİRYA'DAN
II

★

(Aus Sibirien)

Çeviren :
Dr. Ahmet TEMİR

İSTANBUL 1956 — MAARİF BASIMEVİ

Bu tercümenin her türlü basım ve yayım hakları Maarif Vekâletine aittir. Vekâletin müsadesi alınmadıkça bu tercümenin metni tamamen, kısmen veya değiştirilerek alınamaz.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ: Ahmet Temir V

VI. Şamanlık ve bunun kültü 3

VII. Sibirya'nın eski eserleri 76
1. Tunç ve bakır devri 87
2. Güney Altay'da eski demir devri 114
3. Abakan boyundaki yeni demir devrinden kalma mezarlar 128

VIII. Çin sınırına ve Batı Moğolistan'a yapılan geziler. Orada Ruslar'la Moğol'lar arasındaki alışveriş münasebetleri 157
1. Çuya bozkırının doğusunda, Çin sınırında bulunduğum zamana ait hatıra defteri (1860) 157
2. 1861 yılında Soyon'lar arasında yaptığım geziye ait hatıra defteri 175
3. 1870 yılında Kobdo'ya yaptığım geziye ait hâtıra defterimden 203

RESİMLER: . . . . . .
Dr. Wilhelm Radloff (1837 - 1918). İç kapak resmi . . .
1. Büyü yapan bir Şamanı seyreden Altaylı'lar. Şaman davulu. Altaylı'ların kurban yeri 20
2. Abakan boyunda taş mezarlar 77-79
3. Tunç devrinden kalma silâh ve âletler 94-96
4. Tunç heykel (ön ve arka cephesi). Tunç levha. Bakır kazan 67-98
5. Eski demir devrinden kalma oyma ve süs eşyaları . 98-104
6. Eski demir devri. Katanda boyundaki mezarlar . 115-118
7. Katanda boyundaki büyük mezarda bulunmuş olan tahta oyma eserler 119
8. Yeni demir devrine ait mezarlık saha ve mezarlar . . . 127
9. Abakan boyundaki Kazak mezarlarında bulunmuş kül kabı v. b. 129
10. Muhtelif devirden kalma âlet, silâh v. b. lar 134
11. Kayış eşya ve giyim için bakır süsler 138
12. Altay'da bulunmuş eski demir devrine ait kemik oyma eserler 140
13. Soyon dağlarından bir manzara 194

Dr. Wilhelm Radloff
(1837 — 1918)

ÖNSÖZ

I. Sibirya'dan I ve II nin içindeki bahislere göre açıklanması.
II. Şamanlık üzerine birkaç söz.
III. Radloff'un Türk boyları hakkındaki görüşleri.

I. Sibirya'dan I ve II nin içindeki bahislere göre açıklanması.

Meşhur Türkologlardan F. W. Radloff'un aslı Almanca olan 2 ciltlik **Aus Sibirien (Sibirya'dan)** adlı eserinin Türkçeye tercümesi bununla tamamlanmış oluyor. Radloff'un hayatı ve eserleri üzerine yazmış olduğum etüt, I* cildin başına eklenerek yayınlanmış olduğundan (bk.: W. Radloff, **Sibirya'dan** I*, çeviren Ahmet Temir. Bilim eserleri serisi, Maarif Vekâleti. İstanbul, Maarif Basımevi 1954; Giriş, s. VII-LXX), bu konuyu kül olarak burada tekrar ele almıyacağım. Ancak adı geçen Giriş'te önümüzdeki eser üzerine söylediklerime (bk. Giriş, §§ 14, 26-31) ek olarak bu eser hakkında yine bazı açıklamalarda bulunmak niyetindeyim.

Giriş'in XXXIX. sayfasında işaret edildiği gibi, Radloff'un ilk tab'ı 1884 (Nr. 39) ve ikinci basılışı 1893 te (Nr. 77) çıkan bu eseri, onun 1859 dan 1871 yılına kadar Sibirya ve Türkistan'da geçirmiş olduğu 12 yılın bir hikâyesi, kendi hal tercümesinin bir parçasıdır; her iki cildin yarısı doğu ve batı Türkistan'a tahsis edilmiş olduğundan, buna "Sibirya'dan ve Türkistan'dan" veya: "Sibirya ve Türkistan Notları" demek daha doğru olurdu. Radloff'un 1884 ten önce basılan birçok makaleleri bu eserde toplandığı gibi, bu tarihten sonra basılan bazı yazıları da bu esere dayanmaktadır.

Radloff 1859 da batı Sibirya'daki Barnaul şehrinde yerleşerek gezilerine başlayınca, bunlar hakkında hazırlamış olduğu rapor mahiyetindeki yazılarını, 1860 dan itibaren muhtelif dergilerde yayınlamaya başlamıştır. Bunların bazısı Almanca, bazısı Rusça, ve bazıları da her iki dilde basılmıştır. 1882 tarihine kadar yayınlanmış olan 15 kadar makalesi (Giriş: Nrr. 2, 3, 4, 7, 8, 10, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 29, 33, 35), bazıları aynen, ve bazıları azçok değiştirilerek 1884 te çıkan **Aus Sibirien**'de toplanmış ve sonra çıkan iki Almanca makalesi ile (Giriş: Nrr. 42, 137) Sibirya'nın eski eserlerine ait seri halinde yayınlanan Rusça 5 makalesi (Giriş: Nrr. 61, 69, 82, 86, 106) bu esere dayanılarak hazırlanmıştır.

Radloff'un 1884 ten önce basılarak **Aus Sibirien**'in I. cildine alınmış olan makaleleri şunlardır:

Briefe aus dem Altai. 1-3: ErmA XX, Berlin 1860, s. 556-597, mit 1 Tafel; 4-5: ErmA XXI, 1862, s. 179-223; 6-7: ib. s. 641-622; 8-9: ErmA XXII, 1863, s. 1-46, mit 1 Tafel u. 1 Karte. (Giriş: Nr. 2).

Kurzer Bericht über eine auf Kosten des Kabinets Sr. Kaiserl. Majestät unternommene Reise in den Altai im Sommer des Jahres 1861. BullAIS V, 1863, s. 534-537=MélR IV,3, 1863, s. 333-338. (Giriş: Nr. 3).

Kurzer Bericht über eine im Sommer 1862 unternommene Reise in die östliche Kirgisen-Steppe. BullAIS VI, 1863, s. 415-420=MélR IV,3, 1863, s. 368-372. (Giriş: Nr. 4).

Bericht über eine im Sommer 1863 unternommene Reise in den östlichen Altai. BullAIS VIII, 1865, s. 25-32=MélR IV, 4, 1865, s. 453-462. (Giriş: Nr. 7).

Reise durch den Altai, nach dem Telezker See und dem Abakan. ErmA XXIII, 1865, s. 1-55; 218-316. (Giriş: Nr. 8).

Die Bergnomaden des Altai. Globus XI, 1867; I: s. 248-250; II: s. 276-279. (Giriş: Nr. 13).

Skizzen aus Sibirien. Kölnische Zeitung 1872, Januar 18 ve 30. (Giriş: Nr. 22). Aynı makalenin Rusçası: **Oçerki Sibiri.** Novoe Vremya, Nr. 1, 1874. (Giriş: Nr. 29).

1884 ten önce basılıp da **Aus Sibirien**'in II. cildine alınmış olan, veya o tarihten sonra bu eserdeki bahislere dayanılarak yazılan makaleleri şunlardır:

Das Ili-Thal im Hoch-Asien und seine Bewohner. PetM 1866, s. 88-97 ve 250-264. (Giriş: Nr. 10).

(Pis'ma g. Radlova v Geografiçeskoe Obşçestvo vo vremya poezdki v Turkestanskiy Kray). İzvRGO VI, 1868, otd. II, s. 324-327. (Giriş: Nr. 16).

Kratkiy otçet o poezdke v Semireçinskuyu Oblast' i Issik-Kul letom 1869 goda. IzvRGO VI, 1870, s. 96-100. (Giriş: Nr. 17).

Torgovlya snoşeniya Rossii s zapadnoy Mongoliyey i ich budu-şçnost'. ZapRGO po otdeleniyu statistiki II, 1871, s. 593-637. (Giriş: Nr. 20).

Das mittlere Serafschanthal. Ztsch.d.Ges.f.Erdk.Berlin VI, 1871, s. 401-439; 497-526. (Giriş: Nr. 21). Aynı yazının Rusçası: **Srednyaya Zerafşanskaya dolina.** ZapRGO po otdeleniyu etnografii VI, 1880, s. 1-92. (Giriş: Nr. 33).

Die alten Gräber in Sibirien. Ztsch. f. Ethnologie XIV, Berlin 1882, s. 430-432. (Giriş: Nr. 35).

Drevnie aborigeni Sibiri. Jivopisnaya Rossiya, 1884. (Giriş: Nr. 137 ve Aus Sibirien II, s. 142).

Das Schamanenthum und sein Kultus. Leipzig, T.O.Weigel, 1885. 67 s. (Giriş: Nr. 42).

Sibirskiya drevnosti, I, 1. MAR Nr. 3, SPb 1888, (III)+IV+40+19 s. + I—VI levha. (Giriş: Nr. 61).

Sibirskiya drevnosti, I, 2. MAR Nr. 5, SPb 1891, III+41—80 + 21—52 s. +VII—XIV levha. (Giriş: Nr. 69).

Sibirskiya drevnosti, I, 3. MAR Nr. 15, SPb 1894, IV+81—132 + 53—146+XV—XXII levha. (Giriş: Nr. 82).

Sibirskiya drevnosti. ZapRAO VIII, 1895, s. 147—216. (Giriş: Nr. 86).

Sibirskiya drevnosti. II,1, MAR Nr.24, SPb 1902, (III)+31 s. +I—VI levha. (Giriş: Nr: 106).

Sibirya'dan'ın II. cildi, fihristten de görüleceği üzere şu adlar altında 5 büyük bahsi içine almaktadır: VI. Şamanlık ve bunun kültü; VII. Sibirya'nın eski eserleri; VIII. Çin sınırına ve Batı Moğolistan'a yapılan geziler; Rus'larla Moğol'lar arasındaki alışveriş münasebetleri; IX. İli vadisi ve X. Orta Zerafşan vadisi. Bu bahislerin herbiri üzerinde ayrı ayrı durarak sözü uzatmak istemiyorum. I. ciltte olduğu gibi burada da bir işleme ve inceleme yolu tutmayıp, eseri dilimize çevirmek ve ancak çok lüzumlu görülen bazı yerlere umumî notlar eklemekle iktifa ettim. Ancak VI. bahsi teşkil eden şamanlık üzerine aşağıda birkaç cümle ilâve olunmuştur.

II. Şamanlık üzerine birkaç söz.

Bu eserin şamanlık hakkındaki 67 sayfalık VI. bahsi, 1885 te ayrıbasım olarak da yayınlanmıştır (bk. Giriş: Nr. 42). Girişte işaret ettiğim gibi (s. XXIV), Radloff'un şamanlık hakkındaki araştırmaları Altay'ın güneyinde yaşayan Türk boylarına inhisar ederek mevziî kalmış ve bu bahsi tertip ederken, o kendi görgülerinden başka, bilhassa Verbitski'nin araştırmalarına da dayanmıştır. Fakat bu durum onun eserinin değerini hiç de azaltmaz, bilâkis bu sahada yapılan ilk araştırmalar cümlesinden olmak bakımından çok mühimdir. Daha sonra yazılan eserler ve bilhassa Anohin'in **Materyalı po şamanstvu u Altaytsev,** 1924, adlı kitabı, Radloff'un eseri ile birleştirildikte, Altay'lı Türk boyları arasında şamanlık için birer temel taşı teşkil ederler. Avrupa'da bu sahada 18. yüzyılda başlayan araştırmalar son yıllarda bilhassa çoğalmış ve nihayet bunu memleketimiz-

de de ciddiyetle ele alanlar olmuştur. Buna misal olarak şu eserleri zikredebiliriz:

Sadeddin Buluç, **Şamanizm.** Türk amacı, İstanbul 1942, yıl I, sayı 1-6; 1943, yıl II, sayı 7-8.

Abdülkadir İnan, **Tarihte ve bugün ŞAMANİZM,** materyaller ve araştırmalar. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954, (IV) + 230 s. + 7 resim. — Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII. seri, No. 24.

Bu gibi eserlerin neşrinden sonra burada şamanlık üzerinde tafsilâta girişmek yersiz olur; benim tebarüz ettirmek istediğim noktalar ancak şunlardır:

Bugün şamanlık veya şamanizm adı verilen ve Altay halklarından (Türk, Moğol, Mançu, Tunguz) bazıları arasında halâ yaşamakta devam eden bu din, onların eski cedlerinin inanışları ile bir birlik teşkil ettiğinde şüphe olmayan bir tabiat dinidir. Yalnız burada herkesçe otoritesi kabul edilen meşhur peygamberler ve yazılı temeller mevcut olmadığından, bu dinin esasları ve kültü daimî bir değişikliğe maruz kalmıştır. Radloff'un: "Umumî bir tasvir yapmak istendiği zaman bu iş pek zordur, çünkü hepsinin de birbirini tutmayan münferit haberlerden toplanması icabetmektedir..." (aşağıya bk., s. 2) demesi, işte bundan ileri gelmektedir. Şamanlık, Türk halkları arasında birçok değişiklikler gösterdiği gibi, bunun Türk, Moğol ve Tunguz'lar arasındaki şekillerine bakarsak, bu ayrılıklar, daha da artar. Bunun için şimdiye kadar yapılmış olan araştırmalara bir göz atmak kâfidir.

Diğer mühim cihet de, bu dinin adı meselesidir. Şaman sözü aslında Tunguzcadır, Türk'ler bunun yerine **kam,** Moğol'lar ise **böge** > **bö'e** > bō tabirini kullanırlar. Şaman sözü Avrupa'da ilk olarak Eberhard Isbrand'ın 1693-1695 yıllarında yapmış olduğu Çin seyahati üzerine Brand tarafından yayınlanan raporda kullanılmış olup, bu eser **Beschreibung der chinesischen Reise, welche a.o 1693, 94 und 95 verrichtet worden** adı altında 1698 de Hamburg'da yayınlanmıştır. Demek oluyor ki, **şamanlık** veya **şamanizm** tabiri bir din adı olarak Altay halkları arasında hiç mevcut değildir. Yukarda anılan Tunguzca **şaman,** Türkçe **kam** ve Moğolca **böge** sözleri ise, bu dinle ilgili âyini icra eden, büyü yapan şahıs, yani bu dinin papazı, mollası... demektir, ve nihayet sihirbaz, doktor, büyücü anlamında da kullanılmaktadır. Buna göre şamanlık tâbirlerinin, "papazı şaman olan bir din" anlamına gelmesi icabeder. Fakat, yukarda işaret edildiği gibi "şaman" tâbiri ancak son asırlarda Tunguz'lar arasında kullanılmış olup, bunun daha eski metinlerde mevcudiyeti hakkındaki faraziyeler henüz katî bir netice vermemiştir. Türkçe **kam** sözüne en eski metin olarak 9. yüzyıldan kalma Uygurca eserlerde rastlıyoruz. Köktürk'lerde, Hun'larda ve daha eski devirlerde dahi böyle bir ru-

hanî sınıfın mevcut olması tabiî karşılanmakla beraber, bu hususta elde katî deliller pek yoktur. Bütün bunlar gösteriyor ki, "şamanlık" "şamanizm" tabirleri bir din adı olarak yanlış girmiştir, eğer Köktürk' lerde ve Hun'larda **şaman, kam** veya **böge** adı verilen ruhanî sınıf mevcut olmamışsa, şamanlık tabirini ta en eski zamanlardan bugüne kadar teşmil etmek de hata olacaktır. Avrupa'lılarca ortaya atılan bu söz, nihayet memleketimiz edebiyatına da girmiş bulunuyor. Meselâ, A. İnan yukarda adı geçen eserinin 1. sayfasında: "Eski Türk'ler, şüphesiz ki, şamanist idiler" diyor.

Bu durum karşısında, yanlış bir tabir olan şamanizm sözünden vazgeçerek bunun yerine Codex Comanicus'da mevcut **kamlık** (meselâ orada **kamlık etermen** "kamlık ediyorum" denmekte ve **kamlık** sözü bir din adı olarak geçmektedir) sözünü mü almalı, yoksa başka bir tâbir üzerinde mi durmalıyız, bu hususta katî bir fikirde bulunmadan, meselenin tetkikini ancak bir teklif olarak ortaya atıyorum. Nihayet öyle haller de vardır ki, herhangi bir konu için tesadüf eseri olarak kabul edilen bir terim esasında doğru olmasa dahi bazan sırf alışkanlık yüzünden ve bile bile kullanılmakta devam eder; "şamanizm" tâbiri de işte bunlardan biridir.

III. Radloff'un Türk boyları hakkındaki görüşleri.

I. cildin tercümesine eklenen Giriş'te Radloff'un ilmî hüviyeti, İslâmiyetin Türk hakları arasındaki rolü üzerine yürüttüğü fikirleri ve umumiyetle Türk halkları hakkındaki görüşü üzerinde de biraz durmuş ve kısa da olsa bu bakımlardan onun şahsiyetini belirtmeye çalışmıştım. Şimdi onun, bazan Türklüğün aleyhinde ve bazan da lehinde gözüken sözlerini ele alarak, eserin II. cildine de bu bakımdan bir göz atalım. Eserde Türk'lerden başka Çin'li, Mançu-Tunguz ve Moğol'lar hakkında da birçok sözler varsa da (İndekse bk. : karakter), ben bunlar üzerinde durmıyarak, burada Radloff'un ancak Türk boyları ile ilgili (Tarançi, Türkmen, Kara-Kalpak, Kazak, Özbek, ve bunlarla ilgili olarak Tacik) fikirlerine temas edeceğim.

Bu eserde, bazı Türk boyları hakkında hiç de bitaraf olmıyan sözler vardır. Aşağıda da işaret edildiği gibi, bunların Radloff tarafından hangi şartlar altında toplanıp zikredildiği malûm olduğundan, bunların tercümemize alınmasında bir fayda görülmemiştir. Zaten bu gibi menfi fikirler ancak birkaç cümleye inhisar etmiş olup, bunların çıkarılması, tercümede aksaklığa da sebebiyet vermemiştir. (Çıkarılan cümleler, eserin Almanca aslına göre şu sayfalarda bulunur: 417, 450, 470, 471, 472, 473, 476, 486).

Şu ciheti bilhassa tebarüz ettirmek icabeder ki, Radloff bu gibi menfi özelliklerin hepsini de görmemiş, bir kısmını ancak rivayetlere dayanarak yazmıştır. Türk boyları hakkındaki bu gibi aşırı menfi hikâyelerden birçoğunun, Türkistan Hanlıklarının Rus'lar tarafından

zaptına rasladığından, Rus'lar tarafından uydurulmuş olduğunda şüphe yoktur. Rus hizmetinde bulunan ve Rus ordusuna katılarak bu istilâyı bizzat yaşamış olan Radloff dahi, birçok malûmatla birlikte, doğru veya yanlış olmasına pek aldırmadan bu gibi hikâyeleri de eserinde toplamıştır. Diğer cihetten Radloff, Türkistan'daki şehir ahalisinin bozuk ahlâka sahip olmalarını Türk'lere has bir özellik olarak değil de, bunun İran'lı Tacik'lerin tesiriyle meydana geldiğini de belirterek şöyle demektedir: "Şehirlerdeki Türk ahali İran'lı unsurlarla karışmak suretiyle artık birçok bakımdan Tacik'lerin karakterine yaklaşmıştır. Burada öyle bir halkla karşılaşıyoruz ki, onlar, Tacik'ler gibi kâr ve kazanç kelimesini bayraklarına yazmışlardır; bu, en büyük gayesi maddî kazanç olan bir halktır" (II 471). Radloff'a göre halkın mânen gerilemesinde dinî taassubun da rolü az olmamıştır, meselâ: "İran ve Arabistan'da yetişen ve mekteplerle medreselerde öğrenilen edebiyat malzemesine ulaşılmaz birer şaheser olarak bakılıyor ve bunları taklit için deneme bile yapılmıyordu; komşudaki diğer dinde olanlarla bir yarış mevcut olmadığı için dinî görüşler uyuştu ve zahirî gösteriş şeklinde dallanıp budaklandı. Taassup o kadar yüksek bir dereceyi buldu ki, başka dinde olan bir kimsenin kutsal topraklara ayak basması bir cinayet sayılıyordu; saf heyecan, yerini riyakârlığa ve kendi kendini aldatmaya terketti" (II. 417).

Radloff, Rus idaresine karşı bitaraf görünerek Türk karakterinin iyi taraflarını da ele almayı ihmal etmemiştir. Meselâ, bu bakımdan II. ciltte şöyle cümlelerle karşılaşmak mümkündür: "İyi kalblilik, sadakat ve çalışkanlık Tarançi karakterinin esas hatları olup, bunları birçok şahısların yüzünden okumak mümkündür." (II 343); "Zerafşan vadisinin köylü ahalisi insanda daha iyi bir tesir bırakır, çünkü onlarda, şehir ahalisinde hiç mevcut olmayan muayyen derecede bir kalb sâflığı yaşamaktadır..." (II 472-473); "Kara-Kalpak, Türkmen ve Kırgız'lar sâf tabiat çocuklarıdır, bunlar kurnaz ve hilekâr olmakla beraber, esasında yine de iyi kalblilik, alicenaplık ve bağlılık gösterirler" (II 473) v. b.

Bütün bu açıklama ve misaller gösteriyor ki, bir alim olarak Radloff görüşlerinde oldukça bitaraftı, fakat bazı anlarda kalemi, Rus idaresine yaranmak için ne de olsa biraz o tarafa kaymıştır; bunu kısmen mecbur olarak yapmışsa, kısmen kendisinin hıristiyan oluşu da bunda hiç şüphesiz mühim rol oynamıştır.

Ankara, Ekim 1955. **Ahmet Temir.**

Transkripsiyon:

Tercümede, Radloff'un yazış tarzı mümkün olduğu kadar bugünkü imlâmıza yaklaştırılmış, meselâ: **ch** harfi **h** ile, (Mançu, Moğol ve Çince sözler müstesna), **y** harfi **ı** ile, bir vokalden sonra gelen **i** harfi **y** ile, **sh** harfi **j** ile ifade olunmuş, **sch** yerine **ş**, **tsch** yerine **ç** ve **dsch** yerine **c** kullanılmıştır.

SİBİRYA'DAN

II

VI.

1 ŞAMANLIK VE BUNUN KÜLTÜ*

Şamanlığın Türk halkları arasında yayılışı. — Esas Altay'da yaşıyan şamanlık mensuplarının dünya hakkındaki görüşleri. — Şamanlık kültü. — Şamanlığın Kazak ve diğer Türk boyları arasındaki izleri.

Ural-Altay halkları ailesinin batı kollarından olan bütün kuzey Asya halkları, yani bütün Tunguz, Moğol ve Türk boyları, eskiden şamanlığa mensuptular. Bu şamanlık kültü bugün, Çin'in devlet dini olan Budizmi kabul etmiş Mançu'lar müstesna, ancak Tunguz'lar arasında genel olarak yayılmıştır. Tibet tesiri altında kalan Moğollar, bugün hemen hemen hepsi de gayretli budist olup, bunlardan ancak Baykal gölü civarında yaşamakta olan Buret'ler hâlâ şamanlığa mensupturlar; Gobi'de Moğollar arasında bu dinin izlerinin mevcut olup olmadığı hususunda bilgim yoktur. Nihayet, zikredilen bu üç gruptan Asya yüksek elini en başta terkeden Türk'ler ise, Altay ve Soyon dağında yaşayanlar müstesna, yüzyıllardan beri, İslâmiyetin tesiri altında kalmışlar ve bu dine çok bağlıdırlar. Türk boylarının ancak Rusya ve Sibirya'da bulunan pek az bir kısmı hıristiyan olmuş ve yalnız batı Moğolistan'da oturan Soyon'ların bir kısmı da Budizmi kabul etmiştir. Bundan dolayı şamanlığı ancak, Türk'lerin batıya ve güneye göçleri sırasında 2 büyük

---

* Şamanlık hakkında yukardaki önsöze bk. (Çeviren).

Altay dağı silsilesinin verimli doğu bölgelerinde, göç eden komşularından ayrılarak geride kalan boylar arasında görüyoruz. Şimdi bu geride kalan boylar üzerinde komşuların büyük tesiri görülmektedir, öyle ki, şamanlık doğudan Budizm ve batı ile kuzeyden de Hıristiyanlık tarafından sıkıştırılmaktadır. Bütün Abakan Tatarları resmen vaftiz edilmiş olarak gösterildiğinden ve Soyon'ların çoğu da budist olduğundan, şimdi ancak Altay'lı dağ Kalmık'ları, Teleüt'ler, Karaorman Tatar'ları ve Şor'lar büyük kısımlariyle açık olarak şamanlığa mensupturlar. Sibirya Tatar'larının bir kısmı ancak son yüzyılda Rus arazisinde müslümanların tesiri altında kalmıştır. Bunlar Baraba Tatar'ları ile Tara Tatar'ları (Kurdak'lar) ve Tomsk Teleüt'leri adı verilen boylardır.

Şamanların âyin kültünü anlatmadan önce, şamanlığın dünya hakkındaki görüşünü açıklamaya çalışacağım. Umumî bir tasvir yapmak istendiği zaman bu iş pek zordur, çünkü hepsinin de birbirini tutmıyan münferit haberlerden toplanması icabetmektedir. Şamanlığı araştırırken bize hiçbir yazılı vesika da yardım etmemektedir. Meselâ, eski Yunan'lılar devrinden kalma yazılı efsanelerin bir bütün halinde toplanmasının zorluğunu göz önüne getirirsek, burada umumî bir tasvir meydana getirmenin ne kadar müşkül olacağı kolayca anlaşılır. Bu yolda bizim için biricik kaynak olan halk, kendisi bile kendi inanışı hakkında ancak karanlık bir fikre maliktir. Bizim için yegâne emin kaynak olabilecek şamanlar ise sırlarını açığa vurmaktan korkarlar ve kazançları için çok lüzumlu gördükleri esrar perdesine bürünürler. Bu yüzden, Kebizen Misyonerliğinde hıristiyan olmuş iki şamana rasladığım zaman çok sevinmiş ve daha zengin malzeme elde edeceğimi ümit etmiştim. Maalesef bu sefer de ümidim boşa çıktı, çünkü onlardan, bu husustaki bütün sorularıma şu cümlelerden başka cevap alamadım: "Eski Tanrımız, kendisini terkettiğimiz için bize kâfi derecede dargındır; şimdi bir de kendisine ihanet ettiğimizi öğrenirse ne yapar? Fakat, eski dinimiz hakkında konuştuğumuzu duyar diye, rus Tanrısından daha fazla korkuyoruz. O

zaman nasıl bir kurtuluş yolu buluruz? **(anda arga nä 3 polor?)**". Ben bütün bu zorluklara bakmadan, birçok efsane, destan, masal, hikâye ve şarkılardan, halkın inanışı hakkında zamanla bir sürü ip ucu ve kapalı tasvirler elde edebildim; bunlara bir de şaman dinine mensup kimselerin ve bizzat şamanların parça halindeki birçok izahlarını da eklemekle, birçok yerleri noksan olmakla beraber, şamanlığın dünya görüşü hakkında umumî bir tasvir verebileceğimi zannediyorum.

Şamanlığa mensup kimselerin fikrince dünya bir sürü katlardan ibarettir; fakat bunların kuruluşu hakkında onlar kafalarını fazla yormazlar. Böyle bir düşünüş, hiç şüphesiz, yüksek bir yere çıkan dağlıların gözleri önünde kat kat yükselen dağlardan alınmıştır. Bu katlar muayyen bir şeyle birbirlerinden ayrılmıştır, çünkü şaman, büyü esnasında bir kattan diğerine geçmek için oldukça büyük kuvvet sarfına mecbur kalmaktadır, bu şekilde kuvvet sarfını ise her zaman bir gürültü takibeder.

Yukardaki onyedi kat, ışık âlemi olan semayı ve aşağıdaki yedi veya dokuz kat da karanlıklar âlemini meydana getirirler. Sema katları ile aşağıdaki dünyanın katları arasında, insan oğullarının oturduğu yer yüzü vardır, böylece yer yüzü, üzerinde yaşayan bütün insanlar ile birlikte, zikredilen her iki dünyanın tesiri altında bulunur.

Kişi oğullarını yaratan, koruyan ve muhafaza eden bütün iyi ruhlar, dahiler ve tanrılar ışık dünyasının yukarı katlarında otururlar, çünkü ışık bütün insanların dostudur ve tabiattaki bütün hayat tezahürlerini elinde bulundurur. Alttaki karanlık katlarda ise ifritler, kötü ruh ve tanrılar yaşarlar, bunlar insanlara zarar vermek ve onları mahvetmek isterler ve bütün mücadelesine rağmen neticede onu ebedî karanlığa sürükleyip götürürler.

Böyle bir dünya nizamının sebeplerini bize dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler anlatmaktadır. İşte bunlardan biri:

Yer ve gök yaratılmadan önce her şey sudan ibaretti, yer yoktu, gök yoktu, güneş ile ay da henüz yoktular. O zaman, Tanrıların en yükseği, bütün varlıkların başlangıcı, insan oğullarının ata 4 ve anası Tengere Kayra Kan kendisine benzer bir varlık yaratarak ona kişi (**kiji**) dedi. Kayra Kan ile kişi su üzerinde iki kara kaz gibi sakin sakin uçarak süzülürlerdi. Fakat kişi bu ebedî sükûnetten memnun değildi, o, Kayra Kan'dan da fazla yükselmek istiyordu. Bu ölçüsüz hareketinden dolayı o, uçma hassasını kaybetti ve derinliklere, dipsiz suya yuvarlandı. Boğulacak dereceye gelince, ihtiyaç karşısında Tengere Kayra Kan'ı (merhametli semayı) yardıma çağırdı. Kayra Kan, kişiye derinlikten kalkması için emir verdi, sonra kişinin, üzerinde oturarak suya karşı korunabilmesi için denizden bir yıldızın yükselmesini emretti. Kişi artık uçamadığı için, Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve bu toprağı suyun üzerine serpti. Kişi, sudan toprak çıkarırken kendisi için gizlice bir arazi yapmak maksadiyle toprağın bir parçasını ağzında sakladı. Fakat, yukarıya çıktığı zaman ağzındaki toprak şişti ve nefes alamaz oldu, eğer Kayra Kan ağzındaki toprağı tükürmesini emretmemiş olsaydı, boğulacak dereceye gelecekti. Kayra Kan tarafından yaratılan yer düz ve arızasızdı, fakat kişinin ağzından fışkıran toprak her tarafa sıçradı ve birçok yerde bataklıklı tepecikler meydana getirdi. Kayra Kan kızgınlıkla kişiye Erlik adını taktı ve onu ışık diyarından kovdu; bunun üzerine arz üzerinde yerleşsinler diye başka kişiler yarattı. Yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalın altında bir kişi yarattı. Bu dokuz kişi, bugüne kadar yer yüzünde yaşayan dokuz boyun cedleri olmuşlardır.

Erlik, yer yüzünün yeni sakinleri olan insanlara bakıp bunların güzel ve iyi olduklarını görünce, Kayra Kan'dan, bu mahlûkları kendi eline vermesini rica etti. Kayra Kan onun bu ricasını kabul etmedi; bunun üzerine Erlik onları kötü yola sevkederek zorla kendi hakimiyeti altına geçirmesini bildi. Fakat Kayra Kan, Erlik tarafından

böylece kolaylıkla kandırıldıkları için insan oğullarına kızdı. Bu yüzden, bu andan itibaren kişi oğullarını kendi hallerinde bırakmaya 5 karar verdi, Erlik'e tekrar beddua okuyarak onu karanlıklar diyarının üçüncü katına sürdü; kendisi için ise onyedi kat gökle onun sakinlerini yarattı ve daimî mesken olarak en yüksekteki onyedinci katı seçti. Şimdi, yalnız kalan kişi oğullarının koruyucu ve öğreticisi olarak yüksek May-Tärä'yi geride bıraktı. Güzel semayı gören Erlik de kendisi için bir sema yapmaya karar verdi ve Kayra Kan'dan müsaade aldıktan sonra orada kendi emrindekileri yerleştirdi, bunlar, onun yoldan çıkardığı insanlar, yani kötü ruhlardır. Halbuki kötü ruhlar, Tanrının yer yüzünde yarattığı insanlardan çok daha iyi yaşıyorlardı. Bu hal Kayra Kan'ı hiddetlendirdi, bunun üzerine o, Erlik'in semasını yıkmak için Mandışirä Bahadır'ı gönderdi. O zaman Mandışirä'nin şiddetli darbeleri ile gök sarsıldı ve Erlik'in seması küçük parçalar halinde yere döküldü ve o zamana kadar düz olan yeryüzünün şekli bozuldu, çünkü, yıkılan enkaz neticesinde muazzam dağlarla derin uçurumlar ve onların arasında geçilmesi imkânsız ormanlıklar peyda oldu. Kayra Kan ise Erlik'i, güneş ve ayın bulunmadığı, yıldız ışıklarının nüfuz etmediği en alttaki arz katına sürdü ve dünyanın sonuna kadar orada kalmasını emretti.

Dünyanın yaratılışı hakkındaki efsaneler çoktur, ve bunlar yaratılış hâdisesinin cereyanını, tabiî olarak pek farklı anlatırlar. Bunu da anlamak kolaydır, çünkü bütün bu hikâyeler, insanlar tarafından anlaşılması mümkün olmayan oluş hâdisesinin ve bütün mevcudatın sebeplerinin halk arasında yaşayan çocukça izahından başka bir şey değildir. Bu hâdisenin izahı en cahil kimse için bile tezatlarla dolu olduğu için, o, her zaman yeni açıklamalar arar ve başka kimselerin, anlaşılamayan bu mevzu üzerindeki fikirlerini istiyerek öğrenmeye çalışır. Muhtelif kavimlerde varlığın sebeplerini anlatan efsanelerin biribirine daha yakın olması ve bütün diğer efsanelere nazaran biribirinden daha çabuk fikir alması, işte bundan

ileri gelir. Bundan dolayı Altay'daki şamanlık mensupları arasında da bu efsanenin birçok varyantlarına rastlıyoruz ve bunlarda Musa dininin yaratılış usturesiyle Budizmin izlerini de görüyoruz ki, bunlardan birincisi kısmen 6 müslümanlarla ve kısmen de hıristiyarlar vasıtasiyle buraya nüfuz etmiştir.

Kayra Kan'ın önce üç muazzam balık yarattığı ve dünyayı bunların arkasına yerleştirdiği hakkındaki varyant bunu ispat eder. Burada anlattığım efsanede mevcut olup da tarafımdan çıkarılan ve Musa hikâyesine aynen benzeyen günah hadisesi de bunlardan biridir. Aynı efsanede geçen Mandışirä ve May-Tärä adları ise Budizm tesirini gösteriyor.

Tengere Kayra Kan bugün dahi semanın onyedinci katında oturur ve oradan kâinatın kaderini idare eder. Kayra Kan'dan sudur yolu ile aşağıdaki üç yüksek ilâh meydana gelmiştir: Semanın onaltıncı katında altın bir dağ üzerinde yaşayan ve orada altın bir taht üzerinde oturan Bay Ülgön; semanın dokuzuncu katında oturan kudretli Kızagan Tengere ve semanın yedinci katında yaşıyan akıllı Mergen Tengere; gökle yeri aydınlatan güneş ana (kün änä) da burada bulunur. Altıncı katta ay baba (ay ada) oturur. "Güneş ana" ve "ay baba" tâbirleri ancak kafiye benzerliğinden doğmuş olup, bunların efsanevî bir önemi yoktur. Beşinci katta en yüksek yaratan Tanrı (Kuday yayuçi) oturur. Yüksek Bay Ülgön'ün iki oğlu vardır, biri Yayık'tır, buna May-änä dahi derler, diğeri insanların hâmisi ve piri May-tärä'dir. Bunlar semanın üçüncü katında otururlar; bütün hayatın kaynağı olan **Süt-ak-köl** (süt-ak-göl) ve onun yanındaki Sürö dağı da burada bulunur; yedi Kuday (yätti Kuday = yedi tanrı) bu dağda kendi tebaaları, Yayuçi'lar (yaratanlar), koruyucu melekler ve insanlara refakat edenlerle birlikte yaşarlar. Rahmetli ve doğru yolda bulunanların (**aktu**'lar, yani doğrulukla mücehhez olanlar'ın) mesut bir hayat sürdükleri cennet (ak) de burada bulunur. Bu son zikredilenler halen yaşamakta olan insanla-

rın cedleri olup burada aile halinde yaşarlar ve bu aile bağının kuvvetiyle, semadaki ilâhlarla yer yüzünde yaşıyan ardılları arasında vasıtacılık yaparlar ve gerektiği zaman onlara yardım edebilirler.

7 Üzerinde insanların yaşadığı yer kendisi ise insanlara iyilik yapan bir ruhlar cemiyeti şeklinde şahıslandırılır ve Yär-Su adı altında takdis edilir. Ruhlar cemiyeti diyorum, çünkü Yer-Su deyince onyedi yüksek hanın hepsi kastedilir; kaynaklar bölgesinin bütün bu hanları, muazzam dağların karlı tepelerinde ve karaları sulayan nehirlerin membalarında otururlar. Bu onyedi hanın en kudretlisi Yō Kan'dır. O, arzın merkezinde, yeryüzündeki bütün ağaçların en büyüğü olan çok yüksek çamın bulunduğu yerde oturur, bu çamın ucu Bay Ülgön'ün evine kadar ulaşır. Bu ağaç, Yō Kan'ın, kudret bakımından en yüksek Tanrıya muadil olduğunu göstermektedir. Yō Kan'ın, Sō Kan ve Temir Kan adında iki oğlu olup, bunlar da yerdeki hanlar zümresine aittirler ve insanlar tarafından sunulanları memnuniyetle kabul ederler. Kudretli yer hanlarının dördüncüsü denizlerin hâkimi, ölüleri koruyan Talay Kan'dır, ona Yayık Kan (taşmış suların hanı) dahi denir. Onun evi onyedi denizin birleştiği yerdedir, kendisi de yeryüzündeki bütün suların hükümdarıdır. Beşinci han Adam Kan'dır (bu şahsiyet, Kazak'lar vasıtasiyle müslümanlardan geçmiştir). Altıncısı, Abakan nehrinin hükümdarı olan Mordo Kan veya Abakan Kan'dır; Teles gölünün doğusunda Abakan nehrinin membaında oturur ve orada yağmur ilâhı olarak takdis edilir. Yedincisi, Altay halkının hâmisi Altay Kan'dır; Katunya ile semaya kadar yükselen Beluha membalarında oturur. Sekizincisi, Kemçik'in ve Yenisey membalarının zengin sahibi Kırgıs Kan'dır. Dokuzuncu han Yabaş Kan, onuncusu Edär Kan'dır. Diğer yedi han, muhtelif boylar arasında muhtelif adlar altında zikredilmektedir. Kuzey Altay'da duyulan adlar şunlardır: Yābır Kan, Kayra Kan, Puysan Kan, Pärbi Kan, Mansar Kan, Pırçu Kan ve Oktū Kan; bunların bulunduğu yer ve önemleri hakkında bilgi veremiyeceğim.

Gök ve yerin katlarında yaşıyan bütün bu yukarı dünya ilâhları, beşeriyeti meydana getiren, yaşatan ve koruyan varlıklar olarak mütalâa edilirler. 8 İnsanlar, en fazla Yersu ilâhlarına yakın bulunmakta, onların iyiliğinden doğrudan doğruya faydalanmakta ve bu yüzden vasıtasız onlarla irtibat kurarak kurban takdiminde bulunmaya cesaret etmektedirler. Zayıf insan, en yüksekteki gök ilâhları ile karanlığın ruhlarına doğrudan doğruya müracaata cesaret edemez, o, bunun için bir vasıtacıya muhtaçtır; bu vasıtacılar, onun cennette yaşıyan cedleridir. İnsan, bu cedler vasıtasiyle gökteki yüksek ilâhlara ihtiyaçlarını bildirir ve onlardan yardım ister. Bu yüzden, her yurt'un put yerinde semanın katlarını temsil eden bir çembere asılı olarak yüksek ilâhların bir şekli bulunur, onun yanında da insanı koruyan dokuz ceddi temsil eden somo vardır. Fakat herkes müessir bir şekilde cedlerine müracaat edemez, veya daha doğrusu, her cedde müessir bir şekilde yardım etmek kudreti verilmemiştir. Bu kudret, ancak şamanlar neslinden olan pek az soyda bulunur ki, onlar kendi kuvvetlerini babadan oğula bunun dış işareti olan şaman davulu ile birlikte intikal ettirirler. Bu davul vasıtasiyle ve cedlerinin kudreti yardımiyle Yersu ruhları çağrılır ve onlar faal bir yardıma icbar edilebilir. Cedlerin nasıl çağrıldığını, tatbikat sırasında yazıp almış olduğum (bu işi, âyin esnasında yapmak mümkün değildir) iki duadan görmek mümkündür. Bunlardan birincisi iyi hava için okunan bir duadır. Bunu, 1861 yılında, Abakan membaları civarında haftalarca fırtına altında kaldığımız zaman Tölös boyundan olan (Çolışman civarı) kılavuzlarımdan biri okumuştu. Duayı okuyan bir Yadaçı (hava büyücüsü) olup, o esnada elinde yadataş bulunmadığı için, benim yolcu ecza torbamdan alınan bir ilâçla duasını tesirli bir hale sokmuştu. İlâcı bir kaşıkla ateş üzerinde ısıttıktan sonra iki elini ve kaşığı semaya kaldırarak şöyle dedi:[1]

---

[1] Aslı için bk.: W. Radloff, **Proben der Volksliteratur...** I, 1866, s. 220-221. (Çeviren).

Kayra Kan! Kayra Kan!
Alas! Alas! Alas!
Avuç içi kadar açık ver!
Çuvaldız kadar deşik ver!
Asîl kişinin torunuyum!
Sedir ağacının köküyüm,
Abu Tobu diye çağırdım,
Ongustay Kuldurak diye çağırdım,
Göğün göbeği yerde olsun!
9 Yerin göbeği gökte olsun!
Paştıgan dayımı çağırıyorum,
Göğün yolunu aç!
Avuç içi kadar açık ver!
Çuvaldız kadar deşik ver!
Yüksek dağın arkasından geç!
Abakan dağının başından geç!
Kayra Kan, ey Kayra Kan.
Alas, Alas, Alas!

İkincisi bir teşekkür duası olup, Baçat'ta kaldığım evin sahibi olan bir Teleüt şamanı tarafından söylenmiş, sonra da, yazmam için tekrar edilmişti.

Ey yükseklerde yaşıyan
Gökler hanı Kan Abıyaş,
Yerden otlar,
Ağaçlardan yapraklar çıkarttın,
Butta etler,
Başta saçlar büyüttün,
Ey varlıkları yaratan,
Onlara sen gök oldun,
Ey Altmış kudretli han,
Babamı yükseklere aldınız,
Ey sen yüksek Ülgön Bay!
O annemi yükseklere aldı,
Tanrım, sen hayvan ver!
Tanrım, sen ekmek ver!
Eve bir başkan ver!

Varlıkları sen yarattın,
Onlara sen gök oldun!
Babam vasıtasiyle sana yalvarıyorum;
Ey baba, beni takdis eyle!
Ey baba, bana yardım et!

(Babanın ve soyun adı burada hiç şüphesiz hürmet yüzünden anılmamıştır).

Evde başıma,
Kırda hayvanlarıma!
Senin önünde eğiliyorum,
Varlıkları sen yarattın,
Varlıkların gök hükümdarı!

Yukarda zikrettiğim gibi, karanlıklar diyarı olan yer altı dünyası dokuz kattan ibarettir. Bütün bu katlarda, yer altına mahsus bir güneşten çıkan korkunç bir ışık hüküm sürmektedir. Burada bütün kötü ruhlar, yani insanların peşine düşen ve bütün gayretleri onlara zarar 10 ve ziyan vermekten ibaret olan varlıklar yaşarlar. Altay'lılar, bu düşman kuvvetlere umumî bir isimle **Tümängi Tus** (aşağı dünya) derler. Bunlar, acayip şekilli cinlerden, kuğuya benziyen bakire kadınlardan, Ayna, Körmös, Etkär ve Yaman Üsüt'lerden ibarettir.

Bütün bu mahlûkların başında, bizzat Bay Ülgän tarafından yaratılmış olan Erlik Kan bulunur. Hiddetli hükümdar Erlik Kan aşağı dünyanın beşinci veya dokuzuncu katında, kendisinin, yukarda sayılan kötü ruhlardan ibaret saray erkânı tarafından çevrilmiş olarak kara bir tahtın üzerinde oturur. Erlik'ten daha aşağıda, sürülmüşlerin ikametgâhı olan cehennem (kasırgan) bulunur. Bu dünyanın günahkâr ve canileri, öteki dünyaya gidince, burada hakkettikleri cezayı çekerler. Erlik Kan, beşeriyetin korkunç düşmanıdır, fakat "hepimiz de ona ait olup hayatımızı en sonunda o mahvettiği için", o yine Erlik Baba diye çağrılır. Onun dış görünüşü bile dehşet saçar, şamanların büyü dualarında o şu şekilde tasvir edilir:

Ey kara beygir üzerindeki Erlik,
Kara kunduzdan bir yatağın var,
Kalçan o kadar geniş ki,
Hiçbir kucak kuşatamaz,
Kudretli boynunu,
Hiçbir kişi kuşatamaz;
Kaşların karış genişliğinde,
Sakalların kap-kara,
Yüzün kana bulaşmış.

Ey zengin Kan Erlik,
Saçları parlar, kıvılcım saçar,
Sen kova olarak
Ölü kişi göğsü kullanırsın;
Kişilerin kafa tası sana bardak olur,
Yeşil demirdir kılıcın,
Demirdendir kürek kemiğin,
Kara yüzün kıvılcım saçar,
Saçların dalgalanır.
Çadırının kapısında,
Birçok muhteşem tahtlar vardır.
Topraktan bir sehpan vardır,
Çadırının damı demirdir.
Muazzam bir öküze binersin.
Eğerini örtmek için
Bir atın derisi yetişmez;
Elini uzatmakla bahadırları yıkarsın,
11 Atın kolanını çekmekle
Hayvanları yuvarlarsın.
Ey Erlik, babam Erlik,
Niçin halkı böyle takip edersin?
Söyle, niçin onu mahvedersin?
Senin yüzün her zaman kurum gibi karadır,
Kömür gibi parlar, karadır,
Ey Erlik, babam Erlik,
Nesilden nesle
Uzun devirler içinde

Seni gece gündüz sayarız,
Sen, nesilden nesle
Çok muhterem bir reissin!

Takip edilen zavallı insan kalbi bu Erlik'ten nasıl korkmasın? Çünkü bütün kötülük ondan gelir: o insanı günaha sürükler, ona hastalığı musallat eder, ölümü göndererek onu yakınlarından ayırır. Büyümede anormallik, hayvan hastalığı ve fakirlik gibi şeylerin hepsini de Erlik gönderir. Bu yüzden insan için Erlik'i daima saymaktan, ona baba ve reis demekten ve bol kurban takdim ederek kendisine kazanmaktan daha mühim bir vazife mevcut olamaz.

İnsan doğacağı zaman Bay Ülgön oğluna emir verir, o da babasının emrini yerine getirir ve cedlerin ricası üzerine doğumu Yayuçi'lardan birine havale eder, bu da Süt- Ak Köl'den hayat kuvveti alarak yeni doğanı dünyaya çıkartır ve yeryüzünde yaşadıkça yardım ederek insanın yanında bulunur. İnsanın doğacağını bilen Erlik ise, doğuma engel olmak maksadiyle bir Körmös gönderir. Körmös doğuma engel olmaya, bunu yapamazsa hiç olmazsa zorlaştırmaya çalışır, zavallı ana bu yüzden ağır sancılar içinde kıvranır. Buna bakmadan doğum başarı ile sona ererse dahi Körmös yeni doğanın yanından ayrılmaz ve onu Erlik'in emri gereğince yer yüzünde hayatının sonuna kadar takip eder. Böylece insanın yanında daimî olarak iki refiki bulunur: sağ omuzu yanında Yayuçi, sol omuzunda Körmös. Bunların her ikisi de insanı bütün hayatı müddetince durmadan tetkik ederler. Yayuçi, insanın iyi hareketlerini, Körmös ise kötü işlerini yazar. Neticede, Erlik insanın hayat kudretini yıkmaya muaffak olduğu zaman, yani ölüm insana 12 ulaşınca, Körmös, insanın daha yaşamakta olan ruhunu aşağıdaki dünyanın yedinci katına kadar sürükliyerek Erlik'in hüküm kürsüsü huzuruna götürür. Burada, Yayuçi ve Körmös adlı bu iki refik, ölenin hareketleri hakkında şahitlik ederler. Eğer insan kötülükten daha fazla iyilik yapmışsa, Erlik'in ona kudreti yetişmez. Körmös onu terkeder, ve Yayuçi da onu karanlıklar diyarından alarak yukarıya çıkarır. Fena insanın ruhunu

ise Yayuçi terkeder, ve Körmös de onu, aşağıdaki dünyanın, korkunç cehennemin bulunduğu en alt katına kadar sürükler. Burada kaynayan ziftle doldurulmuş muazzam bir kazan vardır ki, Körmös, günahkâr insanın ruhunu bunun içine atar. Bir müddet sonra ruh, kaynayan ziftin üzerinde muayyen bir dereceye kadar yükselir. Yeryüzündeki hayatları esnasında hiç iyilik yapmamış olan en ağır günahlılar, ebediyen sathın altında kalırlar; günahı tarafından daha az aşağıya sürüklenen kimsenin ruhu ise, saçı ile başının tepesi kazandaki siyah akıcı maddenin sathında görünecek şekilde yukarıya doğru yükselir. İyilikleri fazla olan insanlar daha az batarlar, öyle ki, başlarının saçla örtülü kısmı tamamiyle kazanın dışında kalır. İnsanın iyi emelleri ne kadar çoksa, kazandan yükselmesi de o derecede fazla olur, meselâ, bazılarının alnı, bazılarının kaşları, gözü, burnu, ağzı, ve nihayet çenesi ve boynu ile birlikte bütün başı gözükür. Demek oluyor ki, insanın hayatında yaptığı iyi işler ölümünden sonra da kaybolmuyor ve Erlik'in korkunç cezası ve lâneti de ebedî değildir. Semadaki mesut kimseler, günahkârlardan kabul ettikleri iyilikleri unutmazlar, onlar ve günah işlemiş kimsenin cedleri, orada ıztırap çeken hayırseverlere yardım etmek maksadiyle kendi Yayuçi'larını cehenneme gönderirler. Yayuçi, iyilik yapmış olan ve kendisinin eski hamisi sayılanın ardılını ziyaret ederek onu saç örgüsünden yakalar (işte bunun için her Kalmık'ın başında bir örgü vardır) ve onu kaynayan zifften çekip çıkarmaya çalışır. Yayuçi'nin kuvveti, günahkâr tarafından işlenmiş olan iyilikler nispetinde artar ve böylece onu gittikçe yükseklere kaldırır. Günahkâr kimseyi 13 kaynayan mayiden büsbütün çekip çıkarabildiği takdirde, onu kendi kollarına alarak yukardaki dünyaya götürür.

Fakat, şamanlık dünyasında yine de ebedî bir hakkaniyet yoktur. Ne ışık diyarının ilâhları, ne de karanlıklar diyarının ruhları yalnız ahlâk esaslarına dayanarak hareket etmezler, bilâkis, onları tatlı yemeklerle de

kazanmak mümkündür, zengin hediyeler aldıkları takdirde onlar memnuniyetle göz yumarlar; insanların elindeki zenginliği de kıskanır ve her şeyden hediyelerini isterler. Bundan dolayı, kabiliyetli kimseler vasıtasiyle, ışık ve karanlıklar diyarının ruhları ile daima münasebette bulunmak bir vazifedir. Bu aracılık vazifesini şaman soyları üzerlerine alırlar.

Kudretli Erlik karanlıkta sürgün kalıp kendi ruhları ile gündüz ışığında görünmedikçe, kâinatta Tanrı'nın iradesiyle yaratılmış olduğu şekilde daima muntazam bir tabiî tertip hüküm sürer ve bu hal her yaratılan gibi bir gün sonu gelecek olan dünyanın yıkılmasına kadar devam eder. Fakat, nihayet dünyanın sonu yaklaşırsa:

Kara yer alevlenir,
İnsan toplulukları mahvolur,
Nehirlerde kanlı dalgalar akar,
Dağlar girdapta döner.
Kayalar gürültü ile yuvarlanır,
Semanın kubbesi titrer, sallanır,
Deniz dalgaları biribiri üzerine yığılır,
Öyle ki dibi görünür.
Denizin dibinde, şimdi,
Dokuz büyük ve kara taş parçalanır,
Bu taşın herbirinden,
Birer Demir Bahadır peyda olur;
Kudretli Demir Bahadırlar,
Demir atlara binerler.
Atların ön ayakları hizasında
Dokuz demir kılıç parıldar,
Arka ayakları hizasında
Dokuzar demir mızrak parıldar,
Koşarken ağaçlara dokununca
Bütün ağaçlar yere yıkılır;
Canlı varlıklara dokununca
Hepsi mahvolur, yuvarlanır,
Tanrım, babam, Kayra Kan,
Bu dünyayı yaratan,

O zaman kulaklarını kapar,
14 Halkın bağrışmasını dinlemez,
*O zaman Şalyimä, Mandışirä'yi
Boşuna yardıma çağırır,
O cevap vermez,
May-Tärä'yi boşuna çağırır,
May-Tärä cevap vermez,
Sonra Erlik'in Karan Bahadır ve
Kere Bahadır adlı iki kahramanı,
Yerden yükselirler.
May-Tärä ile Mandışirä
Bu bahadırların üzerine atılırlar,
Şimdi yer, May-Tärä'nin kanı ile
Alevlenir,
İşte bir gün dünyanın sonu böyle olur.

Şamanlığa bağlı Altay'lı Türk boyları arasında genel olarak yayılmış olan dünya görüşü, ana hatları ile işte böyledir. Bu tasviri daha katî bir şekilde tespit etmek imkânsızdır, çünkü teferruatın her cephesinde tesvirin birliğini karıştıran ve hattâ büsbütün bozan biribirine aykırı haberlerle karşılaşmaktayız. Kısa hatlarla burada verilen tasvir de ispat ediyor ki, burada şahıslaştırılmış tabiat kuvvetleriyle karşılaşmaktayız. Hayalî ve çok yerde parça halinde olan bu tasvirler, komşu halkların mitolojik fikirlerinden müteessir olmuştur. Bütün bu sunî kuruluşun esas idesi şudur: İnsan nesli, ışık ve karanlık kuvveti gibi biribirine zıt iki kudretin tesiri altında bulunmaktadır. Bunlardan birincisi tabiîdir ki, yukarda semada oturur: İyilik saçan güneş de sıcak şualarını buradan soğuk yer üzerine gönderir ve kendi kudretiyle yeryüzündeki bütün hayat eserini meydana çıkarır, geceleyin çıkan solgun ay ile yıldızların ışığı bile yeri örten karanlığın meydana getirdiği korkuyu hafifletmiye çalışırlar. İkinci kudret, karanlığın ana kaynağı olan soğuk ve sert arzın kucağında yaşar. Gecelerin karanlığı, bütün hayatı mahveden soğuklukla ölüm onun eseridir, ölüm gelince insanın sertleşmiş vücudu kara yerin içine iner.

Bu iki muazzam kuvvet arasında insana yakın ve hayatla dolu yer yüzü vardır ki, insan onu hisleriyle kavrayabilir ve kendisi de onun bir parçasını teşkil eder, burası insana maddî hayatı için gerekli olan bütün nesneleri veren, onun yiyecek, elbise ve ikametgâhını bol bol temin eden yedi dağ ve 15 denizi ile Yersu'dur. Bu yer insana o kadar yakın ve tabiatı icabı insanla o derecede bir akrabalık halindedir ki, insan ona korkmadan başvurabilir. Bu yüzden her insan, Yersu'ya olan teşekkür ve hürmetini ifade için ona dua eder ve hediyesini sunar. Herkes onu, bir zarara duçar olmadan şiirlerde ve dinî dualarda över ve hürmet edebilir. Yolcu, her bir tehlikeli dağ geçidinde veya şiddetle akan nehir geçitlerinde o yerin Tanrı'sına olan teşekkürünü ifade etmek üzere, bu maksatla konmuş olan taşlardan ibaret yığına (obō) bir taş atar veya kutsal bir ağaca bir bez takar. Fakat yerin tabiatı, onun kendi hayatı gibi değişkendir, onda hiçbir şey sabit ve daimî değildir, bu yüzden, malik olduğu bütün iyiliklere rağmen onun hayatı ve talihi için bir mesnet olamaz; böylece insan en büyük saygısını ışık ve karanlığın erişilmez kuvvetlerine sunar ki, onlar hem insanı, hem yerle üzerindeki hadiseleri idare ederler. Fakat bu kuvvetler o kadar muazzam ve onun tesirleri insan için o kadar anlaşılmaz bir şeydir ki, insan onlarla doğrudan doğruya münasebette bulunmaya cesaret edemez. O bunun için tanrısal kuvvetlerden anlayan varlıklara muhtaçtır ki, bunlar da onun, ışık dünyasında Tanrı gibi yaşıyan cedleridir. Ancak onlar insana, sıkışık anlarında yardım edebilirler.

O, ışık kuvvetlerinin karanlıklar kuvvetinden üstün olduğunu pekalâ bilir; fakat her gün bol bol faydalandığı iyilikleri fazla fikir yürütmeden kabul ettiği halde, duçar olduğu kötü haller ve ihtiyaçlar onu düşündürür; bu yüzden onun dost kuvvetleri hatırladığı kadar düşman kuvvetleri de sık sık düşüneceği kendiliğinden anlaşılır. Hiçbir dakika takibinden emin olmadığı karanlıklar diyarının kuvvetlerine karşı duyduğu korku, onu, kötü ruhların niyetini önceden anlamak, hücumlarını önlemek ve on-

Levha : 1.

Büyü yapan bir şamanı seyreden Altaylılar

Şaman davulunun dış yüzü

Şaman davulunun sapı

Altaylıların kurban yeri

Âyin için elbisenin önemi yoktur, fakat şaman davulu önemlidir ve bu olmadan âyin bir kuvvet ifade etmez. Şükran ve niyaz dualarını ve gelecekten haber verme işlerini şaman davulsuz da yapabilir.

Şaman davulu (**tüngür** veya **tür**), aşağı yukarı 3-4 zoll genişliğinde, azçok oval bir şekilde bükülmüş tahta bir kenardan ibarettir, bir elek kenarına benzeyen bu kısmın en geniş kutru takriben 1 arşın kadardır. Bu ağaç kenarın üzerine sepilenmiş bir maral derisi gerilmiştir, ancak bu deri tahtanın dış kısmını da örter. Davulun iç kısmında tahta kenarın uzunluk mihveri boyunca takılmış değnek şeklinde bir sap vardır. Bu sap, umumiyetle kollarını uzatmış ayakta bir insan şeklinden ibarettir, buna da davul sahibi (**tüngür äsi**) derler. Bazan bu sap güzel bir şekilde oyularak işlenmiş olur, fakat çok defa da düz bir değnekten ibaret olup, yukarı ucunda göz yerine düğmeler takılmış büyük ve yuvarlak bir baş ve alt kısmında da sapa meyilli olarak raptedilmiş ve insanın ayaklarını gösteren iki ağaç parçası bulunur. **Tüngür äsi**'nin kolları, başın biraz altından geçen ve sapa dikey olarak gerilen bir telle ifade olunur, bunun üzerine birçok demir parçaları ve levhacıkları takılmıştır ve davul sallanırken kuvvetli ses çıkarırlar. Bundan başka, sapa kırmızı ve mavi renkte ve cedler tarafından takdis edilmiş birçok bez veya şeritler iliştirilmiştir. Şaman davulunun üzerine gerilmiş olan derinin dış kısmına kırmızı şekiller çizilmiştir. Resim kaba olmasına rağmen, yukarı kısmın semayı ifade ettiğini anlamak mümkündür, ortada güneşle ay ve onların üzerinde de birçok yıldızlar görülüyor. Aşağıda yerin resmi çizilmiştir, iki tarafta ağaçlar, kollarını uzatarak yuvarlanmakta olan bir adam, at üzerinde giden bir iki kişi ve bunların yanında da hayvanlarla kuşlar gözüküyor. Bana, atların kurban atı, kuşların kaz ve kartal ve at üzerindeki kimsenin de şaman olduğunu söylediler. Ağaçlar, Tanrılar tarafından takdis edilmiş kayını (**somo**) ifade edermiş. Şaman, davulu sol eliyle sapın ortasından tutar, 19 sağ eline de **orbu** adı verilen tokmağı alır. Tokmak ağaçtan yapılmış olup, bâzan oldukça

ustalıkla oyulmuş 4-5 zoll uzunluğundadır. Tokmak kendisi yassı ve takriben 2 zoll genişliğindedir, üzeri önce keçe ile, onun üzerinden de kıllı hayvan derisiyle (samur, kakım veya tavşan derisi) örtülmüştür, bundan maksat, davula vurulduğu zaman boğuk ses çıkmasını temin etmektir.

Davul ile şamanlık âyinleri, yukarda zikredilen bütün dinî işlerde icra edilir. Şaman bunun için ancak ev sahibinin çağırması ile gelir ve kendisine çok defa küçük hediyeler verilir. Böyle bir âyin umumiyetle bir kurbanla ilgili olduğu için, şaman ancak olmuş veya olması muhtemel felâket, aileden birinin hastalığı veya ölümü, veya hayvan hastalıkları gibi zarurî hallerde çağrılır. Şaman geldikten sonra, cedlerinden felâketin sebebini anlamak için haber getirmek maksadiyle kısa bir büyü yapar. Bu iş bitince sebebi bildirir ve ne yapılması gerektiğini söyler, kurbanın lâzım olup olmadığını, bunun hangi Tanrı'ya sunulacağını ve nihayet bu kurbanın neden ibaret olduğunu bildirir. Bu esnada, kurbanın iyi kabul görmesi ve muvaffak olabilmesi için, kurbanlık hayvanın rengini ve muayyen işaretlerini söyler. Erlik'e sunulan kurban, felâketin vukubulduğu yerde, meselâ ya çadırın içinde veya ölünün mezarı başında kesilir, halbuki Bay-Ülgön için tahsis edilen kurban tenha bir yerde, meselâ bir kayın ormanında yeni kurulmuş bir çadırın yanında takdim edilir. Bu son halde ancak erkekler hazır bulunur ve kurban kesen şaman dahi her zaman bir erkek olmalıdır. Kurban yemeğine erkekler de, kadınlar da iştirak edebilir, kızlar tam kurban kesilen yerde bulunabilirlerse de, kadınlar bunun biraz uzağında dururlar. Âyin esnasında söylenen şarkılar üzerine etraflı bilgi edinmek çok zordur, çünkü bu şekilde malûmat veren kimse kendi selâmetinden korkmaktadır. Bununla ilgili oldukça tafsilâtlı yegâna yazılar, kırk senesi başlarından beri Altay misyonunda mevcut bulunmaktadır, fakat 1861 de bunları bana göstermek istemediler. Misyoner Verbitski, bunları 1870 yılında Tomsk gazetesinde yayınladı. O, bütün şaman dualarını 20 asıl metin halinde vermekte ise de, bunlar çok bozuk bir şekle so-

kulduğundan birçok yerlerini katiyen anlamak mümkün değildir, bundan başka tercümesi de verilmemiştir. Söylediğim gibi bunlar biricik büyükçe metin olduğundan, ben de adı geçen yazılara dayanarak Ülgön'e sunulan kurban merasimi esnasındaki işleri mufassal bir şekilde anlatmaya çalışacağım ve duaların metinlerini, yukardaki yazılardan mümkün olduğu nisbette, söz söz tercüme ederek münasip yerlere ekliyeceğim.

Bütün kurbanların en büyüğü olan bu merasim üç bölüme ayrılır ve bunlardan her biri ayrı bir akşamı işgal eder.

Birinci akşamda güneş dağların arkasında kaybolur olmaz, kurban **(taylga)**[1] için hazırlık başlar, kurban yeri seçilir, sahibin sürüsünden kurban hayvanı aranır ve işkence ile öldürülür.

Şaman, küçük bir kayın ormanının tenha bir yerinde kurban için en uygun yeri bizzat seçer. Onun gösterdiği yerde, burası umumiyetle küçük bir açıklıktır, bütün hazır olanların yardımiyle yepyeni bir çadır kurulur, üzeri keçe ve halılarla örtülür. Çadırın ortasına, ucu duman deliğinden çıkacak şekilde, sık yapraklı taze bir kayın ağacı yerleştirilir. Bu kayının aşağıdaki dalları tam gövdeden kesilir ve ucundaki dallarından birine de bayrak gibi sarkan bir şey asılır; kayın gövdesinin alt tarafı ayakla basılabilecek şekilde dokuz yerden oyulur ve buna basamak **(taptı)** denir. Kurban için kurulan çadırın kapısı her zaman doğuya bakar. Çadırın kapısı önünde kayın kabuklarından ve yere çakılmış değneklerden küçük bir çit yapılır ve bu da hayvan ağılını temsil eder. Bu çitin, çadıra bakan kısmı açık bırakılır ve bu açıklığa, ucunda at kılından bir ilmik bulunan kayın ağacından bir değnek dikilir.

Ülgön'e sunulacak kurbanlık hayvanın donu açık renkte olmalıdır. Şaman kurban için uygun atı bulduktan sonra bunun sırtına ağaçtan yapılmış bir kap konur ve sıçrayıp kabı yere düşürmesi için hayvana vurulur. 21

---

[1] Okunuşu: **taylıga.** (Çeviren).

Bu esnada kap, alt kısmı yukarıya gelecek şekilde düşerse, hayvan bugünkü kurban için uygun sayılmaz; kap ağzı ile yukarıya düşerse, hayvan müsait bir kurban için uygun sayılır. Kurbanlık bir hayvan kısraksa, kap onun kendi sütü ile yıkanır ve yukarda anlatılan muamele esnasında şu dua okunur:

Kurban muvafık ise,
Sağ gözü ile
Sunulana baksın,
Ben kabı takdim ettim.
Fakat takdis sizdendir;
Bize iyi bir işaret vererek
Aşağıya baksın

Kam tarafından tayin edilen bir kişi bu şekilde seçilmiş kurbanlık hayvanı at kılından yapılmış uzun bir yularla tutar. Bu adama **Baş-tutkan kiji** (baş tutan kişi) derler ve bu vazifesi ile bütün kurban işlerine iştirak eder. Şimdi şaman sık yapraklı bir kayın dalı ile kurbanlık hayvanın yanına gelir ve bu dalı hayvanın sırtı üzerine sallar. Şaman bu hareketiyle kurbanlık hayvanın ruhunu Ülgön'e doğru sürmüş olur. Altay'lıların inanışına göre, kurbanlık hayvanın ruhu ile birlikte **Baş-tutkan**'ın ruhu da vücudundan ayrılarak onunla beraber Ülgön'e kadar gider.

Şimdi şaman, içerisindeki kayın ağacı yanında ateş yakılmış olan çadırın yanına gelir, ateşe atılmış olan ardıç dallarından çıkan dumanı davula temas ettirir, sonra da ateşin yanına oturarak davuluna ilk kurban işleri için ruhlardan yardımcılar çağırmak suretiyle âyine başlar.

Buraya gel ey genç bulut,
Kürek kemiğime basarak,
Halk ve adamlar, kürek
Kemiğimi ezerek siz de geliniz.
Semanın oğlu Täng-sarı,
Ey Ülgön'ün oğlu Kergidäy!
Sen benim görmek için gözüm,

Tutmak için elim,
Kaçmak için ayağım,
Sendelersem tuyağımsın,
Sağ elim orbu ile vurur,
Gel sen benim sağıma!

22 Bu çağırmadan sonra **kam** değişik ve derin bir sesle: **ā kam ay!** (Ey kam, işte ben buradayım) diyerek davet edilenin cevabını söyler, bundan sonra davulu biraz dışarıya doğru eğer ve ruhun davula alındığını göstermek maksadiyle kolunu sallayıp bir hareket yapar. Sonra devam eder:

Sarı kamıştan bir değnekle,
Sarı-kula bir (atla),
Sarı ipek dizginle,
Sarı ipekten bir kürkle,
Ülgön'ün oğlu Kan Kartış,
Oynayarak gel sağıma,
Tokmağı vuran sağıma.

Ruh: **ā kam ay!** diye cevap verir ve davulun içine alınır.

Kızıl erkek deve üzerinde,
Kızıl ipek dizginle,
Alkımdan bir değnekle,
Kızügan Tengrä baba,
Yalama olup seslenerek,
Şimdi bak sağıma gel.

Ruh: **ā kam ay!** diye cevap verir ve davulun içerisine alınır.

Gök gürlerken ata binen,
Şimşek çakarken koşup gelen,
Gök gürlemesinden gebe kalan sonbahar bulutu,
Şimşek dolu ilkbahar bulutu,
Bastığın yer gümbürder,
Ey Mergän kan babam,
Yalama olup seslenerek,
Şimdi bak sağıma gel!

Ruh: ā kam ay! diye cevap verir ve diğerleri gibi davulun içerisine alınır.

Şimdi şaman yerinden kalkar ve yavaş yavaş çadırdan çıkar; çadıra yakın bir yerde, kaz niyetiyle içerisine ot doldurulmuş ve bezle sarılı bir nesne yerleştirmiştir. Şaman bu kazın üzerine oturur ve kollariyle yukarıya uçuyormuş gibi şiddetli hareketler yapar, bu esnada da yüksek sesle ve ağır ağır şunları terennüm eder:

Ak göğün altında,
Ak bulutun üstünde,
Mavi göğün altında,
23 Mavi bulutun üstünde,
Yüksel semaya ey kuş!

Bunun üzerine şaman kaz sesini taklit ederek cevap verir:

Ungay gak gak, ungay gak,
Kaygay gak gak, kaygay gak.

Şaman: Altın bir dizgin yerleştiriniz!
Kaz: Ungay gak gak! v.b.
Şaman: Altın kementi tutunuz!
Kaz: Ungay gak gak! v.b.
Şaman: Bir aylık mesafeye bakınız!
Kaz: Ungay gak gak! v.b.
Şaman: Ak süt gölüne bakınız!
Kaz: Ungay gak gak! v.b.
Şaman: Bir günlük mesafeye bakınız!
Kaz: Ungay gak gak! v.b.
Şaman: Sürö dağına bakınız!
Kaz: Ungay gak gak!
Şaman: Sürö dağından
Kendisine yemek almasın,
Ak süt gölünden,
Kendisine içecek almasın!
Kaz: Ungay gak gak, ungay gak,
Kaygay gak gak, kaygay gak!

Kurbanlık hayvanın pūra adı verilen ruhu, şamanın böyle çağırması neticesinde kişnemeye başlar, şaman bu

kişnemeyi **mıyak, mıyak mıyak!** sözleriyle kendisi taklitle ifade eder. Şimdi bu ruh kaçmaya başladığı için, şaman kaz üzerinde onun peşinden gider. **Pūra** yukardan aşağıya inmeye başlarsa, şaman da bunu yapar. Aşağıya indikten sonra kazı bırakır ve çabucak **pūra'nın** peşinden koşar. Bütün hazır bulunanlar bu takibe iştirak ederler ve şamanla birlikte çadırdan çıkarak, kaçtığı zannedilen kurbanlık hayvanın ruhu peşinden: **Ay hay! Ay hay!** diye bağıra bağıra koşarlar ve bu işi, **pūra'yı** ağıla kovalamakta muvaffak oluncıya kadar devam ettirirler. Orada, üzerinde ilmik bulunan ve kurbanlık hayvan ruhunun bekçisi sayılan (**pūra-sakçı**) kayın ağacından bir değnek vardır. Şaman yüksek sesle buna seslenir:

Altın ilmiği alınız!
Hay, hay, hay
Altın ipini çabuk sallayınız!
Hay, hay, hay!
Altın kantarmayı takınız!
Hay, hay, hay!

24 Şaman bu şekilde bağırarak çadıra saldırır, âni bir hareketle davulu sol omuzuna atar, sağ eline **orbu'yu** aldığı halde sol eliyle at kılından yapılmış ilmiği yakalar ve temsilî bir şekilde kurbanlık hayvanın ruhunu yakalamış gibi yapar. Bu esnada boynuna ip atılmış bir atın sesine benzer sesler çıkarır, sıçrar, ayakları ile ileri geri tepinir ve bütün hareketiyle yakalanmış bir atın durumunu taklit eder. Bu şekilde yakalama esnasında sol omuz üzerinden fırlatılan davulu, havada iken yanındakilerden biri yakalar. Davul yere düşerse, bu, kurbanlık hayvanın ruhunun son anda kurtularak kaçtığını gösterir, bu takdirde yakalama muamelesine yeniden başlamak gerekir. **Pūra** yakalanmışsa, şaman, yanında bulunduğu farzedilen hizmetkârlara, bilhassa **pūra-sakçı'ya** (ruh bekçisi) emirlerini verir ve şunları söylerken **pūra'yı** ona teslim eder:

Onu altın eyerle kapatınız,
Altın kuyruk kayışını takınız,
Altın kolanını iyice çekiniz.

Şimdi şamana yeşil bir ardıç dalı uzatırlar, o bununla **pūra**'yı her taraftan tütsülerken ağır ağır şunları okur:

Alas, alas, ey kula!
Ülgön Kan'ın kurbanlığı!
Ak Ülgön'ün kurbanlığı!
Alas, alas, alas!

Şaman, binek hayvan olarak kullandığı kazı ancak şimdi serbest bırakır ve onun için şu duayı okur:

Yemini, Sürö dağından al,
İçeceğini ak Süt gölünden al!
Sen benim kaz anası,
Kuş anası Kurgay Kan!
Halkın anası Engkay Kan!
Sen halkın yanında kal!
Onlara au, au! diye seslen!
Onları yä, yä! diye çağır.

Bunun üzerine birdenbire davulu kaldırır, **orbu** ile ona şiddetle vurarak 25 bağırır ve bununla kazın birdenbire yükseklere uçtuğunu göstermek ister.

Ancak şimdi, kurbanlık hayvanın ruhu çadıra döndükten sonra, şaman hazır bulunan diğer kimselerin yardımiyle asıl kurbanlık hayvanı kesilmek üzere tenha yere götürür. Sonra resmî bir sesle şunları söyler:

Seni başımın tepesiyle kaldırıyorum.
Seni omuzumla koruyorum,
Seni kurban olarak sunuyorum.
Ey yüksekten takdis görmüş kulunum,
Çadıra doğru yüksel,
Dokuzuncu kata çık,
Oynayarak ak çadırın yanına kon,
Ülgön'ün çadırı yanına kon,
Bay Ülgön'e yükselerek gel,
Onun sağına yaklaş,
Onun sağ gözüne görün,
Bize iyi bir hüküm getir.

Bu duadan sanra şaman, yanında bulunanlardan birkaç kişi ile kurbanlık hayvanı işkence ile öldürmeye ha-

zırlanırlar, diğerleri de kurban yerini (taskak) tertip ederler. Bu maksatla takriben 4 verşok kutrunda ve 4-5 arşın uzunluğunda dört kayın direği, bir dörtgenin uclarına biribirinden 2½ arşın kadar uzaklıkta dikey olarak yere çakılır. Bu direklerin yukarı ucları çapraz tahtalarla birleştirilir ve üzeri, dört köşeli bir prizma ayak teşkil edecek tarzda dallarla örtülür.

Kurbanlık hayvanın öldürülmesi, çok çirkin bir işkencedir. Bu iş şöyle yapılır: at, başı doğuya gelecek şekilde yerleştirilir ve ağzı bir iple sıkıca bağlanır. Her dört ayağına da birer kuvvetli ip takılır. Sonra hayvanın arkasına uzunlamasına kalın bir direk konur, ayaklara takılmış olan ipler bu direğe bağlanır, o suretle ki, birkaç kişi direği aşağıya doğru basarken diğerleri de ipleri ucundan çekerler, ön ayaklar öne, arka ayakları arkaya gerilir ve mümkün olduğu kadar muntazam bir şekilde direğe yaklaştırılır. Büyük bir emniyetle yavaş yavaş yapılan bu ameliye esnasında, tabiidir ki atın **26** arka kemiği birçok yerden kırılır ve bacak mafsalları kopar. Bu esnada kan akmasın diye vücudun kulak, burun ve makat gibi bütün delikleri otla iyice tıkanır.

Ata böylece ölünciye kadar işkence yapıldıktan sonra, bütün başı ve dizlerine kadar bacakları deride kalacak şekilde derisi yüzülür. Ancak ağzından dili koparılır. Deri, boyun ve karın kısmından kesilir ve böylece deriye zarar vermeden bütün vücut çıkarılabilir. Baş ve ayaklarla birlikte **baydara** adı verilen bu deri, 12-16 arşın uzunluğunda bir değneğe **(tükölö)** asılır, öyle ki, kafatasının arka deliği bunun ucuna, arkanın orta kısmı değneğin üzerine gelir ve ayaklar sarkar. Kurban yerinin tam önüne çatallı bir küçük deynek çakılır, bunun üzerine **tükölö** o şekilde yerleştirilir ki, **baydara** başı ile doğuya bakarak taskak'ın üzerinde havada sarkar. Kurbanın bu şekilde asılması ancak Altaylılara mahsustur. Ur civarında gördüğüm gibi, Teleüt'lerde baydara taskak'ın üzerine oturmuş şekilde yerleştirilir.

Kurbanlık hayvanın vücudu **baydara**'dan çıkarıldıktan sonra iç kısmı alınır ve hayvan parçalara ayrılır, fa-

kat o suretle ki, et mafsallardan kesilir, kemikler kırılmaz. Şimdi ön ve arka kısımların kemikleri yumuşak etten çıkarılır, sonra da arka, kaburga ve göğüs kısmı ayrı ayrı konur. Kemikten ayrılmış et çiğ olarak dağıtılır. Sırt, sağrı, kaburga parçaları, küçük kemikler ve göğüs kısmı hiçbir şey katılmadan büyük bir kazanda suda pişirilir.

Bu parçalama işi büyük bir ustalıkla yapılmalıdır, çünkü, dediğim gibi hiçbir kemiğin üzerinde en ufak bir zedeleme izi bile görülmemesi lâzımdır, bu yüzden, bu işten anlıyan biri vazifelendirilir. Seçilmiş iki aşçıya, kazandaki etleri karıştırmak gibi şerefli vazife verilir. Et piştikten sonra, kayın çubuklarından hazırlanmış üç arşın uzunluğunda bir yere konur ve bu esnada küçük 27 parçalar halinde kesilir. Şimdi şaman ağaçtan bir kap alarak bunun içine et koyar, üzerine çorba döker ve kurban yerine giderek yüzünü doğuya çevirmiş olduğu halde bunu evin cedlerine ve koruyucu ruhlarına sunar.

Önce Baş-tutkan (baş tutan) a dönerek kendisinden şu duayı okur:

Ayın temiz ışığında,
Güneşin parlak ışığında,
Eski yılı geçince,
Yeni yılı gelince,
Onun yılı değişince,
Sonbaharda her şey ala olunca
Kamışın başı geçince,
Tabak dolusu için,
Yemek kokusu için,
Kayra Kan sana bunu sunarım.

Sonra, onun yanına gelen ev sahibi namına şu duayı okur:

Eski yılı geçtiği için,
Yeni yılı geldiği için,
Onu iki omuzu ile desteklesin,
Başının tepesiyle kaldırsın!
Onu iki omuzu ile desteklemezse,

Başı ile kaldırmazsa,
Ona büyük bir ceza gelsin,
Bitmez bir ceza değsin.
Kabul et , Kayra Kan!

Şaman, tabakta kalan eti ev sahibine takdim eder, o ancak birazını yer, kalanını şaman ev sahibinin akrabaları arasında taksim eder. Tabak boşaldıktan sonra şaman onu etrafında dönerek bir sallar ve Tele[1] üzerinden fırlatır. Tabağın dibi alta gelecek şekilde düşmüşse, bu, kurbanın iyi kabul gördüğüne bir işarettir, fakat dibi yukarıya gelirse, bu kötü bir işarettir, Ülgön, kurban için sevinmiyor. Fakat bunların hiçbirine bakmadan merasime devam olunur.

Şaman'ın duaları esnasında, birçok kişiler et takılmış kayın dallarını yukarıya kaldırırlar. Ev sahibi en iyi sayılan arka but kısmını şamana hediye olarak sunar; o bunun yumuşak kısımlarının çoğunu kesip aldıktan sonra 28 kalanını seçkin misafirlerden birine takdim eder, o da yedikten sonra başksına verir, böylece yenip bitinciye kadar devam olunur, fakat kemiklerin herhangi bir şekilde zedelenmemesine dikkat edilir. Ev sahibi göğüs kısmını seçkin misafirlerinden birine verir, o birazını kesip aldıktan sonra başkasına, o da kıkırdak, yumuşak et ve sert kısımları yenip bitinciye kadar üçüncüsüne v. b. takdim eder. Kalan et kemiklerinden sıyrılınca çadıra taşınır ve burada iki gece sonra merasime devam edilir. Etin bir kısmını ev sahibi küçük küçük parçalara ayırdıktan sonra, sağ elinin baş, işaret ve orta parmağı ile parçalar alarak hazır bulunanlardan her birinin ağzına sokar. Küçük parçalara ayrılmış etin bir kısmı birçok tabaklara yerleştirilerek hususi postalar vasıtasiyle, mecliste hazır bulunmayan akraba veya misafirlere gönderilir. Bunu götüren postanın bu esnada vazifesi, ev sahibinin yerine etleri her şahsın ağzına eliyle ayrı ayrı sokmaktır.

Kurbanın öldürülmesi, **taskak**'ın kurulması ve ziya-

---

[1] Şimdilik bu sözün karşılığı bulunamamıştır. (Çeviren).

fet esnasında yardım etmiş olan kimselere etin bir kısmı hediye olarak verilir ve onlar da bunu evlerine götürürler. Tabiidir ki, çoğu şaman'ın kendisine düşer.

Şimdi kemikler dikkatle toplanarak kayın çubukları üzerine konur, sonra da kurban iskelesi (**taskak**) üzerine kaldırılır, burada üzeri bir kat kayın dal ve yapraklariyle örtülür. Bunlar orada Tanrıya sunulmuş olarak kalırlar. Kemiklerin hepsi de, en küçük parçasına kadar dahi kurban iskelesinin üzerinde bulunmadığı takdirde, bu hal büyük bir felâket sayılır.

Ertesi akşam güneş battıktan sonra kurban merasimi tekrar başlar, bugün merasimin temelini teşkil eden âyin yapılır.

Şaman, karanlık basmıya başlarken artık ateş yakılmış olan çadıra girer. O önce dün pişirilen etten bir parça alarak davul sahiplerine, yani kendi neslinin şahıslandırılarak düşünülmüş şaman kuvvetine sunar.

29 Kabul et, ey Kayra Kan!
Altı sırtlı davul sahibi,
Zil çalarak bana gel!
"Çok" dersem eğil!
"Ma" dersem al!

Sonra burada çadırda yanan ateşin sahibine, yani kurbanı sunan ev sahibi neslinin şahıslandırılmış kuvvetine müracaat eder:

Kabul et, ey Kayra Kan!
Otuz başlı ot anası,
Kırk başlı kız anası,
"Çok" dersem eğil!
"Ma" dersem al!

Şaman bunları söylerken, görünmiyen misafirlere sunar gibi tabağı iki eliyle yukarıya kaldırır ve ağzı ile de, görünmiyen misafirler gelmiş gibi sesler çıkarır; bundan sonra tabaktaki eti küçük parçalara ayırarak ustalıkla çadırda bulunan kimselere dağıtır; onlar da parçaları hırsla yutarlar; bu iş merasime dahildir, çünkü

bunu tadan kişiler, aynı zamanda görünmiyen ve yiyen ruhları da temsil ederler.

Bunun üzerine şaman, üzerine şeritler takılarak çadırın önüne asılmış **söltü** denen ipin üzerine pamuktan, yünden veya ipekten dokuz elbise asar; bunlar, ev sahibinin Ülgön'e sunduğu hediyelerdir. Bunlar ardıç ile tütsülenirken şaman söyler:

Atların taşıyamıyacağı hediyeler,
Alas, alas, alas!
Kişilerin kaldıramıyacağı,
Alas, alas, alas,
Üç kat yakalı elbiseler
Üç defa çevirerek bakın onlara!
Yarışçılar için örtü olsun,
Alas, alas, las,
Sevinç dolusun Bay Ülgön!
Alas, alas, alas,

Şimdi şaman davulu eline alarak tütsüler, sonra kendisinin şaman elbisesini giyer ve davulunu tekrar alarak sessizce 30 ateşin üzerinde tutar, öyle ki, duman davulun her tarafına dokunur. Bundan sonra şaman bir iskemle üzerine oturarak ağır ağır **orbu** ile vurmaya başlar ve ciddî bir sesle ruhları çağırmaya koyulur. Çağırılan her ruh şamana: **ā kam ay!** diye cevap verir ve şaman'ın davulu içine alınır, o da bunu her defasında davulun münasip bir hareketi ile açık olarak gösterir. Evvelâ denizler hükümdarı Yayık Kan, sonra Kayra Kan, sonra Paysın Kan, ondan sonra da uzun bir davetle Yābır Kan çağırılır; bu sonuncusu için yapılan davet şu sözlerle nihayet bulur:

Benim bu yalvarmamı işit,
Benim bu dileğimi kabul et!
Uzun günler için sükûnet ver!
Uzun geceler için uyku ver!
Yele gibi kalabalık meclisler ver,
Kol uzunluğunda gece istirahati ver,
Bin ev kadar sükûnet ver.

Bin ateşin yanındaki kadar uyku ver;
Oynayıp gel sağıma,
Orbu'yu sallayıp vuran sağıma.

Bu sözlerden sonra evin sahibi şamana yaklaşır, şaman onu, davul ile ikisinin arasında kalacak şekilde yakalar ve orbu ile davula yavaş yavaş vururken şunları okur:

Ata bin bize doğru gel!
Dar geçitte eğlenme!
Evin kapısını aç!
Sağ dizin üzerine çök!
Benim kamçıma yaslan!
Benim dişimle çözül!
Benim dilimle seslen!

Bundan sonra ev sahibini kucağından bırakarak Bay Ülgön'ün ailesini çağırır.

Herkesin babası Bay Ülgön!
Yüksek anamız Tasıgan!
Buluttan yeleli Pura Kan
Sağındaki dokuz kız!
Solundaki yedi kız!
Cazibeli Kulay Kan,
Azametli Kostu Kan,
Dolunay gibi Tüstü Kan,
Siz, Ülgön'ün güzel kızları!

31 Bundan sonra şaman tekrar iskemle üzerine oturur ve daha aşağı derecede olan tanrılarla ruhları davula çağırmaya başlar, çünkü âyin esnasında semanın katlarına çıkarken bu işi onların yardımı olmadan yapamaz. Uzun veya kısa dualarla çağırdığı her ruh ona: **ā kam ay!** diye cevap vererek davula girer. Bu duaların bazısı çok uzun ve monotondur. Bundan dolayı ben burada çağırılanları sırasiyle zikretmekle yetinerek duaları almıyacağım.

Önce o, aygır yeleli Tō Kan'ı, kudretli Mansar Kan'ı, Sō Kan'ı, Erkin'in oğlunu, Ak Ülgön ile yarışa bile cesaret eden ak atlı Pırçu Kan'ı çağırır; sonra korkusuz Telegey'yi davet eder ki, o kimseye hitap etmez, attığı oklar kayaları

delip geçer, söylediği sözler her tarafta akseder. Sonra Abakan ile Altay'ın sahipleri olan kudretli hükümdarlara hitabeder:

Ey Abakan kahramanları,
Ak ipek kürkle,
Güçlü kızıl atla,
Benim yanıma geliniz!
Kudretli Mordo Kan!
Sen Abakan membaında,
Bin zirveli dağ üzerinde
Yaşardın ey Mordo Kan!
Şimdi benim yanıma gel!
Ey han sözümü dinle!
Altın çıngıraklar takan,
Altmış bahadırı yağma eden,
Çarpışmak için ortaya çıkan,
Sen kudretli Altay Kan!
Gümüş çıngıraklar takan,
Kırk bahadırı yağma eden,
Güreşmek için ortaya çıkan,
Ey kudretli Altay Kan!
Sen üzengi demirini deldin,
Ey babamız Altay Kan!
Seni atlar taşıyamaz,
Şarkı söyle yanıma gel!

Şaman aynı şekilde Oktu Kan, Purhan Kan, Yajın Kan, 32 Ülgön'ün oğlu yüksek Kergädäy ve kurbanın ruhu Perbi Kan gibi daha birçok ruhları çağırıp davuluna aldıktan sonra bu çağırmayı sema kuşu Märküt'e olan hitabı ile tamamlar:

Gök kuşları, beş Märküt,
Tırnakları bakırdan,
Ayın tırnağı bakırdan,
Ayın gagası buzdan,
Geniş kanatların muhteşem hareketli,
Uzun kuyruklu yelpaze gibi,
Sol kanadı ayı örter,

Sağ kanadı güneşi örter;
Ey dokuz kartalın anası
Yayık'ı geçerken şaşırmaz,
Edil üzerinde yorulmaz,
Öterek gel sen bana!
Oynayarak gel sen sağ gözüme!
Sağ omuzuma kon!

Şaman, Märküt kuşunu bu şekilde çağırdıktan sonra cevap verirken kuş sesini taklit eder ve: **kagak kak, kak! Kam ay!** diye bağırır. Bu esnada, haşmetli kuşu taşımanın ne kadar ağır olduğunu göstermek için omuzunu biraz aşağıya büker. Bundan sonra ev sahibinin mensup olduğu neslin (**sök**=kemik) koruyucu ruhlarını çağırma işi başlar. Meselâ Tölös ve Mundus boylarına mensup kimseler dolu, şimşek ve yağmur ilâhı olan Totoy Payan'ı çağırır ve bu esnada şu duayı okurlar:

Dolu gibi dönersin,
Dolu gibi inersin,
Musıgan Kan'ın neslinden gelirsin,
Ey atam, Kem Totoy!
Ayın geldiği sağ taraftan
Altın bir yazı gelsin,
Güneş tarafından,
Gümüş bir yazı gelsin.
Ayı büsbütün perdelersin,
Güneşi karartırsın,
Oniki yüksek basamağınla,
Oniki çeşit oyununla,
Sevinç dolu on üç değneğin var.

Davul içine kabul edilen ruhlar çoğaldıkça, şamanın davula vuruşu da şiddetlenir. Kollarında taşıdığı davul şimdi **33** o kadar ağır gözükür ki, yükün basması ile sağa sola sallanmaya başlar. Nihayet şimdi şaman yerinden kalkar, çadırın içine dikilmiş olan kayının etrafında birkaç defa döner, sonra kapıya doğru yürür, kapıya vardıktan sonra ayakta olduğu halde tevazu ile kapı sahibine (orada mevcut olduğu düşünülen ruha) döner

ve diz çökerek kendi beyi önünde imiş gibi derin derin eğilir. Sonra davulu yan kenarı ile dizine dayıyarak hafifçe dokunmaya başlar, bu esnada kolunu biraz ileriye ve geriye doğru hareket ettirerek davulun sallanmasına sebep olur ve yalvaran bir sesle yavaşça şunları okur:

Sen akıllı bir beysin,
Ben aptal bir hizmetçi;
Sen yüksekte bir beysin,
Ben yalvaran bir köle.
Hangi hana yalvarayım?
Hangi beyden isteyeyim?
Bütün hanların hizmetçisi,
Bütün beylerin başı,
Bana bir elçi gönder,
Ta ki yolu göstersin!

Bundan sonra sesini değiştirerek kapı bekçisi yerine şu cevabı verir:

Pırkan Tengre'ye yalvar,
Pırkan Ata'dan iste,
Bu hanın emirlerini
Alçak gönülle kabul et,
Pırkan Tengre'nin dediğini yap.

Kapı bekçisinden bu şekilde uygun cevap alan şaman yerinden kalkar, davulun yan çerçevesini göğsüne dayar ve vücudunun yukarı kısmı ile, davulla beraber, üç defa derin derin eğilirken şunları okur:

Dilekle üç defa sana başvurdum,
Ey yüksek Pırkan Tengre.
Şimdi bana iyi söz gönder!
Beni dizinle destekle!

Yine üç defa eğildikten sonra yalvarır bir sesle tekrar kapı bekçisine başvurarak şunları söyler:

34 Uyanık dur kapıda!
Bakır kılıcına yaslan!
Bakır tüfeğini tut!
Bir Ayna gelirse onu kovala!

Kötü kimse gelirse uzaklaştır!
Kötüye bir şey gösterme!
Melûnlara bir şey bildirme!
İçi temiz olmıyan gelmesin!
Temiz olan yere girmesin!
Onu buraya sokma!

Bundan sonra şaman davulla birlikte ağır ağır eğilir, şiddetli ses çıkaracak şekilde davulu birdenbire göğsünden kaldırır, süratle çadırın ortasına gelir ve şimdi heyecanla, sağ elinin kaba ve kuvvetli hareketleriyle davula vurmaya başlar, sol kolunu geriye çekmek suretiyle de davuldan sesler çıkarır. Bu esnada vücudunun yukarı kısmı ile türlü türlü sinirli hareketler yapar ve ağzı ile anlaşılmaz sesler çıkarır. Şimdi ev sahibi **taptı**'ya yaklaşır, şaman ona **orbu** ile hafifçe vurur, sonra geniş tarafı ile onun arkasına dokunarak sağa sola çapraz hareketler yapar. Onun bu şekildeki oğuşturma hareketi Altay'lıların kanaatince arkada bulunan ruhun temizlenmesini temsil eder, ve Erlik'in bütün tesirini uzaklaştırır. Bu esnada şunları söyler:

Atılmış oku çek!
Usta elçim, onu al!
Altmış yıl geri gelme!
Yetmiş yıl uzakta kal!
Atılmış oku al!
Akıntılı sulardan daha çabuk
Onu buradan uzaklaştır!

Bunun üzerine o, ev sahibini, karısını, çocukları ve yakın akrabalarını bir bir kucaklar, bu esnada davul kucaklanan kimsenin göğsüne gelir, **orbu** ise şamanın arkasında bulunur. O, Pırkan Tengre namına yaptığı bu kucaklama ile ve davula toplanan bütün ruhların yardımına dayanarak onları, kötü ruhlar tarafından yapılabilecek felâketlere karşı temizler. Sonra temizlenen kimseler yerlerine giderler, şaman ise süratle kapıya gelir, ona karşı **35** davulunu tutar ve orbu ile şiddetle vurur, bu suretle kucaklama esnasında ev sahiplerinden davul

ve **orbu**'ya geçen kötülükleri kapıdan uzaklara tardetmek ister, bu esnada kötülüğe emir vererek, göstermiş olduğu yoldan düz istikamette gitmesini, bir daha gelmemesini söyler ve ağır sesle okur:

Çok! Çok!
Geldiğin yoldan uzaklaşma,
Geçtiğin sudan uzaklaşma!
Taşlı dağlar üzerinden uç!

Sonra ev sahibine dönerek, davuluna hafifçe dokunurken şunları söyler:

At başı gibi altın bir kuvvet,
Şimdi arka kemiklerine geçsin!
Koyun başı gibi kara bir kuvvet,
Şimdi arka kemiklerine geçsin!

Şimdi tekrar ev sahibinin yanına gelir, davulu kaldırarak onun tam kulağı yanında tutar, **orbu**'yu alarak birkaç defa şiddetle vurur ve bu suretle cedlerin ruh ve kuvvetini onun kulağına sokar, bundan maksat onu, ilerde şaman tarafından gelecekteki işler hakkında söylenecek sözleri duyarak doğru bir şekilde anlıyacak duruma getirmektir. Sonra ev sahibinin, karısının ve aileye mensup diğer kimselerin önüne gelerek, herbirine bir zırh ve şapka giydiriyormuş gibi yapar, sonra yine süratle ateşin yanına gider, **tolu**'ya yaklaşır, davulla birdenbire yere eğilir ve **tolu**'nun altında yer üzerinde, davul ve orbu ile çabucak bir şey yakalayıp kaldırmış gibi harekette bulunur.

Bütün bu işleri şaman, büyük bir çabukluk ve ustalıkla ve davuluna kuvvetle vururken bağırarak yapar. Şimdi çocuklarla korkaklar yurt'tan çıkarlar. Şaman ise bu işe devam ettikçe kendinden geçer, çılgınca etrafında sıçrar, dikkatsizlikle öne doğru eğilen veya kendisine yaklaşan seyircilere ayağı ile teper. **Tolu**'yu yakalamışken âni olarak bir ayağını **taptı**'nın ilk basamağına koyar, davulu yukarıya kaldırır, orbu'yu alarak bütün kuvvetiyle vurur, büyük bir gürültü esnasında yüksek **36** sesle:

Çok! çok! diye bağırır. Bütün bu hareketleriyle, şimdi semaya doğru yükselmekte olduğunu göstermek ister.

Yüksel, yüksel!
Kişiyi taşıyamıyan tolu,
Yüksel, yüksel!
Tolu ve tolu'nun desteği,
At ve atın yuları,
Yüksel, yüksel!
Altın ip ve altın taskak,
Altın konak, altın deynek,
Yüksel, yüksel!

Bunun üzerine şaman ilk basamaktan iner, süratle yere çöker, davulunu kuvvetli gıcırtı çıkaracak şekilde yere vurur, sonra orbu ile de üç defa şiddetle vurur; tekrar süratle ayağa kalkarak yüksek sesle: "Bakınız, onu deldim", diye bağırır. Sonra daha fazla kendinden geçerek davuluna şiddetle vurup sesler çıkarırken **taptı**'nın ve ateşin etrafında koşar, bununla semaya vardığından dolayı sevincini ifade etmek ister. Orada gök gürlemesini ve şimşeği taklit ederek, davulun gıcırtıları altında yüksek sesle bağırır:

Şagarbata! Şagarbata! Şagarbata!

Sonra, üzerine bir eyer örtüsü konmuş olan ve kurbanlık hayvan **pura**'nın ruhunu temsil eden iskemle yanına süratle gider ve hemen üzerine oturarak seslenir:

Bir basamak çıktım,
Ayhay!Ayhay!
Bir kata ulaştım,
Şagarbata!
Taptı'nın başına tırmandım,
Şagarbata!
Dolunaya kadar yükseldim,
Şagarbata!

Şaman gittikçe daha fazla kendinden geçer, sıçraması daha ziyade haşinleşir, davula vuruşu da şiddetlenir, çünkü o şimdi ikinci göğe koşmaktadır; bu esnada kurbanlık hayvana şunları söyler:

Berrak semaya başvur,
Ayaklarını salla!
37 Şimşek ve gök gürlemesiyle,
Ülgön'e, Pırkan Ata'ya
Gök hanlarına koş!

Baştutkan (baş tutan) ın ruhu **pura**'nın yanındadır; şaman bu nidaya karşı değişik sesle Baştutkan'ı taklit ederek şöyle cevap verir:

Ülgön'ün yolu çok zordur!
A, ho, ho!
Şaman: Pura'nın dizginleri uçsun!
Baştutkan: Ülgön'ün yolu zahmetlidir!
Şaman: Pura'nın ağzını tutma!

Böylece şaman pura ile Baştutkan'ı koşturduktan sonra, taptı'nın etrafında bir defa daha süratle döner, birdenbire tekrar onun önünde durarak bir ayağını taptı'nın ikinci basamağına koyar. Sonra tekrar yere oturur ve ikinci semanın dibini deldiğini göstermek maksadiyle davulunu yere vurarak bağırır:

İkinci dibi deldim,
İkinci kata çıktım,
Bakınız, dibi parça parçadır.

Sonra şimşekle gök gürlemesini taklit ederek yine söylenir:

Şagarbata, Şagarbata!
Şimdi iki basamak çıktım,
Şagarbata!
İki kata yükseldim,
Şagarbata!
Taptı'nın başına tırmandım,
Şagarbata!
Dolunaya kadar yükseldim,
Şagarbata!

Aynen yukarda olduğu gibi pura ile Baştutkan'ı koşturup aynı şekilde karşılıklı konuşma yaptıktan sonra, üçüncü kat semaya yükselir, onun dibini de temsili şekil-

de deler. Üçüncü gökte kurbanlık hayvan yorulmaya başlar, bu yüzden binici onu yalnız başına Baştutkan'ın emrine bırakarak yavaş yavaş önden yollar. Şimdi şaman kazı çağırır ve onun üzerine binerek, 38 önden gönderilmiş pura ile Baştutkan'ın peşinden yetişmek ister. O, kazı şu sözlerle çağırır:

Yayık boyunda şaşırmayan ,
Sert gagalı kaz!
Ungay gak, gak, ungay gak,
Edil boyunda yorulmayan
Sert gagalı kaz!
Ungay gak gak, ungay gak!
Şimdi öterek gel bana!
Oynayarak kon sağ omuzuma.

Şaman sesini değiştirerek kazı taklit edip bağırır:

Kagak, kagak! Kam, işte ben buradayım!

Bunun üzerine şaman yerinden kalkarak yavaş yavaş ileriye doğru yürür, kaza biner gibi yapar ve yavaş sesle terennüm ederken kazın uçuşunu taklit etmek maksadiyle iki kolunu kanat gibi sallar. Bu esnada davula da gayet yavaş vurur. Kazın üzerinde uçar gibi davranırken işaretlerle bu seyahatin çok zor olduğunu göstermek ister, yüzündeki muhtelif işaretler, onun yorulduğuna delâlet eder.

Sağ kanadını aç!
In, ın, ın!
Sol kanadını bük!
In, ın, ın,
Kanat kemiklerini çek!
In, ın, ın,
Kanatlarınla vur!
In, ın, ın,
Kanatlarını salla,
Yüksek semaya uç!
In, ın, ın,
Ak bulutların üstüne,

Semanın ak yerine,
In, ın, ın!
Ak esirin kucağına,
Bir aylık yolun göründüğü yere,
In, ın, ın!
Ak esirin kucağına,
Ak bulutların üstüne,
In, ın, ın!
Benim sevimli ak atım,
Söyle, ne zaman sana ulaşırım?
In, ın, ın!

39 Şaman, pura'ya refakat eden kimselere He! he! diye seslenir ve sesini değiştirerek: **O! o! kam-ay!** diye cevap verir. Nihayet süvari pura'nın peşinden yetişir. Sonra şarkısını okuyarak Baştutkan'a hitap eder, davulu göğsüne bastrır, orbu ile gayet hafif vururken kazın sesini taklit ederek ince sesle şunları söyler:

Ey beygire binen kimse,
Buraya iyi geldin mi?
Ungay gak gak, ungay gak!
Tolu yanındakiler, hepiniz de bakınız!
Taskak yanındakiler, hepiniz de bakınız!
Atın yanındakiler, hepiniz de bakınız!
Kulun ipi yanındakiler hepiniz de bakınız!
Ungay gak gak, ungay gak!
Ey beygire binen kimse,
Buraya iyi geldin mi?
Ungay gak gak, ungay gak!
Atın başını sevkeden hizmetçi,
Buraya salimen eriştin mi?
Ungay gak gak, ungay gak!

Şimdi kaz iyi hizmet ederek pura ile Baştutkan'ın peşinden yetiştiği için, şaman onu, şu şarkıyı söyliyerek serbest bırakır:

Ey kaz, şimdi süt gölünden iç!
Sürö dağında yiyecek ara!

Ey kaz, çağırırsam her zaman gel,
Ben: he, dersem, sen de! he, de!
Ben: au, dersem, sen de: au, de!
Sözüme hep kulak ver!

Şaman kazı kovmak için davulunu yukarıya kaldırarak kuvvetle vurur ve kazın uçuşunu anlatmak için ağzı ile gayri muntazam sesler çıkarır. Sonra ayakta olduğu halde vücudunu her iki tarafa eğerek Baştutkan'a müracaat eder. Bu esnada davulunu göğsünde tutar ve kuvvetli ve neşeli sesle terennüm eder:

Atın başını idare eden hizmetçi,
Şimdi sesini yükselterek sen konuş!

Bundan sonra sesini değiştirir ve Baştutkan'ın sesini taklit ederek ağlar gibi okur:

40 Buradan dönmek istiyorum,
Ey şaman ata!
Arka kemiklerim ağrıyor,
Ey şaman ata!
Kaburgalarım ağrıyor,
Ey şaman ata!
Kemiklerim gevşedi,
Ey şaman ata!
Yan kemiklerim ayrıldı,
Ey şaman ata!
Gözüm çıktı,
Ey şaman ata!
Bak, karım geride kaldı,
Ey şaman ata!
Bana bakan babam da,
Ey şaman ata!
Bu yeri görmemiş olsaydım,
Ey şaman ata!
Bu yola çıkmamış olsaydım,
Ey şaman ata!
Buradan geri dönmek istiyorum,
Ey şaman ata!

Çadırıma gitmek istiyorum,
Ey şaman ata!

Bunun üzerine şaman, şimdi çok keskin duyulan asıl kendi sesiyle cevap verirken davulunu göğsüne bastırarak kuvvetle vurur:

Ülgön'ün koynuna bakalım!
Ona doğru yol alalım!
A, ho, ho! hoho!

Sonra ağlıyarak Baştutkan'ın sesiyle devam eder:

Gelmek istemiyorum dedim,
Ey şaman ata!
Bir anam var, dedim,
Ey şaman ata!
Bak, beni anam gönderdi,
Ey şaman ata!
Sana et verecekler, dedi,
Ey şaman ata!
Buraya et almaya geldim,
Ey şaman ata!
Bak, bütün tırnağım yara,
Taç çatlamıştır!
İ, i, i, i, (ağlar)
Mi, mi, mi, mi,
Tırnaklarım aşınmıştır!
İ, i, i, i!
41 Boynum aşınıp yaralanmıştır,
Ey şaman ata!

Baştutkan bu suretle kendisini temize çıkarmak isteyince, şaman durur ve seyahatini yarıda bırakır. O, etrafına bakınır ve dinleyicilere, göğün üçüncü katında gördüğü ve işittiği şeyleri, meselâ: yakında olacak hava değişikliğini, korkulacak hastalık veya salgın hastalıkları, burada başka bir kam'a raslayıp raslamadığını, onunla konuşup öğrendiklerini, komşuları tehdit eden felâketleri, civardaki kişiler tarafından sunulması icabeden kurbanları

v. b., v. b. anlatır. Meselâ, yakında kar yağacaksa şöyle der:

Bak, kayınların ucu eğiliyor,
Her dal aşağıya sarkıyor,
Ak sis aşağıya yayılıyor,
Göz kamaştırıp parlayan şimşekler çakıyor,
Kış kırağısı aşağıya iniyor.

Kar eriyecekse, bunu şu sözlerle haber verir:

Bak, kayın ucu eğiliyor,
Onun üzerinden sarı bir şey geçiyor.

Şiddetli bir yağmur olacaksa şöyle der:

Altı deynekli Kara Şurlu,
Çukurlara damlıyor,
Ayak tırnağı ile kimse korunamaz,
Pençe tırnağı ile kimse tutunamaz.

Bu şekilde önceden haber vermeler, yalnız bu yerde yapılmaz, şamanın uygun buluşuna göre bunlar şamanın istenilen katında ve muhtelif vesilelerle söylenebilir.

Baştutkan ağlamasını bitirerek istirahat ettikten sonra, aşağıdaki sözlerle şamana hitap eder:

Evet, şimdi yola devam etmek istiyorum,
Ak Ülgön'ün kızını almak istiyorum!

Baştutkan'ın bu sözleri, yine sesini değiştirerek konuşan şaman tarafından kesilir; bu sefer konuşan, şamanın hizmetkârlarından 42 Karakuş'tur ki, Baştutkan'dan içmek için piposunu rica eder.

Şimdi ak dumanı görüyorum,
Bir günlük yoldan,
Bir aylık yoldan,
Duman gözüme düşüyor,
Üç parçalı piponu,
Uzat bana ey Baştutkan!

Baştutkan piposunu Karakuş'a uzatır. Onu elinde tutan şaman ise korku ile evirip çevirip bakar bunu iki parmağı ile ağır ağır çevirirken kendini ısıracakmış gibi korku ile her tarafından seyreder. Birdenbire onu yukarıya kaldırarak tekrar bakar, fakat sonra korkmuş bir at gibi nefes alarak: **ki-gilik**! diye bağırır. Baştutkan olup bir eliyle pipoyu tutarken, Karakuş'un sesiyle şunları terennüm eder:

Kara zırh dövülmüştür,
Zırhlı gömlek giyilmiştir,
Altın kulaklı koyu renkli köpek,
Yazık, uzanmış yatıyor,
Ağız ve burnunu yalıyor,
Duyuyor musun Karakuş?
Gitmezsen o gidiyor,
Ki-gilik! Ki-gilik!

Şimdi şaman Baştutkan tarafından uzatılmış olan pipoyu, karakuş olarak, fakat elini dokundurmadan içer. Sonra: Au! au! au! diye bağrarak yere fırlatır. Şimdi de ayağını dördüncü basamağa koyarak şunları terennüm eder:

Taptı'nın tepesine çıktım,
Dolunaya eriştim,
Şimdi dört basamak çıktım,
Gök han beni takdis etse idi!

Tekrar aşağıya sıçrıyarak yere oturur, yukrda yaptığı gibi bu sefer de üçüncü ve dördüncü katları ayıran semayı deler, dört defa ateşin etrafında koşar ve tekrar gök gürlemesiyle şimşeği taklit eder.

Ay, hay, hay!
Şagarbata, şagarbata!
Dört katı deldim,
Onları tireterek yukarıya çıktım,
43 Şagarbata, şagarbata
Bir günlük civarı takdis et,

Bir aylık civardaki bütün halkı da!
Şagarbata!
Onun bindiği beygirim,
Şagarbata!
Gök hanlar ile yarışıyor,
Şagarbata!

Şaman, Baştutkan'a tekrar haddetlenir, fakat öteki ağlar gibi bir sesle şöyle cevap verir.

Ne bol güneşli ülke,
Bu ne güzel memleket!
Burada yaşamak isterdim!
Burada oturmak isterdim!
Sık dağlı ormanları var,
İçi dolu hayvanları var!
Neşe ile burada yaşamak isterdim,
Buradan eve dönmek istemiyorum,
Şaman baba!

Dördüncü gökte şaman, Karakuş'un bir guguku kovalamasını temsil eder. Şaman önce Kukuk! Kukuk! diye, önce uzaktan geliyormuş gibi, sonra gittikçe yaklaşmak suretiyle sesler çıkarır. Karakuş'u temsil ederek sağ elini gözlerinin üzerine kaldırır, yukarıya, aşağıya, sağa, sola, her tarafa bakınır; fakat bütün gayretine rağmen kuşu bulamayınca, gözlerini uğuşturarak şarkı söyler:

Yazık sana Kara-kuş!
Göğe mi uçtu?
Yere mi battı?
Yedi yivli tüfeğimle
Onu vurmak isterdim,
Vücudunun içine isabet ettirmek isterdim,
O kayın dalında mıdır,
Yoksa Taptı'nın zirvesinde midir?

Kara-kuş'un tüfek atışını göstermek için, davul derisinin üst kısmını görecek şekilde davulu ufkî vaziyette gözünün önünde tutar, sonra orbu'yu davulun üzerinde ileri-

ye iterek, tüfeğin patlayışını taklit edip: **au!** diye bağırır. Bundan sonra ayağının biri ile beşinci basamağa basarak şunları okur:

44 Beş taptı'nın üzerine çıktım,
Beş zirveye tırmandım,
Dolunaya ulaştım,
Bizi takdis et, ey gök han!

Basamaktan sıçrayarak indikten sonra tam bir vecd içinde davuluna vurarak beş defa ateşin etrafında koşar ve yukarda anlatıldığı gibi **şagarbata** sesleriyle beşinci göğün zeminini deler. Burada beşinci katta, kudretli Yayuçi (en yüksek yaratan) oturur, şimdi şaman ona giderek, ağır ağır davuluna vururken melodik bir sesle şunları okur:

Ay-a, hay, hay, hay!
Ülgön'ün oğlu Kergedäy,
Adam'ın oğlu Kan Pırkan,
Göğün oğlu Aşın Kan,
Şarkı söyleyip gelin yanıma!
Yardıma gelin yanıma!
Hanın kapısında bekleyiniz!
Ay-a, hay, hay, hay!

Şimdi şaman Yayuçi'nin çadırına varmıştır, o hemen kapıdan girer, saygı ve resmiyet gösteren bir sesle, davuluna yavaşça vurarak şunları söyler:

Beşinci gökteki Yayuçi!
Pislikten temizliyen süt gölü!
Kindikleri kesen Tapkay!
Sana içten taparım, Yayuçi Kan!

Şaman şimdi kendisi Yayuçi olarak onun ricasına karşı yüksek ve tehditkâr bir sesle cevap verir:

Söyle sen kimden geldin?
De kimin ahfadısın?
Herkesin bir adı var,
Her hayvanın rengi var,

Ad ve yolunu söyle!
Kanadı olan uçar,
Tırnağı olan koşar,
Böcek kokunun peşinden gider,
Söyle nereden geldin?
A, a, y! a-y!

Şaman, Yayuçi'nın hiddetli sesinden korkarak kendisini kurtarmak ister gibi geriye sıçrar 45, sonra alçak gönüllülük göstererek küçük adımlarla ilerler ve birçok defa eğildikten sonra yaltaklanarak: "Dinle, sana yalvarıyorum yayuçi" der. Yayuçi kuvvetli bir sesle: "A! a! y!" diye bağırarak duasını keser. Şaman durur, Yayuçi ise hiddetle devam eder:

Benim kapımı sallıyorsun,
Kulaklarımı çınlatıyorsun,
Sağ tabanımı gıdıklıyorsun,
A, a, y! a-y!

Şaman ona tevazu ile tekrar yaklaşarak duasını dinlemesi için yalvarır. Fakat Yayuçi aşağıdaki soru ile onun sözünü bir daha keser:

Söyle sen kimden kaldın?
Sen kimin ahfadısın?

Şaman davulunu göğsüne koyarak saygı ile eğilirken şöyle cevap verir:

Kimden kalmış olurum?
Kimin ahfadı olurum?
Ey Yayuçi Han-baba!
Ben Kara Kam'dan gelirim,
Büyük Kam'ın ahfadındanım!
Testü Kam'ın ardılıyım,
Uçukçi'nin ardılıyım,
İşaretlerden anlıyan birinin ardılıyım,
Onun için dinle Yayuçi,
Ey haşmetlim, benim ricamı,
Senin evine geldim,

Bir dilek sunmak için,
Bir sual sormak için,
Saygı göstermek için;
Çomço Kam'dan kaldım ben,
Kam Sarga'dan geldim ben,
Şarkı söyleyip Ülgön'e gidiyorum,
Davulumu tanı,
Ricamı dinle Yayuçi!

Şaman bir defa daha derin bir şekilde eğildikten sonra Yayuçi tarafından samimiyetle kabul edilir. Şimdi o, Yayuçi ile eve girer ve onunla konuşarak şimdiki ve gelecekteki işler üzerine bazı bilgiler edinir. Fakat öğrendiklerini etrafa bildirmemelidir, o bunları ancak 46 anlaşılmaz bir şekilde kendi kendine mırıldanır. Açık olarak yalnız önceden haber veren bazı şeyleri söyler. Evvelâ en küçük oğula Yayuçı'nin şu sözlerini bildirir:

Bu çocuğu yarattım,
Çok elbisesi olur,
Tepede tarla sürer,
Kulun ipi uzun olur,
Dar vücudu geniş olur,
Muazzam sürüsü atlarla dolar,
Evi canlarla dolar.

Sonra ortanca oğula Yayuçi'nın şu sözlerini bildirir:

Bu hanların hediyesi,
Cesurlara alt olmaz,
Geniş omuzlulara yenilmez,
Ömrü uzun olsun,
Günleri kısalmasın,
Güçlü, kuvvetli olsun!
Kaputları zırh gibi olsun,
Yıldızların arasına ok atsın,
İntikamını alsın,
Kötü güruh düşmanları,
Köpekler gibi inliyerek ölsün,
Koyunlar gibi meliyerek ölsün.

En sonunda Yayuçi'nın büyük oğlu hakkında söylediklerini bildirir:

En sonunda Yayuçi'nın büyük oğlu hakkında söyle-

Benim takdisimle
Yirmi beşini doldurdu.
Zengin malları
Her tarftan toplasın,
Her yana hediye sunsun,
Ona gelen sözler,
Onu önceden yenmesin,
Hiçbir değnek arkadaşına değmesin,
Daha kırk yıl yaşasın.
Göğsüne ok isabet etmesin,
Yakasına kimse yapışmasın,
Hiçbir kötülüğe takılmasın,
Halk arasında sulhü temin et!
Kürkün düğmesi ol,
Daha elli yıl yaşa!

Fal söylenirken aileye mensup olanlar şapkalarını davulun altına atarlar. Her falın 47 söylenişinden sonra kam davulu biraz yukarıya kaldırarak orbu ile vurur. Fal felâketi haber veriyorsa, şapkalar davuldan düşer, fakat iyi haber geliyorsa, herkes mümkün olan bir çabuklukla şapkasını alarak saadet bunun içinde kalsın diye sıkıca tutar. Bütün fallar söylenip bittikten sonra şaman tekrar Yayuçi'nın önüne eğilerek okur:

Ricamı dinle Yayuçi,
Bana sağ gözünle bak,
Beni sağınla takdis et.

Şaman dördüncü ve beşinci kata vardığı zaman Pura da dinlenmiştir ve Şamandan içecek bir şey ister:

Güzel güneşli bir ilde,
İçilecek iyi çeşme var,
Bu gözüme görünüyor,
Ey şaman!
Ma-ák, Ma-ák, Ma-ák!

Şimdi şaman Baştutkan olarak su ile bir kap alır ve Pura'ya içirmek için ıslık çalar. Bu esnada Kam hareketleriyle Pura'yı taklit ederek sesle nefes alır, tepinir, fakat neticede yine içer. İçtikten sonra tabağı dişleriyle yakalayıp davulla birlikte yukarıya fırlatır, sonra da Baştutkan olup yakalar ve ardıç ile tütsüler.

Bundan sonra şaman altıncı kata çıkar; altıncı basamağa basarak zemini deldikten sonra, aynen yukardaki şarkıları söyliyerek altı defa ateşin etrafında koşar. Burada, göğün altıncı katında ay oturmaktadır, şaman onun önünde saygı ile eğilerek şu şarkıyı söyler:

Ricamı dinle! Ricamı dinle!
Altıncı gökteki ay ata!
Ricamı dinle! Ricamı dinle!

Bu sözlerden sonra şaman vecd içinde üç defa taptı'nın etrafında koşar ve arkasından doğuya doğru üç defa eğilir. Bu esnada birdenbire kaçan bir tavşanı görerek, onun arkasından derhal hizmetkârı Kuruldak'ı gönderir:

48 Kuruldak, acele et,
Boz söğüt çalılığında,
Boz tavşan gizlenmiştir,
Çu-u-uk!

Tavşanı boşuna aramış olan Kuruldak — bunu şaman da yüz hareketleriyle ifade eder — sesini değiştirerek cevap verir:

Yazık! Yazık!
İki ormanda gizlenmiş,
Üç ormanda gizlenmiş,
U, u! Yazık, yazık!

Bunun üzerine şaman tekrar sesini değiştirmekle, iş gören kimse olarak başka bir şahsı ele alır, meselâ şimdi Kereldäy denen biri ortaya çıkarak Kuruldak'ın sesini taklitle alay ederek ona seslenir:

Téte, téte, téte-té!
Ey, ey, ey, azizim!
Neler oldu acaba,

Kulakları sallanıyor,
Karın derisi depreniyor.

O, Pura'ya işaretle devam eder:

Bak, kuyruğu öteye beriye sallanıyor,
Atın canlı değil mi?
Ne oldu ki, ihtiyar?
Ey, ey, ey, ihtiyar!
Bak, tavşanın ovada,
Bir çalıya saklanmış,
Çu-u-uk!

Kereldäy'yi temsil eden şaman bu son nida üzerine orbu'yu aşağıdan yukarıya doğru sallar. Sonra durumunu ve sesini değiştirerek tekrar tavşanı kovalıyan Kuruldak olur ve seslenir:

U, u, u!
Şimdi iki ormandan koşup geçti,
U, u, u!
Şimdi üç ormandan koşup geçti,
Yazık, yazık, yazık!
Tavşan, içerde kalma!

Kereldäy'in bütün küfürlerine rağmen tavşanı yakalamak mümkün olmuyor. Bunun üzerine şaman 49 yukardaki şekilde yedinci göğe çıkar, şimşek ve gök gürlemeleri arasında zemini delip yedi defa taptı'nın etrafında koştuktan sonra, yedinci gökte yaşıyan güneşin önünde, davulu saygı ile göğsüne basarak eğilir:

Yalvarmamı dinle, ricamı dinle,
Burada oturan gün ana!
Yalvarmamı dinle, duamı dinle!

Aynı şekilde, türlü tesadüfler, temsili sahneler, dualar, fallar, takdis sözleri v. b. ile, kam, sekizinci ve dokuzuncu göğü de deler; kam'ın kuvveti ne kadar fazla ise, o kadar yükseklere çıkabilir; meselâ on, onbir, onikinci göğe ve daha da yükseklere çıkanlar vardır, fakat bu kuvvet çok azlarına nasip olur. Şimdi şaman, kuvvetinin yar-

dımiyle en yüksek yere çıktıktan sonra, aşağıdaki dua ile hitap ederek Ülgön'ün kendisine seslenir; bu esnada davulu aşağıya indirir, orbu ile yavaşça vurur ve saygı ile eğilir:

Üç merdivenle çıkılan han,
Üç sürülü Bay Ülgön,
Karşıdaki mavi yamaç,
Gözüken mavi gök,
Akıp giden mavi bulut,
Erişilmez mavi gök,
Erişilmez ak gök,
Bir yıllık genişlikte sulak yer,
Üç kat yüksek Ülgön ata,
Ay baltasının yüzü ondan sakınır,
Kendisi at tırnağı kullanır,
Bütün halkı sen yarattın, Ülgön,
Bizi seslenerek kuşatan,
Bütün hayvanları sen verdin Ülgön,
Bizi felâkete bırakma!
Kötülüğe karşı bize kuvvet ver!
Bize Körmös'ü gösterme!
Bizi onun eline verme!
Yıldız dolu semayı,
Bin, bin defa çeviren,
Günahlarıma göre hükmetme.

Fakat şaman Ülgön'den kurbanın iyi kabul görüp görmediğini öğrenir, yine ondan 50 havanın sabit kalması veya değişmesi, ekinlerin kötülüğü, fena yetişmesi, Ülgön'ün daha da kurban isteyip istemediği ve nasıl bir kurban beklediği veya talebettiği hakkında malûmat alır. Bu son talep hususunda şaman umumiyetle iyi bilgi verir ve kendisinden kurban talep edilen şu veya bu komşuyu zikreder. Kurbanlık hayvanın renk ve şeklini tasvir ettiği zamanlar da ender değildir. Bu esnada şamanın kendi menfaatine göre hareket ettiği de göze çarpar, çünkü istenilen hayvanın sahibi, umumiyetle Ülgön'ün talebini yerine getirmeye çalışır.

Ülgön ile konuştuktan sonra Şaman en yüksek bir vecd haline gelir ve neticede büsbütün yorularak yere yuvarlanır. Sonra Baştutkan onun yanına gelerek davul ile orbu'yu elinden alır, şaman da son defa olarak parmakları ile üç defa davula dokunur, başını sallar ve elini davul çalar gibi hareket ettirerek a-a-a-a-a! i-i-i-i! diye homurdanır, sonra hiçbir azasını dahi kımıldatmadan sakin oturur. Biraz sonra, daha çadırda sessizlik devam ederken o, gözlerini oğuşturur, saçlarını düzeltir, ellerini uzatır, gerer ve kendisinin tere batmış gömleğini sıkar. Sonra yavaş yavaş etrafına bakınır ve etraftakilerle : **Esän-salam! Esän-salam!** diyerek selâmlaşır.

Kurban merasimi çoğu zaman bu ikinci âyin sahnesiyle sona erer, fakat bazan, bilhassa zengin kimselerde üçüncü bir gece yine merasime tahsis olunur. Kurban merasiminin üçüncü sahnesini içki sunma ve büyük bir yemek ziyafeti teşkil eder ki, bu esnada muazzam tulumlarla kımız ve kuzeydeki şamanistler arasında (Teleüt ve Şor'lar) çok miktarda arpa birası içilir.

Bu gibi ziyafetler için lüzumlu içkiler, daha kurban çadırı kurulmadan önce hazırlanır; ikinci akşamın merasimleri bitmeden önce buna hiç kimse dokunmaya cesaret etmemelidir. Ancak ondan sonra gerekli içkiler kurban çadırına taşınır. Kadınlar bu bayram için lüzumlu her şeyi hazırlarlar, çadırın zeminini kenarı boyunca halılarla örterler ve üçüncü günün akşamı (güneş batıktan sonra) **taptı** yanında ateş yakarlar.

Sonra kurban yerinden 9-12 tane kayın kabuğundan yapılmış kepçe getirirler, bunlarla, yine o kadar ağaçtan çin kaplarına 51 ayran doldururlar. Bu ağaç kaplar ateşin etrafına dizilir ve her kabın arkasında bir kişi durur. Kapının solunda, sağ kanadın en ucunda şaman, sonra Baştutkan, sonra ev sahibi, sonra son yıllarda ailelerinden kimse ölmemiş olan komşular gelir. Böylece ayakta duranlardan herbiri kepçe ile kaptan biraz ayran alır ve sonra hepsi birden: **Çek!** diye bağırarak ayranı taptı'ya doğru dökerler. Bu söz ve içki takdimi üç

defa tekrarlanır. Sonra 12 kişinin hepsi de kepçeleri yukarıya fırlatırlar. Kepçeler yere düştükten sonra bunların durumu iyice tetkik edilir. Kepçenin dibi yukarıda ise, atan için gelecek yıl saadet ifade etmez, halbuki bunun tersi, saadet ve bereket işareti sayılır. Şimdi kaplar tekrar doldurulur ve herkes mümkün olduğu kadar çabuklukla bunu içip bitirmiye çalışırlar. Fakat şaman, kabını boşalttıktan sonra bunu kapıdan dışarıya atar. Bu kabın durumu da, fırlatılan kepçelerin durumu gibi, kurban sunan kimsenin istikbaldeki baht veya bahtsizliği için bir işaret sayılır.

Bu merasim bittikten sonra umumi bir içki meclisi başlar. Mevcut misafirler grup grup tulumların başında toplanır ve ev sahibinin yakınlarından biri tarafından ağırlanırlar. Hazır olanların çoğu tamamiyle sarhoş olup kendilerinden geçinceye kadar içerler, şarkı söyler, bağırır, güler ve sarhoş olup sızdıkları yerde uyuyup ayılıncıya, sabaha kadar yatarlar. Sarhoşluğa, utanılacak bir iş diye değil de, pek tabiî bir hadise olarak bakarlar. Fakat ayrıca şu da zikre değer ki, kadınlar ölçüyü kaçırmazlar, sarhoş olup kendilerinden geçen erkekleri rahat bir duruma sokar ve üzerlerini örterler. Kadınları böyle düşüncesiz sarhoş olmaktan alıkoyan şey, çocuklara karşı beslenen vazife hissidir.

Burada şuna da işaret edilmelidir ki, şamanların hepsi de âyini aynı şekilde icra etmezler. Muhtelif soylar arasında (sök) türlü türlü merasim şekillerine rastlıyoruz, bu iş daha ziyade şamanın bilgi ve ustalığının derecesine de bağlıdır. Umumiyetle 52 denebilir ki, kurban merasimleri burada tasvir edildiğine benzer bir şekilde cereyan eder. Bazı şamanlar âyin esnasında gözlerini kapar, bazıları da açık tutarlar. Bazıları o kadar delicesine rakseder ki, neticede cansız gibi yere yuvarlanırlar, bazıları ise son derece vecd içinde kendilerinden geçerler ve sonunda onu yakalayıp bağlamak icabeder, bu işi de ancak büyük kuvvet sarfı ile birkaç kişi becerebilir. Bağlanmış olan şaman bundan sonra da uzun

müddet çırpınarak kendisini çözmek ister, nihayet davulu elinden düşer ve saatlarca ölü gibi yatar. Bazı şamanlar daha sakindir ve âyini kendiliklerinden bırakırlar.

Kendisine kurban sunulan ruhun çağrılması da, bu ruhun cinsine göre biribirinden ayrılır. Bilhassa Erlik'e sunulan kurban çok farklıdır, fakat ben bu kurbanın sunulması üzerine doğru dürüst hiçbir bilgi edinmedim. Bu da pek tabiîdir, çünkü burada cezaya karşı korku çok büyüktür.

Şamanın en büyük sanatı, yurtun temizlenmesi adı verilen iştir. Bu, aile içinden ölen kimsenin kırkıncı gününde yapılır. Bu merasimi ancak pek az şamanlar başarı ile yapabilir, bu yüzden zengin kimseler çok defa uzaklardan meşhur şamanları çağırır ve katlandığı zahmet için bol bol bahşiş verirler. Yurtun temizlenmesi, umumiyetle Yayık Kan'ın özel bir yardımı ile icra edilir ve ona bu yardımı için kurban da sunulur. Bilhassa bir ailede arka arkaya birkaç ölüm hadisesi vukubulduğu zaman bu yurtun temizlenmesine önem verilir. Meselâ, Altay'lıların inanışına göre ölünün ruhu daha bir müddet evde kalır ve yalnız gitmek istemeyip, aile uzuvlarından veya ailede bulunan kimselerden daha başka kişileri, veyahut hiç olmazsa hayvanları kendisi ile birlikte ölüm diyarına sürükler, Yayuçi, en müessir çare olarak su sellerini celbetmek suretiyle, alıp götürülmüş olan ruhlardan bir kısmının geri gönderilmesini mecbur edebilir ve ölünün ruhunu da aşağıdaki dünyaya kovabilir.

Ölünün ruhunun zararlı tesiri hakkındaki bu inanış, kısmen, ölü ile yaşayan akrabalar arasında mevcut sıkı akrabalık bağlarına dayanır ki, buna 53 şamanlık inanışının esası olarak bakabiliriz, bunun meydana gelmesinin diğer bir sebebi de, hertürlü tıbbî yardımdan mahrum Altaylı'lar arasında çoğu zaman korkunç tahribat yapan salgın hastalıklardır.

1860 yılı temmuzunda Kengi gölü civarında bulunduğum zaman, kendim ve böyle bir ev temizleme mera-

simine iştirak etmek fırsatını bulmuştum. Güneş battıktan biraz sonra merasimin icra edileceği yurta geldiğim zaman, merasime iştirak etmek üzere geldikleri söylenen akraba ve komşulardan takriben 20 kişi toplanmıştı. Adı Popoy olan ev sahibi beni nezaketle karşıladı ve bana, tam yurtun duvarına bitişik şeref mevkiinde bir yer gösterdi. Kendisi bana, karısının bir kaç hafta önce öldüğünü ve şimdi de evini temizlemesi için Katunya'dan tanınmış bir şamanı çağırdığını anlattı. Görebildiğim nisbette, orada hazır bulunan Altaylılar pek düşünceli davranmıyor, bilâkis sanki hiçbir merasim olmayacakmış gibi sohbet ederek sakin sakin tütün içiyorlardı.

Karanlık basmaya başlayınca, yurtun biraz ötesinden şaman davulunun boğuk sesi gelmiye başladı. Yurtun kapısına giderek baktığım zaman, şamanın, monoton bir şarkı sesi ile yurttan takriben yüz adım ötede muntazam adımlarla çadırın etrafında dolaştığını ve arada sırada davula kuvvetle vurduğunu gördüm. Şamanın dairesi gittikçe daraldı ve nihayet yurtun tam dış kenarında yürümeye başladı ve en nihayet kapıdan, parlak bir şekilde yanan ateşle aydınlatılmış yurtun içine girdi. Şimdi, yateşe yaklaştı ve davulunu, dumanlar derinin iç ve dışına dokunacak şekilde bunun üzerinde tuttu. Sonra haşmetle kapı ile ateş arasına oturarak, arasıra keskin seslerle bölünen monoton bir şarkı söylemeye başladı. Şarkı gittikçe yavaşladı, arasıra davula vurulan darbeler de hafifledi, en nihayet şarkı iniltili bir feryat ve fısıltı haline geldi. Bundan sonra şaman dikkatle yerinden kalkarak sürünen adımlarla yurtun içinde ateşin etrafında dolaştı, 54 çağrılan kimseyi evin içinde arar gibi, ölünün ruhunu çağırarak başını her tarafa döndürdü. Bazan ölünün sesini taklit ederek ince sesle konuşuyor ve kendi adamları yanında bırakması için inliyerek yalvarıyordu. Yoldan korktuğunu, bunun yalnız gidemiyecek kadar uzak olduğunu söylüyordu. Burada çocukları yanında kalmayı çok istermiş. Şaman, yurta girmeden önce birçok kudretli ruhlarla doldurmuş olduğu davulu ile,

onu merhametsizce yurtun bir köşesinden diğerine sıkıştırır. Ancak uzun arama ve sıkıştırmalardan sonra ölünün ruhunu davul ile orbu arasında yakalamıya ve sonra davulla yere bastırmaya muvaffak olur. Söylediği şarkı gittikçe kuvvetlenir ve şiddetlenir, fakat halâ da, yakalananın yavaşça inlemesiyle kesilir.

Şimdi şaman sihirli davulunu ön tarafı ile yere doğru çevirir ve yerin altından derinlerden geliyormuş gibi boğuk sesler çıkaracak şekilde vurur. Şarkı da yurttan uzaklaşarak ölüler diyarı (üsüttär yärinä) olan aşağıdaki dünyaya doğru yol almıştır. Aynı zamanda şarkı da yavaşlıyarak hafif bir fısıltı haline gelir. Nihayet kuvvetli bir darbe ile ölüler diyarına vardığını bildirir. Şimdi, eskiden ölen ve ölüler diyarında bulunan akrabalarla konuşma başlar ki, şaman ölüleri bunlara götürür. Onlar yeni ruhu kabul etmek istemezler. Şaman onları kandırmak ister, yalvarır, yakarır. Fakat nafile. O zaman şaman rakı şişesini alarak ölülere hayat suyundan takdim eder. Onlar bunu sevinçle kabul ederler, muhtelif seslerden ibaret bir gürültü meydana gelir, fakat rakı tesir ettikçe de kekeleme başlar. Ölüler şarkı söyler, neşe ile bağırırlar ve böylece yeni ruhu onların arasına gizlice katmaya muvaffak olur. Şimdi şamanın şarkısı gittikçe şiddetlenir, çünkü ölüler diyarını terketmiştir ve tekrar yukardaki dünyaya yaklaşmaktadır. Yukarıya vardıktan sonra birdenbire sıçrar ve vücudu sinirli bir halde şiddetle gerilir. Nihayet şarkı haşin bir bağırma şeklini alır, şaman çılgın sıçramalarla 55 yurtun içinde dönerek danseder ve en sonunda ter içersinde kendinden geçerek yere yuvarlanır.

Ateşin sihirli ışığı altında cereyan eden bu vahşi sahne, benim üzerimde öyle kuvvetli bir tesir yapmıştı ki, etrafımı büsbütün unutarak şamanı bir müddet gözlerimle takip ettim. Altay'lılar da büyülenmiş bir vaziyette idiler, pipoları yere düşmüştü. Takriben çeyrek saatlik bir sessizlik hüküm sürdü.

Ölüler memleketindeki sahne de, muhtelif şamanlar

tarafından türlü durumlar altında birbirinden farklı olarak icra edilmektedir. Bazan ölüyü gizlice sokmak mümkün olmaz, bazan da ruh şamandan kurtularak yurta geri döner, bu takdirde onu takibeder ve sahne yeniden başlar. Şaman Yayık Kan'ı yardıma çağırdığı zaman, ölüler diyarındaki neşeli içki sahnesi birdenbire dalgaların hücumu ile kesilir. O zaman umumî bir kargaşalık, çılgınca bir koşuşma başlar. Şaman, yaklaşan suyun şıkırtısını taklit eder. Ölüler yardım istiyerek bağırıp çağırır ve ağlarlar. Şimdi ölüler tarafından alıp götürülen hayvanlar veya akrabaların ruhları vatanlarına geri götürülürler. Bazı şamanlar, alttaki dünyada ölüler tarafından tanınmamak için, bu merasim esnasında yüzlerine kurum sürerlermiş.

Kurban sunmak ve ev temizlemek, şamanın esas dinî (eğer böyle ifade etmek caizse) işleridir. Bu esnada o kendisinin bütün sanatını göstermelidir. Ancak dinleyicilerde korku ve itimat uyandırabilen kimse hakikî bir şaman sayılır, böylece onlar, şaman tarafından haber verilen şeylerin hakikî kehanet sözleri olduğuna inanırlar ve bunlar vasıtasiyle Tanrı'ları teskin ve takdis etmeye çalışırlar. Şamanın diğer işleri ehemmiyetsizdir. Takdis ve teşekkür duasını ve aynı şekilde Yer-su'lara sadaka sunmayı herkes becerebilir. Havadan ve istikbalden haber vermeyi de yalnız şaman icra etmez. Doğum, düğün ve ölüm hali toplantıları ile şamanın hiç ilgisi yoktur, ancak bu esnada gayri müsait hallerle karşılaşılır ve bunların büyü ile giderilmesi istenirse şaman çağrılır ve o da **56** yukarda anlattığım şamanlık âyinlerinden birini icra eder.

Şimdi şöyle bir soru ile karşılaşabiliriz: şamanların hareketi hakikî midir, kendilerinin büyü kudretine inanıyorlar mı, yoksa bunlar, bâtıl inanışa sahip halk önünde şamanın ancak kendi menfaatını düşünerek icra ettiği birer komedi midir?

Eskiden vaftiz edilmiş ve daha yeni hıristiyan olmuş Altay'lı, Teleüt ve başkalar ve aynı şekilde ruslar da, şamana hakikî bir şeytan hizmetçisi olarak bakarlar ve büyüsü ile hakikaten tabiatüstü şeyler yapabildiğine ina-

nırlar. Rus köylüleri ve hıristiyanlaştırılmış Altay'lılar tarafından meşhur şamanlar hakkında nakledilen birçok hikâyeler bize bunu göstermektedir. Şaman, vücut ağrılarına karşı hissizleşir ve en ufak bir zarar bile görmeden vücudu ile korkunç işlere teşebbüs edermiş (meselâ, kızgın demiri ses verecek şekilde ağzına sokarmış). Burada görüyoruz ki, açık bir dolandırıcılık ne kadar büyük bir tesir yapmaktadır. Daha yeni vaftiz edilmiş ve kanaatımca inanarak hıristiyanlığı kabul etmiş olan Altay'lıların hastalık halinde hâlâ geceleri gizlice, kendisinin şeytanlık kuvveti ile felâketi uzaklaştırsın diye şamanı çağırmaları ve büyücünün şeytanî kuvvetine karşı olan inanışın hıristiyan allahına olan inanışla birbirine zarar vermeden yan yana yaşamakta devam etmeleri gibi hallar, ayni neticeye götürmektedir.

Meselâ Çivalkov dahi kendisinin hal tercümesinde bana şunları yazıyor (**Proben der Volksliteratur** adlı eserimin I. cildine bakınız): Ben Şor'lara şöyle dedim: "Şamanın sözlerine inanmayınız, bunlar hepsi de yalandır. Şamanlar kendileri hakikî allaha olan inanışı bilmezler, aksine şeytana inanırlar ve onun yardımı ile şamanlık yaparlar". Misyoner Verbitski dahi yukarda zikredilen ve "Tomsk haberleri" nde çıkmış olan yazısında şöyle diyor: "Şamanın hali bir hastalık mı, delilik mi, yoksa bir oyun mudur? Hayır, bunlardan hiçbiri değil. İyi melekler insanları korumak ve takdis etmek üzere semanın en yüksek hükümdarı tarafından gönderilirler fakat kötü ruhlar ne yaparlar? Bunlar vücutsuz ve akıllı yaratık oldukları için elbette ki, büsbütün hareketsiz kalamazlar. Bunlarda mutlaka bir hareket arzusu bulunduğunu kabul etmemiz icabettiğine göre, 57 bu arzu da pek tabiî olarak kötülüğe doğru yöneltilmiştir. Fakat bunlar kötülükleriyle kime tesir etmek isterler? Maddî tabiat onların gayreti karşısında hissiz kalır, bundan dolayı onların düşmanca hareketleri için yegâne faaliyet sahası insanlardır. Onlar, dünyada insanlar arasında, çöldeki arslanlar gibi yaşarlar ve insanlara, eşkıyalar gibi her yerde zarar vermiye, kötülük yap-

maya çalışırlar. Doğrudan doğruya yapılan bu hücum, bizim fikir, arzu ve hareketlerimizde tecelli eder. Uyanık olursak, onlarla mücadele ederiz, onları allahın yardımı ve haçın kuvvetiyle uzaklaştırırız. Fakat vaftiz edilmemiş ve böylece büsbütün onların tesiri altında bulunan bir kişi onları kendisinden nasıl uzaklaştırabilir?". Ayni misyoner başka bir yerde şöyle diyor: "Öyle misaller vardır ki, kozaklar kendinden geçmiş şamanı kamçı darbeleriyle ayıltamamışlardır, diğer cihetten öyle misaller de vardır ki, (kendi tecrübeme göre söylüyorum), kendinden geçmiş bir şamanın elinden derhal davulunun düşmesi için papazın müdahalesi kâfi gelmiştir". Muhterem misyonerin sözlerini burada aynen tekrar etmeden geçemedim, çünkü bunlar hıristiyanlıkla putperestliğin nasıl karşı karşıya durduğunu ve hıristiyanlığın burada nasıl bir himaye altında tesir icra ettiğini en açık bir şekilde göstermektedir, yoksa maksadım bunları redle karşılamak değildir. Misyoner, yeni vaftiz edilenlerin eski dinini bir şeytan eseri ve kötü ruhların bir marifeti olarak vasıflandırmakla çok doğru bir felsefe yürütüyor, çünkü bu suretle kendisi tarafından vaız ile ileri sürülen haçı daha keskin bir ışık altında ortaya koymakta ve din değiştirmenin faydalarını daha açık bir şekilde göstermektedir. Fakat misyoner efendinin, bu sözleri şaman tarafından semanın en yüksek tanrısı olan Ülgön için yapılan kurban merasimine ait tasvirlerin sonuna eklemesi de, hakikaten pek komik bir tesir bırakıyor: burada şaman, Tanrının önünde hürmetle eğilerek af ve merhamet için yalvarır, kötü ruhlara karşı himaye ister; merasimin başında da kapı ruhuna başvurarak, merasim esnasında kendisini rahatsız etmemeleri ve kurbanın menfi bir netice vermemesi için kötü ruhları yurttan uzaklaştırması yolunda yalvarmış bulunur. Burada, Schiller'in "Jungfrau von Orleans"ından alınan sözlerle ancak şöyle diyebiliriz: "Bana büyücü diyorsun, 58 cehennemin sanatlarını öğretiyorsun; sulh, nefret, barışma, bunlar cehennemlik işler midir?".

Öyle zannediyorum ki, kurban duasına ait büyü söz-

lerini gözden geçiren her okuyucu, şamanların, hiç de şöhretleri kadar fena olmadıklarına kanaat getirecektir. Onlar, kendi halklarının etik idelerinin mümessilidirler; onların duaları, kötü ruhlara karşı korku ve ışık tanrısından beklenen yardım ümidi gibi halk içinde yaşıyan şeyleri, hem de aynen onlarda olduğu gibi maddî bir şekilde, eğer böyle demem caizse, yani ruhî olmayarak aksettirmektedirler. Şamanların hareketinde, diğer dinlerin birçok rahiplerinde olduğu gibi hakikatle şiir bir arada yürür ve bunlar ayrılmaz bir bütün halinde kaynaşmıştır. Şaman, içinden kendi temsilinin bir hakikat olduğuna hiç şüphesiz inanmıştır, o hiç şüphesiz hakikî bir vecd içindedir ve hayal görür gibi deliliğe yakın bir durum, onu sık sık tamamiyle şuursuz bir vaziyete getirebilir. Bununla onun, ancak bu şekilde şamanlık yaptığını söylemek istemiyorum, o çok defa da, sırf mesleğini yapmış olmak için bildiği duaları okur, söylemiş olduğu fala dayanarak tam bir düşünce ile önceden hazırlanmış bir niyetle yağlı bir kurban ziyafetine konmak istemesi de herhalde ender hallerden değildir. Fakat bu durum onu, kendi merasiminin hakikî olduğuna inanmaktan alıkoymaz, o, ancak dış tesirler altında hareket eden sert tabiatın bir çocuğudur. Bundan başka, şamanların diğer dinlerin rahiplerinden daha fena olduğuna da inanmıyorum. Şüphesiz ki, hıristiyan papazlar arasında da, içinden inanmadığı halde İncilin yüksek sözlerini bir mâna katmadan boş klişe gibi geveliyen ve mukaddes sözleri ağzına alarak, ancak yapılması gereken kilise merasimlerini icra eden zatlar az değildir. Şamanlığın, onu etraftan kuşatan ve sıkıştıran üç büyük din olan hıristiyanlık, islâmiyet ve budizimden daha aşağı olduğu hakkında kimse münakaşa etmek istemez, fakat onun da muayyen etik temayüllere sahip olduğu ve bunları geliştirdiği de o derecede bir hakikattir.

Budizmin tesiriyle, Soyon'lar arasında eski şamanlık inanışının büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır; 59 fakat budizmin nüfuzu ile husule gelen tesir ve azalışın de-

recesini tespit edecek durumda değilim, çünkü, doğru netice çıkarabilmek için elimde malzeme yoktur. Türk halkları üzerinde daha büyük tesiri islâmiyet göstermiştir, ve yukarda dediğim gibi bu din, şamanlığı çok yerde büsbütün yok etmiye muvaffak olmuştur, bununla beraber münferit göçebe Türk boyları arasında eski dinin de açık izlerini bulabilmekteyiz. Bu mesele üzerine ancak Kazak-Kırgız'lar hakkında tamamlayıcı bilgi verebileceğim.

Kazak'lar arasında hâlâ, açık bir şekilde eski şamanlık inanışının izleri sayılabileck birçok gelenek mevcuttur. Bütün bu putperestlik adetlerini saymak işi uzatır, burada baksa veya şarlatan doktoru zikretmek kâfi gelir ki, bunların, mollalar yüzünden halkın dinî işlerini idareden uzaklaştırılan ve şimdi ancak şarlatan, doktor ve falcı olarak halkın arasında bir itibarı olan şamandan ibaret olduğu besbellidir. İslâmiyetin baskısı altında şamanlık dualarının ne gibi değişikliklere maruz kaldığını görmek çok meraklı bir iş olacaktır.

Baksa, daha kendisinin dış görünüşü ile bir müminden, yani Kazak'ların umumi dış kıyafetinden ayrılmaktadır. Kazak'lar saçlarını umumiyetle büsbütün kestirdiği halde, baksa'lar ancak başlarının ortasını traş ederler, fakat saçlarını başlarının iki yanında şakak ve kulaklarının üzerinde beş parmak kadar genişlikte bırakarak 3-4 zoll kadar aşağıya sarkıtırlar. Bu gibi putperestlere ait saç kıyafeti mutaassıp bir müslüman için istikrah edilecek bir şeydir. Tatar tüccarlarının baksa'dan nefretle yüzlerini çevirdiklerini ve ürkerek yere tükürdüklerini kendim gördüm.

Elbisesi bakımından baksa ancak külâhının diğerlerinkine nazaran biraz yüksek olmasiyle ayrılır ve bundan başka üzerine de bir kuş tüyü demeti takar. Baksa, davul yerine bir nevi keman veya viyolonsel denebilecek, 3-4½ fuss yüksekliğinde kobus adı verilen bir alet kullanır. Baksa bu kobusu, bizim musikicilerin viyolonsel çaldıkları gibi önüne koyar ve üzerine 60 bas yayına benzer bir yayla sürer. Kobus'un üzerinde at kılından örülmüş

iki tel gerilmiş ve sapına da demirden bir sürü çıngıraklar takılmıştır, bunlar, çalgıcı kemanı hareket ettirdiği zaman takırdıyarak sesler çıkarırlar. Bundan başka baksa'nın, ucuna dört köşeli bir tahta yerleştirilmiş bir değneği de (asa) vardır ki, bunun da tahta kenarlarına birçok çıngırakla demir parçaları asılmıştır. Sihirbazlık yapacak adam (Kazak'larda baksa'nın âyini bundan başka bir mâna ifade etmez),kobus çalmakla işe başlar ve bu esnada monoton bir şarkı ile refakat eder. Sonra değneği yakalar ve delice bir raks esnasında bunu şiddetle sallayarak korkunç sesler çıkarır. Çok defa da bu büyü işini iki baksa yapar, bu takdirde biri kobus çalar, öteki de değnekle sıçrar ve rakseder. Hiçbir alet kullanmadan büyücülük yapan başka baksa'lar da vardır. Bu hokkabaz da büyü esnasında aynen şaman gibi vecde gelir ve bir zarar yapmasın diye birkaç kişi tarafından yakalanması icabeder. Artık halk ahlâkında baksa inanışı temel bulamadığı için, baksa şaman'dan ziyade kendisinin korku salan görünüşü ile tesir etmeye çalışır. Bu yüzden o çok çirkin sıçramalar yapar, gözlerini korkunç bir şekilde döndürür, dişlerini gıcırdatarak, vecde gelerek deli gibi etrafına saldırır. Vecd içinde en korkunç maharetlerini gösterir ki, Kazak'lar bunları ancak korku ile anlatabilmektedirler. Bana anlattıklarına göre baksa ateş gibi kızgın demiri tutar, büyük iğneleri bir zoll derinliğinde vücuduna batırır, kızgın demiri yalar, üzerine su döküldüğü zaman cızırdadığı gibi çıplak ayakla kızgın demirin üzerine basarmış. Baksa'nın korkunç sıçramalarını ve yüz hareketlerini ben kendim de gördüm, fakat diğer maharetlerini benim arzum üzerine göstermek istemedi, bunları ancak hakikaten ruhlar tarafından bastırıldığı takdirde yapabileceğini söylüyordu. Baksa'nın yukarda anlatılan hareketleri, hiç şüphesiz, bunlar vasıtasiyle seyirciler kandırdığı hokkabazlıktan ibarettir. Baksa, korkulacak bir iş icra ettiği zaman her defasında yüksek sesle: "Buraya bakmayın! Buraya bakmayın! Ruh gözlerinize batıyor!" diye bağırırmış. Tabiîdir ki, seyirciler

de gözlerini ancak yarım açıp bakarlar ve belki de hakikatte olandan daha fazla görürler. **61** Esasında sözlerine güvenilir kimseler tarafından anlatılanları ancak böyle izah edebilirim. Onların verdikleri bütün malûmat neticesinde şunu anladım ki, bir baksa ne kadar çok korkunç şeyler gösterirse, Kazak'lar ona o kadar çok hürmet eder ve o kadar çok mükâfat verirler.

Bir Kazak, hayatından korkulacak şekilde hastalanır ve ihtiyar kocakarıların ilâcı da fayda vermezse, bir baksa çağrılır (yahut şöyle diyelim: islâm terbiyesi görmemiş kimseler baksa çağırır, fakat müslümanlar molla çağırtarak dua okuturlar). Baksa evvelâ hastanın nabzına bakar ve bu esnada bir sürü anlaşılmaz sözler söyler. Sonra kobus ile yere çökerek hastaya birçok melodiler çalar ve buna kobus'un takırtısı ile refakat ederken yarım sesle şarkı söyler. Bundan sonra kumalak (koyun pisliği) alarak fala bakar, hastalığın sebebini ve bunu gidermek için lâzım olan kurbanı söyler.

O kurbanlık hayvanı iyice açıklar, koyunun tanınması için lâzım olan renk ve bir sürü işaretleri söyler. Baksa falının doğruluğunu ispat için bana söylediklerine göre, onun tarafından tavsif edilen koyun çok defa ev sahibinin veya hiç olmazsa komşunun sürüsünde bulunurmuş. Bundan şu neticeye varılabilir ki, baksa faldan önce hiç şüphesiz hastanın sürülerini gezmiş veya başka bir yardımcısını gezdirmiştir. En basit işaretlerden biri de koyunun büyük ve semiz olmasıdır.

Bu da, baksa tarafından başka bir merasim yapılmadan islâmın şartlarına göre kesilir, eti parçalanarak kazana konur ve komşular yemeğe çağırılır. Koyun kesilir kesilmez baksa mırıldanarak hayvanın ak ciğerini koparır, acele acele hastanın yanına gider ve ona, henüz sıcak olan ciğerle üç defa vurur. Sonra, hastalığı üzerine aldığı zannedilen ciğeri kaparak köpeklere fırlatır ve en son parçasına kadar yiyip bitirmelerine dikkat eder.

Sonra asâsını alarak en yüksek vecde varıncıya kadar delice rakseder. Baksa'nın büyüsü bittikten sonra yemeğe

oturulur, 62, buna,hastadan başka herkes iştirak eder. Baksa'ya mükâfat olarak yemek esnasında en iyi parçalar ve bundan başka kurbanlık hayvanın derisi de verilir. Zengin kimseler, baksa'ya bir koyun, veya durya'dan yapılmış elbise gibi başka hediyeler de verirler. Yemekten sonra baksa, umumiyetle ruh (cin) den öğrendiklerini bildirir, fakat bu ifadeler hiçbir zaman açık ve muayyen değildir, meselâ: sekiz gün içerisinde hava değişirse hasta iyileşir, yoksa ölür; veya hasta şu kadar gün zarfında ölmezse iyileşecektir, gibi. Baksa, muayyen güne kadar hastanın başı ucunda kalır, her gün şarkı söyleyip raksederek büyü yapar. Baksa, bıçak veya kızgın demirle yapılan mahareti her büyü esnasında tekrarlar, onun vücutça duyduğu ağrılar her defasında hastalığın küçük bir kısmını gidermiş sayılır, çünkü vecd içinde hastanın acılarını üzerine alır. Kurban kesilen koyunun kemikleri iyice temizlenir, kafatası üzerine baksa türlü türlü şekiller çizer ve hamurdan deve, at, inek, koyun ve keçi gibi muhtelif hayvan şekilleri yapar, sonra bütün bu kemiklerle şekilleri bir çuvala atarak türlü renkte iplerle bağladıktan sonra tenha bir yere gider ve bir sürü merasimle gömer. Bu yeri hiç kimse bilmemelidir, çünkü bu kemikler, tekrar meydana çıktığı takdirde kurbanın sahibi için büyük bir felâket olur.

Şuna da işaret etmeli ki, bana anlattıklarına göre, baksa ağır hastalar yanına gitmeyi sevmez, fakat büyü ve tedavisini hafif hastalarda memnuniyetle icra edermiş. Bazan da hastaya, bu gibi hallerde büyüsünün fayda veremiyeceğini de söylermiş. Hasta tâyin edilen müddette iyi olursa, baksa'ya önemli hediye verilir.

Baksa'lık kabiliyeti de şamanlık kuvveti gibi bir aile içinde irsîdir, fakat baksa derecesini alacak herkes tecrübeli bir meslektaşından ders almalıdır, öğretmen talebesini ancak uzun müddet beraber yaşadıktan sonra takdis eder; sonra o da baksa olarak kendi başına çalışmaya başlar. Talebe, öğrenme zamanında hocasına büyü esnasında refakat eder, yardımda bulunur 63 şarkı söy-

leme veya asâ ile ses çıkarma gibi işlerden birini üzerine alır. İki baksa birlikte çalışırken, her zaman biri öğretmen, diğeri de öğrencidir.

Kazak'ların büyük bir kısmı baksa'ya dolandırıcı ve şarlatan nazariyle bakarlar; fakat çoğu da onların kötü ruhların elinde olduklarına ve içlerinde yaşıyan ruhların kuvvetiyle bütün bu anlatılan harikaları yaptıklarına inanırlar. Gördüğüm baksa'lar bende sanatlariyle halkın gözünü boyayan şarlatan ve hokkabaz tesiri bıraktılar. Onların yürüyüş ve oyun tarzı yapmacık ve gayri tabiî geliyordu; herhalde onlar olduklarından daha fazla görünmeye gayret ediyor ve bütün adi hareketleri arasında da baksa rolünü oynamaya çalışıyorlardı. Gördüğüm baksalardan biri her zaman dinî ibareler kullanıyor, içerken, otururken, her hareketinde yüksek sesle "Bismillah!" diyor, söylediği her söze "Vallahi, Billahi!" ibarelerini ekliyordu; halbuki bunları Kazak'larda ancak bazı yaşlı kimseler yaparlar. Belki bu sözlerle o, kendisinin hakikî bir müslüman olduğuna inandırmak istiyordu. Bazı baksa'lar her zaman ruhan hasta bir kimseyi taklit ederek yüzleriyle türlü türlü hareketler yapar ve büyü yapmadığı zaman dahi sanki kötü ruhların tesiri altında olduğunu göstermek istermiş gibi davranırlar.

Kulunda'da bir baksa şarkısını yazıp alabildim. Fakat bunun büyük bir kısmı anlaşılmaz imalardan ibaret olduğu için, burada ancak kısmen ve özet halinde vereceğim[1]. Şarkı, Allah, Muhammed ve peygamberler için kullanılan islâmî nida ile başlar. Bu nida ile baksa kendisinin hakikî bir müslüman olduğunu ispat etmek ister ki, bu çok mühimdir. Ona deli desinler zararı yok, fakat kâfir (kapır) demesinler!

Önce Tanrım sen rasgetir,
Rasgetirirsen ben buradayım,
Dilediğimi yine ver,

[1] Çevirirken Kazakça aslı göz önünde tutulmuştur, krş. W. Radloff, *Proben der Volksliteratur*... III, 1870, s. 46-51, ve: A. İnan, *Şamanizm*, Ankara 1954, s. 133-145. (Çeviren).

Kısır kısrağa yavru ver,
İyi Tanrı, geniş Tanrı, cömert Tanrı, bey Tanrı
Tanrı önce gök yaratmış,
Ondan sonra yer yaratmış;
Önce Tanrıya sığınayım,
İkinci Muhammed'e sığınayım,
64 Birine biz kul olduk,
Birine ümmet olduk,
Üçüncü, Tanrım, dört yar meşayih.
Yüzyirmi dört peygamber,
Mekke'de evliya,
Medine'de evliya,

Bu duayı bir sürü azizler için niyaz takibeder ki, bunlar şaman tarafından büyüye başlamadan önce davula çağrılan Altay'ların Yersu'larını, dağ ve nehirlerin onyedi kam'ını hatırlatır.

Han Çıngız'da evliya,
Kızıl dağın başında
Kız evliya,
Öküz dağı başında
Öküz evliya,
Koçkar dağı başında,
Konur Baş evliya,
Dağdaki geyiğin
İçinden çıkan yılanın,
Bektav Ata Bek Azıl,
Ölü desem ölü değil,
Diri desem diri değil,
Ata Korkut evliya.

Bundan sonra baksa, kendisinin mensup olduğu orta yüz'e mensup Kazak boylarının cedlerini çağırır. (Burada, hakiki şamanlığın hususiyeti olan eski cedlere hürmet şeklinin izlerini de görüyoruz demektir).

Uvak (boyu) atası Er Kökçe,
Kahramanlığının belgisi:
Okluğuna yüzbin kişi,
Tüfeğine bin kişi gelmiş;
Sarıbay, Sarış, Ötevli,
Üçyüzseksen at yarışa sokmuş
Körpebay.
Argın (boyu) atası Kara-Koja,
Hanlar içinde Abılay,
Halk içinde Kazıbek,
Yalın ayak aziz Divane Burku...
Törtavul (boyunda) Tor'aygır,
Turdu Bek dayı,
Öz dayı-atam,
Cagalbay'lı Tongkat,

65 Aynı şekilde Kara Kesäk'lerin ceddi Kuban-Bay'ı, Kara Keräy'lerin ceddi Kendi Bay'ı; Taz boyunun ceddi Çoyun Kara'yı; Tersten Bala boyundan Kent Buga'yı; Besenteyin boyunun ceddi Burlu Bay'ı çağırır.

Şimdi de baksa, tedavisi esnasında kendisine yardım edecek olan ruhları çağırır.

Önce Tanrı cin yaratmış,
Birbirinden bol yaratmış,
Cinin ilk atası Kent Buga,
Cin atası Sarı Azban,
Avare kılma sen Azban!
Cin atası Berdi-Bay;
Cin parolası: ekev, ekev!
Gökteki binbeş pirim,
Kırk bıçak saldırıp,
Bana kırk iğne batırıp,
Tepeme saç bıraktırıp,
Cine boyun eğdirip,
Arzu etmediğimi yaptırıp,
Kurumuş ağaca yalvarttırıp,
Ak sakaldan fatiha (dua) aldırıp,

Ak sarı başlı koyun kestirip,
Beş çocuk beş azılı tay
Eve sokturdu,
İnat ettiği yere hastalık koymuş,
Cin olup bağlanmış,
Başağrısı olup dolanmış.

Başlarında, ölüleri dirilten, hayvanlarla insanlara tohum veren reisleri Kazrät Koja[1] olduğu halde aşağıdaki on Koja[2] ile yukardaki kırk Koja'ya[2] anlayamadığım bir hitapta bulunduktan sonra, büyüsüne devam eder:

Sağ elimle sarayım,
Sol elimle sorayım,
Ağaca başını dayamış,
Güneşte saçını taramış,
Ata nedir bilmemiş,
Ana sütü emmemiş,
Yelden yedi tavşan sürmüş,
Dua ile bağlamış,
Yedi kazma basmış gibi oldum,
Yedi kazana düşmüş gibi oldum,
Oniki ak boz at ile
Oynayacağım gün nerede?
Cin çağırdım Kambar'dan,
Yamaçta yatan canlardan,
Temircan'a selâm söyle haber ver!
66 Ağır ordu toplasın,
Demir kürk diksin,
Ovadan gelen on kurt,
Şu kurtların içinde,
Altı ağızlı gök börü,
Kusur Ku'da gök yaban domuzu,
Gök cellât Kondubay ilinde,
Cuma-Bay'ın oğlu var,
Kusur Ku'da gök yaban domuzu,

[1] = Hazret Hoca. (Çeviren).
[2] = Hoca. (Çeviren).

Cin içinde sen yaman,
Alın derisi kırışıp,
Ben cinlerle vuruşup,
Yorganına yapışıp,
Onbirinde birleşip,
Kara-Kerey...

Daha birçok imalı sözlerden sonra, — baksa bunları bütün sorularıma rağmen ya açıklamadı veya açıklamak istemedi —, yine bir sürü ruhları sayar: Bay Kabıl, Koybak, Kämängär, Közümböt, Mängäy, Cüzöy; bunları sıralamakla okuyucuyu yormak istemiyorum. Sonunda, bütün Kazak saz şairleri usulünce hazır olan dinleyicilere dönerek, Argun soyunun kabile reisi ve Semipalat bölgesinin Aga-Sultan'ını zikreder:

Yol, yol, yol yatıyor,
Yol boyunca asker yatıyor,
Bu kadar kollar arasında,
Kara-Bek adlı Sultan yatıyor,
Argın Kazı kunduramın pençesi,
Ovadan gelen Oypat'ım,
Kırdan gelen Bey zatım,
Davut Peygamber er Davut.

Bana hiç şüphesiz hatalı ve eksik olarak dikte ettirilen baksa dualarının bu özeti de gösteriyor ki, baksa'ların büyüsü, tabiat dini olan şamanlığın dinî görüşünden ayrılmıştır ve bütün etik esasları kaybettiği için mistik ve söyliyen tarafından da anlaşılmaz cümlelerden ibaret bir halita haline gelmiştir. Bununla beraber şamanlık merasiminin bütün eski unsurlarının izleri kalmıştır, meselâ dağlarda yaşayan yer kahramanlarının çağrılması ve cedlerin sayılması gibi. Fakat bu çağırmanın iç esası tamamiyle kaybolmuştur.

Şamanlığın eskiden bütün Türk halkları arasında yayılmış olduğunu, şamanın Türkçe adı olan **67 kam** sözünün yayılış şekli açık olarak gösterir. Türk edebiyatı nın en eski yazılı abidesi olan 1069 yılında kaleme alın-

mış Uygurca Kudatku Bilik'te[1] **kam** sözü vardır, Vambéry bunu, yukardaki eserin kendisi tarafından neşredilen nüshasında "sahte hakim, falcı" diye çevirmektedir. Bu manânın tam olup olmadığını tesbit edecek vaziyette değilim. Bu söz Kudatku Bilik'te iki yerde geçer. Birinde şöyle denmektedir:

Afsuncular çok bulunur,
Rüzgârların hastalığını tedavi eden,
Bey, sen onlara başvurmalısın,
Hastalıktan kurtarır bu sözler;
Kam'ın sana fayda verebilmesi için,
Bey, sen onun her şeyine inanmalısın,
Onun sözlerini bir tabip sevmez,
O, **mukazim**'den uzaklaşır.

Burada **kam**'a eşit olarak kullanılan mukazim[2] sözü Arapçadır ve "yemin ederek bağıran" anlamına gelir. İkinci bir yerde de şöyle deniyor: "Ya bir tabip tut, ya bir **kam**". Burada yine, ilâç veren **otçı** (tabip) ile, söz ve büyüye dayanarak tedavi eden **kam** arasındaki tezat ortaya çıkıyor.

Vambéry, kendisinin "Dschagataische Studien" adlı eserinde, **kam** sözünün "tabip, sahte tabip, büyücü, şarlatan" manâlarında Orta Asya'da bugün de kullanılmakta olduğunu söylüyor; Pavet de Courteille de "Dictionnaire Turk-Oriental"de aynı şeyleri yazıyor. **kam** sözüne, Türk dilinin eskilik bakımından ikinci dereceyi alan ve 1303 yılında bir İtalyan tarafından yazılmış olan Koman dili sözlüğünde de raslıyoruz, Koman'lar o zaman

[1] Doğru şekli: Kutadgu Bilig. Radloff bu sözleri kaleme alırken, bugün Türkçenin en eski belgeleri olarak kabul edilen ve m.s. 8. yüzyılda yazılmış olan Orhon yazıtları henüz okunmuş değildi. (Çeviren).

[2] Bunun doğru şekli *mu'azzim'dir,* "afsuncu" anlamına gelir. *Kam* sözü KB'de yalnız iki defa değil, birkaç defa kullanılmıştır. Bundan başka, bu söze, en eski belge olarak, 9. yüzyıldan kalma Uygurca elyazmalarda da raslıyoruz; krş, A. İnan, *Şamanizm,* Ankara 1954, s. 72-75. (Çeviren).

Rusya'nın güneyinde yaşamışlar ve XII. yüzyılda kısmen Macaristan'a göç etmişlerdir. Bu sözlük, bugün halâ Venedig'deki Marcus kitaplığında muhafaza edilen Codex Comanicus'un içinde bulunmaktadır. Bunun Graf Kuun tarafından yayınlanan nüshasının 9. sayfasında, "Incantatarix" (büyücü) sözünün "kam katun kisidir" diye çevrildiğini görüyoruz; "kam kadın kişidir" anlamına gelir. Birkaç satır yukarda "adiuino" = büyü yapıyorum" sözü "kamlik etermen", "kamlık ediyorum" diye çevrilmiştir.

VII.

68 SİBİRYA'NIN ESKİ ESERLERİ

Mezar ve mezar taşlarının tasviri; Yenisey vâdisinde ve Altay'daki taş mezarlar; taş höyük mezarları; toprak höyük mezarlar. Yenisey vâdisinde ve Altay'da bulunan mezarların açılması. Uymon bozkırında ve Berel boyundaki taş höyük mezarlarının açılması. Höyük mezarlarının açılması. Mezarların tahrip edilmesinin sebebi. Bakır devrine ait eski eserler. Bakır devrinden demir devrine geçiş; eski ve yeni demir devri. Sibirya'nın eski kültürü ve tarihten önceki devrine ait kalıntıların terkibi üzerine tahminler.

Ural'ları geçerek Tobol ve İrtiş bölgesine girer girmez, burada geniş bozkırların her tarafında, nehir boyundaki dağ sırtlarını grup grup takip eden eski çağın çok büyük mezar höyüklerine raslarız. Ob bölgesinde mezarlar daha da fazlalaşır. Kazak bozkırının kuzeyindeki mezarların karakterinde az değişiklik vardır, bununla beraber, İrtiş'in yukarı kısmından itibaren toprak höyükler yerine tarla taşlarının yığılmasiyle meydana getirilmiş mezar höyüklerine raslanmaktadır. Altay'daki nehir vadilerinde, Yenisey'in yukarı mecrasındaki sahil boylarında ve Abakan bozkırında ise, dikili kaya parçasiyle çevrilmiş ve süslenmiş birçok mezar höyükleri vardır. Bütün bu mezarlık sahalar, eski çağın kalabalık halkı hakkında bize şahitlik etmekte ve bunların, bizzat mezarlarla ve içerisinde bulunan eski eserlerle ispat edildiği gibi, kısmen oldukça yüksek medenî seviyeye ulaşmış olduklarını göstermektedir.

Levha : 2.

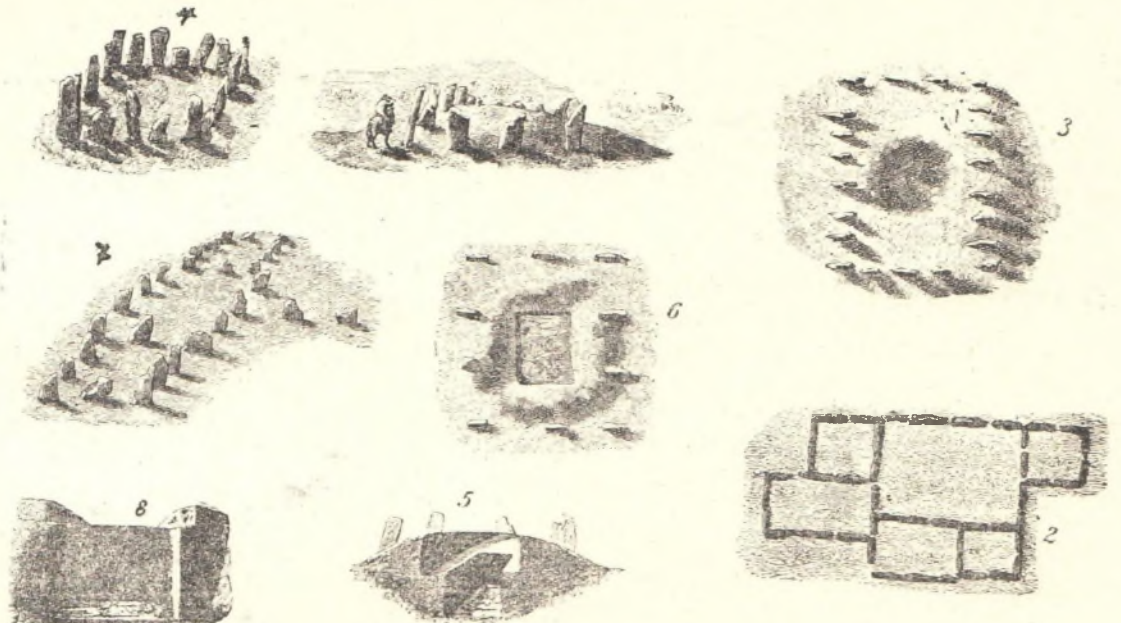

Abakan boyunda taş mezarlar

1. Mezarlık sahalar. 2. Dik dörtgen düz mezarlar. 3. Büyük dik dörtgen mezar. 4. Kare mezar. 6. 7. Dik dörtgen mezarlar. 5. ve 8. Kesitler.

Eski eserleri anlatmaya ve bundan Sibirya'nın eski ahalisinin seviyesi hakkında neticeler çıkarmaya kalkışmadan evvel, önce, mezar höyüklerini dış görünüşleriyle tasvir etmek isterdim. Bu tasvirime, Yenisey ve Altay boyundaki mezarlardan başlıyorum, 69 çünkü bunlara, taş süslerinden dolayı muayyen bir karakter vermek mümkündür.

Abakan'ın nehir seviyesinden yüksek olan bozkırlarında, bunun kolları civarında ve Yenisey'in yukarı mecrası boyunda, Soyon dağlarına kadar olmak üzere Krasnoyarsk'ın güneyinde ve Kuznetsk Alatau'ına kadar her iki Yüs bozkırında, taşlık ve su basamıyacak derecede nispeten yüksek yerlerde muhtelif büyüklükte (10 ilâ 200 ve daha fazla mezardan ibaret) mezarlık sahalara raslıyoruz. Mezarlar tek olarak, gerek büyüklük ve gerekse şekil bakımından birbirinden çok farklıdır.

Bu mezarlarda açık olarak şu şekiller tefrik edilebilir;

1. Kare şeklindeki mezarlar. Bunlar umumiyetle basıktır, veya en çok 1 - 2 arşın yüksekliğinde toprak yığınına maliktir. Böyle yığın varsa, bunlar, mezarın bulunduğu zemin gibi, ufak taşlarla karışık topraktan ibarettir. Bu mezarlar, umumiyetle 1½ faden yüksekliğinde ve 3 - 6 verşok kalınlığında dikey olarak yere çakılmış taş levhalardan ibaret bir bölme ile çevrilmiştir. Bunların çoğu bir arşın kadar yere sokulmuş ve dib kenarlarına küçük kaya parçaları konmuştur, öyle ki, sonraları açma esnasında taş levhaları tutan kayalar topraktan alıp atılmadıkça, bu levhaların hiçbir yerde dikey vaziyetlerini bozmaları mümkün değildir. Bu gibi mezarlar Abakan bozkırının birçok yerlerinde vardır. Kare şeklindeki böyle mezarlardan bilhassa Askıs mansabı yakınlarında bulunan Kurtuyak-Taş adlı taş heykel civarında bulunanlar karakteristiktir. Burada dikey duran taşlar muazzam büyüklüktedir. Civarda kaya bulunmadığına göre, muazzam kaya parçalarının buraya kadar sürüklenmesi herhalde çok zor olmuştur. Kare

şeklindeki mezarlar, büyüklükleriyle dikkati çekmezler, kenarları 4 - 5 faden'den fazla olan mezarlara hiçbir yerde raslamadım. Bir de şuna işaret etmeli ki, dikili taştan bloklar umumiyetle düz levhalar gibidir ve karenin yanları ıstikametine dikilmişlerdir.

2. 1 - 1½ faden yükseklik ve 10 - 25 faden kutrunda büyük mezar höyükleri. Bu gibi mezarlık höyükler, üzerinde bulundukları topraktan yığılmıştır; bunu, 70 umumiyetle mezarlık höyüğün kenarında bulunan çukurlar ispat etmektedir. Dikgen zaviyeler, bu höyüklerin üzerindeki dikey duran taşlarla sınırlanmıştır. Yassı kayalar, hemen hemen her mezarda aynı büyüklüktedir, fakat, her zaman höyüğün yüksekliği ile mütenasip değildir. Pek yüksek olmıyan bazı höyüklerde büyükçe kaya levhalar bulunduğu halde, yüksekliği pek fazla olan başka höyüklerde ancak birkaç fuss yüksekliğinde levhalar vardır. Birçok mezarlardaki yassı kayalar bir faden kadar yüksekliktedir. Levhaların yere tespit şekli, aynen kare mezarlarda olduğu gibidir. Bu mezarlardaki kaya levhaların yerleştirilmesi kare mezarlardan şu bakımdan ayrılır ki, burada levhalar hep bir istikamette, doğudan batıya, dizilmiştir, bu yüzden dikey dörtgenin doğu ve batı cephelerinde çapraz vaziyette dururlar. Taşlarla çevrilmiş olan bu dörtgenin dar yanları kuzeye ve güneye, umumiyetle iki misli daha fazla olan uzun yanlar ise doğuya ve batıya bakacak şekilde yapılmıştır. Uzun yanlarda ekseriyetle 12-18 taş levha, dar yanlarda ise 3-8 levha bulunur. Bu gibi yüksek taşlarla döşeli höyük mezarlara Abakan boyunda dört veya beş yerde ve Kızılskaya Uprava yakınlarında Yüs boskırında rasladım. Umumî olarak, bu gibi mezarlar da oldukça enderdir.

3. Mezarların çoğunu, dörtgen halinde on taşla çevrilmiş olanlar teşkil eder. Taştan ibaret bu dörtgenler, aynen yukarda tasvir edilenler gibi, dar yanlariyle kuzeye ve güneye bakarlar. Dörtgeni çeviren taşlar bir mezarda hemen hemen aynı yükseklikte olup, umumiyetle yerden 1 arşın yükselir, çok defa da yarım arşın ve daha

az yükseklikteydir. Taşların çoğu levha halindedir, veya ancak pek kaba bir şekilde işlenmiş kaya bloklarından ibarettir. Bunlar dörtgenin etrafına o şekilde dikilmiştir ki, dört taş dörtgenin köşelerinde bulunur, böylece dar yanlarda ancak ortada birer taş, uzun yanlarda ise iki taş bulunur. Taşlar arasındaki mesafe her yerde birdir, buna göre dar ve uzun yanların biribirine nispeti 2:3 olur. Bu gibi dörtgen mezarlar yalnız başlarına pek ender bulunur, umumiyetle iki ilâ dört tanesi, dar yanlariyle biribirine temas halinde sıralanır.

71 On taş ile çevrilmiş büyük mezarların çoğunda, doğuya bakan uzun cephenin ortasındaki iki taşın doğusunda daha iki taş vardır, böylece büyük mezar dörtgeninin kenarında küçük bir kare daha ayrılmış olur. Bundan başka, çoğunda batıya doğru 10 ilâ 50 adım mesafede dik duran ve az çok iyi muhafaza edilmiş olan nispeten iyi yontulmuş taş blok veya sütun vardır. Rus halkı bunlara **mayaki**[1] derler. Seyyahlardan bazısı bunun yol işareti, bazıları da mezar taşı olduğunu söylerler. Bense bunların yukarda tasvir edilen mezarlara ait kurban yeri olduğuna kaniim, çünkü her zaman mezarların batısında bulunurlar. Ben bu mayak'ların birçoğunu kazdırdım, fakat temeli tespit etmek için kullanılan tarla taşından başka bir şey bulamadım, toprak her tarafta sert ve el sürülmemiş vaziyette idi. Aynı şekilde, mezarların sağında dört taşla meydana getirilmiş olan ve yukarda tasvir ettiğim dörtgenlerden birçoğunu da açtığım halde, burada da hiçbir mezar çukuru bulamadım; netice olarak bunlara da kurban yeri demek lâzım gelir.

4. Dik dörtgen şeklinde, yassı ve ancak bir sıra taşla çevrilmiş mezarlar. Bunlar, o suretle biribiri yanına sıralanmıştır ki, bir mezarın taşları aynı zamanda diğer mezarın da sınırını teşkil eder. Dik dörtgenler muhtelif büyüklüktedir, en büyükleri 4 faden uzunlukta ve 2½ - 3 faden genişliktedir; ekseri mezarların uzunluğu 4½

[1] *Mayak* rusça bir sözdür, "yol işareti" anlamına gelir; pl. şekli: *mayaki*. (Çeviren).

arşın, genişliği 2 - 3½ arşındır; en küçükleri 1 arşın uzunluk ve ¾ arşın genişliktedir. Mezarların uzun yanları her zaman kuzeye ve güneye dar yanları ise doğuya ve batıya bakar. Bunlara, ağ gibi sıralanmış 10 ilâ 25 mezardan ibaret gruplar halinde raslanılır. Bazan üç mezar uzun yanlariyle bitişik olarak yapılmış olur ve bu takdirde büyükçe bir dik dörtgen teşkil ederler. Bu mezarları çeviren taşlar ancak zeminin yukarı kısmına ulaşırlar, bunlar umumiyetle 6 ilâ 10 verşok yükseklik, 1 - 1½ arşın uzunluk ve 2 ilâ 4 verşok kalınlığında taş levhalar olup, dar yanlariyle biribirine temas edecek şekilde yere oturtulmuşlardır.

5. Taş dairelerle çevrilmiş yuvarlak, basık mezarlar. Bu gibi mezarlar Abakan bozkırında pek azdır; Abakan'ın aşağı mecrasında dik dörtgen şeklindeki mezarlardan binlercesini gördüğüm halde, yuvarlak tipte ancak üç mezara rasladım. Abakan boyundaki yuvarlak mezarların kutru 5 - 6 faden'di, 72 yassı idiler ve hiçbir toprak yığını yoktu. Yontulmamış adi tarla taşları kazılan toprağa yerleştirilmiş ve zeminden pek az çıkmış vaziyette idi. Bütün bu mezarlarda eskiden açılmış olduklarını gösteren sarih izler vardı.

Esas Altay'larda, yani Katunya'nın son derece mümbit sol kolları ile İrtiş'in sağ kollarının vadilerinde, yere kazılarak yerleştirilmiş taşlarla çevrili mezarlardan meydana gelen birçok büyük mezarlık sahalara raslıyoruz. Bütün bu mezarlar, 5. grupta gösterilen Yenisey boyundaki taş mezarlar gibi yapılmış olup, yassı ve yuvarlaktırlar; tek tük alçak höyük halinde taşlarla çevrili mezarlara da raslanır. Burada şuna da işaret edelim ki, Katunya'nın aşağı mecrasında, Angoday, Urusul ve Çuya boyunda, yani iç Altay'da bulunan mezarlar çok küçüktürler. Aynı şekilde, Uymon boyundaki yuvarlak taş mezarların kutru da 3-4 faden'den fazla değildir. Buhtarma boyunda ve İrtiş'in yukarı mecrasındaki yuvarlak mezarlar çok daha büyüktür, bunlara batı tarafında hemen hemen Sergiopol şehrine ve İrtiş boyunda da Semipalat

şehrine kadar rasladım. Bu son zikredilenlerin bir çoğunda, birkaç fuss yüksekliğinde mezarlık höyükler görünüyordu.

Bu gibi yuvarlak taş mezarlardan başka, Angoday, Uymon ve Çuya boyunda, burada da bitişik olarak sıralanan taşlarla çevrili dik dörtgenlere rasladım; bu dik dörtgenlerden birçoğunu araştırdığım halde, bunların hiçbirinde mezar çukurlarına raslayamadım, buna göre bu dik dörtgenlere kurban yeri demeye cesaret edeceğim.

Kobdo'ya yaptığım seyahat esnasında, batı Moğolistan bozkırının birçok yerinde de taş mezarlara rasladım, fakat bunlar şekil bakımından gerek Yenisey ve İrtiş boyundaki ve gerek Altay'daki mezarlardan ayrılıyorlardı.

1) Sōk nehri vadisinde, Koş Daba'nın ötesinde, Boroburgasun ve Bölü istasyonları arasında. Bu mezarlar, yere çakılmış taşlardan meydana gelen büyük bir daireden mürekkeptir, bunun ortasında da büyük tarla taşlarından ibaret küçük bir yığın bulunur. Dış dairenin kutru 4 -6 faden, taşlardan meydana getirilen mezar höyüğünün kutru ise ancak 2 - 3 faden ve yüksekliği de 1 - 1½ arşındı. Bütün mezarlık höyüklerin şekli muntazamdı ve eskiden açılmış olduklarını gösteren izler de yoktu.

73 2) Okatu düzlüğünde ve aynı şekilde Chobdo vadisinde de üç tip taş mezarlar bulunur: a) Büyükçe kaya parçalarının yığılmasiyle meydana getirilmiş yuvarlak taş yığınları; b) Yere dikilmiş taşlardan yapılmış dört köşeli mezarlar, ortasında tarla taşlarından ibaret alçak bir mezarlık höyük; c) Biribirine paralel olarak yere çakılmış 3 -4 taştan meydana getirilmiş dar dik dörtgenler.

3) Möstü Buläk'in doğusundaki iki büyük taş mezar; bunlar, 10 ilâ 12 küçük taş daireden kurulmuş büyük bir daireden ibaretti; küçük dairenin her birinde 6 taş vardı. Mezarlardan birinin ortasında büyük tarla taşlarından teşkil edilmiş beş tepe vardı, bunlardan nisbeten küçük olan dört tanesi bir karenin dört köşesinde ve daha büyük olan beşincisi bu karenin ortasında bulunu-

yordu. Bir mezar, bir tepeden ibaretti, bunu bir taş daire çeviriyor ve bunu da, küçük taş dairelerden meydana getirlimiş daha büyük bir daire ihata ediyordu.

4) Chongo Şuruk boyundaki mezarlar, 2) altında tasvir edilenler gibidir.

5) Kobdo şehrinin batısında, hem bir taş tepeli yuvarlak mezarlar, hem de 3) de tasvir ettiğim şekilde beş taş höyükten ibaret mezar vardır. Nihayet, yalnız beş taştan ibaret birçok mezarlar da vardır. Bu sonuncuların taşları o şekilde tertiplenmişti ki, dört tanesi bir karenin köşelerini teşkil ediyor, beşincisi de karenin merkezinde bulunuyordu.

Potanin, Moğolların **kereksur** dedikleri bu gibi mezarlara, batı Mogolistan bozkırının her tarafında raslamıştır. Potanin'in resimleri ispat ediyor ki, bütün mezarlar, benim gördüklerimin bir tanesine şeklen çok benzemektedir. Bunlar istisnasız olarak, tarla taşlarının yığılmasiyle meydan getirilmiş büyük veya küçük mezarlık höyüklerden ibaret olup, yere çakılmış sıra taşlarla çevrilmişlerdir. Benim anlattığım taş dairelerden başka, Potanin, yere çakılmış taşlardan ibaret başka tezyinattan da bahsetmektedir, fakat bunların anlatılması fazla uzun sürer.

Bütün bu şimdiye kadar tasvir edilen taş mezarlardan başka, gerek Altay'da ve gerek Kazak bozkırında ve batı Sibirya'nın güneyindeki bozkır mıntakalarında, Ural'a kadar, büyük veya küçük höyüklerden ibaret 74 mezarlık sahalara raslamaktayız. Bu gibi mezarlık höyükler umumiyetle o yerin toprağından yığılmakla meydana getirilmiştir, bundan dolayı zeminin kara ümüs veya balçık olduğu yerlerde topraktan, buna mukabil zeminin taşlık olduğu yerlerde, yani dağ civarında ve nehir vâdilerinde toprak ve taştan ibarettir. Ancak Altay boyundaki Uymon bozkırında, Buhtarma ve Sergiopol civarında, yine aynı şekilde Kazak bozkırının bütün doğu kısmında ve Abakan bozkırının merkezinde, ekseriyetle yalnız yığılmış tarla taşlarından ibaret höyük mezarlara raslarız,

toprağın kara ümüsten ibaret olduğu ve taşların oldukça uzaktan getirilmesi icabeden yerlerde dahi böyledir.

Kazak bozkırında ve güney Sibirya'da dahi bazı mezarlar çok yüksek olup, 20 arşını bulur ve kutru da 50 ve daha fazla arşın kadardır. Kazak bozkırındaki yüksek mezarların içerisinde başka şekilde olanlarına da rasladım. Meselâ Kopal şehri yanında üç muazzam mezarlık vardır ki, bunlardan biri, kuturları herhalde 100 arşını bulan iki taş daire ile çevrilmiştir, diğeri ise bir kare şeklinde mezarlık höyüğü çeviren bir hendeğin merkezini teşkil etmektedir. Karenin batı cephesi ortasından bölünmüş ve mezarlık höyüğe götüren 4 - 5 arşın genişliğinde bir yol peyda olmuştur.

Karkara boyunda (İsikul'un doğusunda), doğu - batı istikametinde biribiriyle temas halinde bulunan çok yüksek iki mezar höyüğü buldum; batıdakine nazaran 1½ faden kadar alçak olan doğudaki höyükten, kuzeye ve güneye doğru yarım daire halinde, takriben 10 arşın yüksekliğinde iki sed uzanıyordu.

Altay'da ve Kazak bozkırının doğusunda tarla taşlarında meydana getirilmiş mezarlık höyükler çok yüksektir ve çoğunun kutru da 15-25 arşını bulur. Fakat Abakan bozkırının ortasındaki dağlarda taş höyük mezarların yüksekliği 1 arşını geçmez ve kuturları da 1 - 2 faden kadardır. Burada yüzlercesi bir araya gelmek suretiyle sık mezarlık sahalar meydana getirirler. Bu son zikredilenlerin karakteristik hususiyeti, her zaman ikişer ikişer beraber bulunmalarıdır, bunlardan biri yuvarlak ve diğeri de uzun mezar höyüğünden ibarettir.

75 Sibirya'nın güneyinde ve Kazak bozkırında yaptığım geziler esnasında birçok mezarlarda hafriyat yaptım, meselâ 1862 yılında Kulunda bozkırında, Semipalatinsk şehri yanında, Kopal şehrinin kuzeyinde, Koksinskaya-Stanitsa'nın kuzeyinde, İsikul'un doğusunda Karkara nehri boyunda ve nihayet İli vâdisinde Vernoye şehri civarında, 1863 yılında: Abakan'ın sol sahilinde İs nehrinin mansabı civarında, Abakan'dan 20 verst aşağı-

ya doğru ilk Kaç aul'u yakınında; Abakan Uprava'sının yakınında, Yüs nehri boyunda, Kızıl Uprava'sının kuzeyinde; Askıs nehri boyunda; Çerdat nehri boyunda (Çolım ile Kiya arasında). 1865 yılında: Esas Altay'larda Urusul ve Angoday nehirleri boyunda, Çuya bozkırında, Uymon bozkırında, Katanda köyü yakınında, Buhtarma'nın yukarı mecrasında Berel bozkırında. 1865 yılında Kainsk şehrinin güney ve kuzeyinde olmak üzere Baraba bozkırında, Kazak bozkırında Çanı gölü ile Pavlodar şehri arasında, Sarı Ösök gölü boyunda, Semipalatinsk şehrinde, Kökbekti şehri yakınlarında.

Yukarda tasvir ettiğim mezarlarda yapılan bütün bu kazılar açık bir şekilde ispat ediyor ki, burada muhtelif kültür devirlerine ait âbidelerle karşı karşıya bulunmaktayız.

1) Yenisey vâdisinde ve Altay'da bulunan bütün taş mezarlar, Kazak, Kulunda ve Baraba bozkırındaki birçok bezarlık höyükler, bakır veya tunç devrine aittir.

2) Uymon bozkırında, Buhtarma boyunda ve Kazak bozkırının doğusundaki büyük tarla taşlarından yapılmış mezarlık höyükler, yine Sibirya'nın güneyindeki mezarlık höyüklerin büyük bir kısmı, eski demir devrine ait olarak mütalâa edilmelidir.

3) Abakan bozkırında bulunan ve ahali tarafından Kazak mezarları diye adlandırılan küçük mezarlık höyükler, yeni demir devrine aittirler.

4) Çerdat boyundaki mezarlar daha yeni devreden kalmadır, çünkü bunlarda bulunan bir sikke 17. yüzyıla ait bulunmaktadır.

Bu dört devrin kültür durumlarını tasvire geçmeden önce, Sibirya'da eski eserleri araştıran bir kimsenin karşılaştığı güçlükleri de zikretmek isterim ki, bunlar muntazam bir mezar hafriyatının başarı ile yapılmasını hemen hemen imkânsız kılmaktadır. Buna sebep olan meş'um durum, 76 bu mezarların birçoğunda zengin altın definelerinin bulunması idi. Bu uğursuz hal, Sibirya ahalisini

yüzyıllardan beri mezarları açıp talihlerini denemek arzusuna kapılmaya sevketmiştir. Bu gibi define kazılarının geçen yüzyılda ne şekilde cereyan ettiğini Messerschmidt'in seyahat raporundan öğrenmekteyiz.

Adı geçen, bu eserinde 25. Mayıs 1721 tarihi ile şunları yazmaktadır: "Ob boyunca yukarıda oturan Reusz'lar[1] vardır, bunlara İşimtsı dahi derler, bunlar ya bir iş bulmaya, veya mezarlıklarda altın aramaya giderler, çünkü bu işe ilk olarak İşim nehri boyunda oturan Reusz'lar girişmiş ve icat etmişlerdir. Sonra bunu devam ettirerek Obi'ye kadar ilerlemişlerdir, bundan dolayı Tara, Narım, Tobolsk, Kazan, Solikam veya başka yerden gelip köylerde oturan bütün diğer yabancılara da İşimtsı, İşim'li derler. Bu gibi Çan köyleri takriben 150 kişiden ibaret olur, ziraatla ve kürk ticaretiyle meşgul olurlar... Fakat bu ahali, şayanı hayret bir şekilde kazılardan daha çok kazanır. Meselâ onlar, son kar yolu ile bozkır veya sahrada 20 ilâ 30 günlük yola çıkarlar, etraftaki köylerden 2 ilâ 300 kişi kadar toplanırlar, bir şey bulmayı ümit ettikleri yerlerde muayyen gruplara ayrılırlar, bir grup buraya, diğeri oraya gider, fakat kendi aralarında haberleşebilmek için pek fazla uzaklaşmazlar; Kalmuk veya Kazak'lar geldiği zaman kendilerini koruyabilmek için böyle yaparlar, onlarla karşılaşıp atıştıkları ve kavga ettikleri haller sık sık olur ve bu esnada bazıları hayatlarını da terkeder. Onlar, bir putperestin mezarı üzerine yığılmış böyle höyükleri gördükleri zaman bazan da boşuna kazmış olurlar, ancak bakır, pirinç ve demir eşya bulurlar, zahmetlerini karşılayamaz, fakat bazan da bu mezarlarda 5 ilâ 6 pfund kadar altın ve gümüş bulurlar, bunlar, az veya çok, hayvan takımı, zırh süsü put heykelleri ve başka şeylerden ibaret olur".

77 Bu aramaların ne kadar esaslı bir şekilde yapıldığını, 28. Kasım 1725 tarihli hatıra defterinden alınan şu not ispat etmektedir: "Teğmen Rudolphi'nin bana anlattığına göre birkaç yıl öncesine kadar Ob civarında pek

[1] Bundan maksat Rus'lardır. (Çeviren).

çok mogila[1] veya putperest mezarları varmış ve çok miktarda altın ve gümüş ihtiva ediyorlarmış, fakat bugün kazı yapan Reusz'lar tarafından o derecede taranmıştır ki, bugün bir şeye raslamak büyük bir talih eseri olurdu ve bulunan şeyler de kötü nesnelerdir".

1735 te Sibirya'yı ziyaret etmiş olan Müller, mezarların açılması hakkında şunları bildiriyor: "İrtiş, Tobol, Ob ve Yenisey civarındaki mezarlar ancak bu yüzyılın başında Kalmık'larla Kazak'ların çekilmesinden sonra rus köylüleri tarafından taranmıştır. Hernekadar benim zamanımda define bulunması ümit edilen bütün mezarlar kazılmış olduğu için kimse bunların peşinde dolaşmamakta ise de, Sibirya'da, bir zamanlar böyle bir işle geçimlerini temin etmiş olan çok kimseye raslad'm. O zaman insanlar, grup grup samur avına gittikleri gibi, burada da iş taksimatı yapmak ve muhtelif mezarların işini çabuk bitirmek maksadiyle büyük gruplar halinde hareket etmişlerdir. Benim Sibirya'da bulunduğum zamana kadar İrtiş'ın batısına geçmeye kimse cesaret edememiştir, çünkü orada Kırgız-Kazak'lar hemen hemen daimî surette göç halinde bulunmuşlardır. O civarda ilerde belki daha çok define bulunur.

Müller'in bu arzusu maalesef yerine getirilememiştir. Kazak bozkırlarındaki mezarlarda yaptığım kazılar açık olarak ispat etmiştir ki, bunlar da aynen Ob, Altay ve Yenisey boyundaki mezarlar gibi inceden inceye taranmış bulunuyordu. Kopal'ın güneyinde, Vernoye civarında ve İsikul boyunda da durum aynı olduğu için, bu şekilde define aramakla yalnız Rus'ların değil, Kazak bozkırlarındaki eski ahalinin de meşgul olduğu neticesine varılabilir. Bundan dolayı, eski eserleri araştıran bir kimse yüzlerce mezar arasında haricen açılmış olduklarına delâlet eden izler göstermiyen bir veya iki ve bu gibi on mezar içerisinde de el sürülmemiş olan bir tek mezara raslarsa, talihi var demektir.

---

[1] Mogila, Rusça "mezar". (Çeviren).

78 Tunç ve bakır devri

Abakan ve Yüs bozkırlarında otuzdan fazla taş mezar açtım, fakat ancak el sürülmemiş bir mezara rasladım, aynı şekilde Altay'da da bu devirden kalma el sürülmemiş iki tane yuvarlak taş mezar buldum. Bununla beraber, artık taranmış olan birçok mezarları da kazmak suretiyle bütün tunç devrine ait taş mezarların özelliği hakkında oldukça açık bilgi edinmeye muvaffak oldum.

Bütün bu mezarların çukurları yer sathından 1½ ilâ 3 arşın aşağıda ve umumiyetle yalnız mezar höyüğünün veya mezar dörtgeninin ortasında bulunmaktadır. Altay'daki mezar çukurlarının çoğu ancak yarım arşın derinliktedir, çünkü burada zemin taşlık olduğu için fazla kazmak müşkül olmuştur. On taşla işaret edilmiş olan dik dörtgen mezarların ortasında bulunan taşların, mezar çukurunu belli etmek için kullanıldığı anlaşılıyor, böylece mezar çukurunun köşeleri ortadaki dört taşın birleştiği noktaya raslıyor demektir. Mezar çukurunun genişliği, büyük mezar dörtgeninin uzun cephesinin takriben üçte biri kadardır, bundan dolayı sahası, mezarın dış dörtgeninin büyüklüğüne göre değişiyor demektir. Fakat mezar çukurunun uzunluğu her yerde 2½ ilâ 3 arşındır ve mezarın büyüklüğüne tabi değildir. Bunun uzun yanı, her zaman dış dörtgenin dar cephesine paralel bulunmakta, yani doğudan batıya uzanmaktadır. Mezar çukurunun zemini ya sadece tokmaklanarak sertleştirilmiş, veya ince taş levhalarla döşenmiştir. Çukurun zeminine başları doğuya gelecek şekilde cesetler yerleştirilmiştir. Yüs boyunda bulduğum sağlam bir iskeletin başı biraz yana kaçmış, kolları vücudun yanları boyunca açılmış, baş parmakları yukarıya doğru bükülmüştü. Başından kuzeye doğru takriben dört karış mesafede mahrut biçiminde bir çömlek vardı. Bu şekilde yerde yatan cesetlerin üzeri kalın ağaçlarla örtülmüş, veya bunların üzerine, çoğu 2-4 karış kalınlığında taş levhalar konmuştur; bundan sonra mezar çukuru kısmen büyük ve küçük

tarla taşlariyle doldurulmuş ve mezarın üzerine de çakıl taşları ve toprak yığılmıştır.

Abakan boyundaki büyük dik dörtgen mezarlardaki çukurların kuruluşu hakkında bilgi verecek durumda değilim, çünkü bu mezarlardan hiçbirini açmadım.

79 Yüs boyundaki dik dörtgen mezarların yalnız bir tanesinde, dörtgenin ortasındaki büyük mezar çukurundan başka bunun güney kısmında da küçük bir mezar çukuru buldum. Her iki çukur büyük kaya levhalarla örtülmüştü. Diğer iki mezarın baş ucunda, mezar çukurunun doğu tarfında, taş levhalardan tertip edilmiş ve içerisinde kırık çocuk kemikleri bulunan takriben bir arşın uzunluğunda küçük bir tabut buldum; bu taş tabutlar yerin sathından ancak yarım arşın derinlikte bulunuyordu.

Sıra taşlarla çevrilmiş olan mezarlık dik dörtgenlerin mezar çukurları o kadar muntazam değildi; çoğunun ortasında pek muhtelif büyüklükte ve içerisine 1-3 kişi gömülmüş olan çukurlar vardı. Bunların çoğunda cesetler küçük taş levhalarla örtülmüş, fakat sık sık ağaç örtülere de raslanıyordu. Bu mezarların birinde, usulü dairesinde taş levhalardan yapılmış bir tabut buldum. Bu gibi mezar çukurlarının derinliği hiçbir yerde 1½ arşını geçmiyordu.

Dik dörtgen şeklindeki mezarların çukurlarında, ekseriyetle 3 - 5 ceset kalıntısı vardı. En çok iskeleti, Yüs boyunda çok büyük bir mezar höyüğünde buldum, burada, aralarında birçok çocuk kafatasları da olmak üzere, 22 kırık kafatası vardı. Bulunan bakır aletlerden anlaşıldığına göre, burada ancak kadınlar defnedilmiş bulunuyordu.

Altay'daki taş mezarlar, aynen Yenisey mezarları gibi tertiplenmiştir; Sergiopol şehri civarında açmak fırsatını bulduğum bu devrin mezarlarında, çukur, 1 arşın derinliğinde ve taş levhalardan meydana getirilmiş bir sandıktan, fakat zemini dövülmüş topraktan ibaretti. Sandığın üzeri taş levhalarla örtülmüş, bunun üzerine

büyükçe tarla taşları konmuş ve üzeri de pek yüksek olmamak üzere tepe haline getirilmişti.

Semipalatinsk şehrinde tunç devrine ait beş mezar açtım, bunlardan birinde takriben 1½ arşın derinliğinde mezar çukuru ve bunun içinde de başı doğuda olmak üzere bir insan iskeleti vardı; iskeletin sol yanına yatırılmış olduğunu tahmin ediyorum. Ayakları biraz eğilmişti. Kemikler hemen hemen tamamiyle dağılmış olduğu için iskeletin durumunu katî olarak tesbit etmek mümkün değildi. Cesedin yanında bakır bir bıçak vardı.

Baraba ve Kulunda bozkırındaki münferit mezar höyüklerinde de bakır bıçaklar buldum **80,** fakat bu mezarlar eskiden altüst edilmiş olduğu için, bunların iç tertibatı hakkında hiçbir netice elde edemedim. Bu gibi büyük mezarlıklar dış görünüşleriyle diğerlerinden hiç de farklı değildir, içlerinde bulunan eşyalara göre demir devrine ait oldukları anlaşılıyor. Buna göre haklı olarak kabul edebiliriz ki, kuzey bozkırlarının bakır devri ahalisi ancak höyük mezarlar yapmışlardır, çünkü burada mezarlarını yapmak için lüzumlu taş ve kaya parçalarını bulamamışlardır.

Batı Moğolistan'daki taş mezarların açılması hususunda şimdiye kadar hiçbir şey duyulmadığı için, bunların bakır devrine ait olup olmadıkları hususnda bir şey söyliyemiyeceğim.

Burada anlatacağım taş mezarların hepsinde de, yalnız bakır ve tunçtan dökme eşyaların izleri vardır. Bu duruma bakarak, bu mezarlık âbideleri bırakan halkların, henüz demir çıkarma ve işlemesini bilmedikleri neticesine varabiliriz. Bu mezarlarda bulunan bakır ve tunç eşyalara ve o civardaki halkların tarlalarında bulunmuş olan buna benzer aletlere ait zengin buluntulara dayanarak, bakır devri halklarının bilgi ve kültür derecesi hakkında açık bir fikir edinmek mümkün olacaktır.

Güney Sibirya'nın en eski kültür devrine ait bakır ve tunçtan işlenmiş nesneler, muhtelif alet ve günlük hayat için gereken şeylerden ibarettir. S i l â h l a r: hançer,

ok, mızrak uçları. Aletler: bıçak, orak, oyma kalemi, balta, iğne, bız, delme aletleri. Hayvan takımları: toka, üzengi, gemler. Süs eşyaları: küpe, toka, düğme, bilezik, ayna ve hayvan şekilleriyle süslü muhtelif ziynet eşyaları. Ev eşyası: kazan, bardaklar. Bakır devri adamları, bakırdan başka muhakkak surette altını da biliyorlardı ki, zengin adamlar bundan kendilerinin süs eşyalarını yapmışlardır. Ben, ancak tunç devrine ait bir çocuk mezarında kuvvetli bir altın telden yapılmış çocuk küpesi buldum, fakat Petersburg'daki imparatorluk Eremitage'ında[1] da som altından yapılmış birçok süs eşyası vardır ki, şekil bakımından, tarafımdan Abakan bozkırında bulunan ziynet eşyalarına tamamiyle uymaktadır 81 bundan başka Witzen de bu devirden kalma altın süs eşyalarının resimlerini vermektedir.

Altay ve Soyon dağları altın ve bakır filizi bakımından zenginlikleriyle tanınmış oldukları için, a priori olarak kabul edebiliriz ki, bu civarın eski ahalisi burada saydığımız bakır ve altın eşyaları, kendileri tarafından elde edilen madenden bizzat kendileri işlemişlerdir.

Bu tahminimiz, Altay bölgesinde pek çok Çud kuyularının bulunmasiyle de ispat edilir ki, bunlar eski ahalinin bakır elde ettikleri kuyuların kalıntılarıdır. Bu mağaraların hepsinde de rasladığımız taştan yapılmış çekiç ve baltalar, fikrimce, buradaki eski maden işleyenlerin, demir elde etmeyi ve işlemeyi bilmediklerini açık olarak ispat etse gerektir.

Bu halkların maden işçileri, kuyularda çalışırken, derinlerden yukarıya doğru uzanan maden cevheri yatağını takibetmişlerdir. Bütün kuyuların üst kısmı aşağısından daha geniştir, çünkü o zamanın maden işçileri aletlerinin noksanlığı yüzünden, çok defa üst kısımda çalışmak zorunda kalmışlardır. Kuyuların derinliği hiçbir yerde yedi faden'i geçmez. Bu kuyudaki odaların birçoğunda tavanlar ağaç direklerle tutturulduğuna göre, o devrin

---

[1] "Keşiş zaviyesi, inzivagâh". Petersburg'un eski eserler müzesinden biri bu adı taşır, Rusça *Ermitaj* derler. (Çeviren).

maden işçileri her ne kadar kuyuyu desteklemesini biliyorlarsa da, anlaşılıyor ki, bu destekleme işinde pek tecrübeli değildiler, çünkü kuyuların çökmesi ve maden işçilerinin toprak altında kalarak ölmesi gibi haller ender hâdiselerden değildi. Çökmüş kuyularda rasladığımız iskeletler ve bu iskeletlerin yanında, içerisinde maden cevheri bulunan meşin torbaların sık sık bulunması, bu cihetti ispat etmektedir.

Bu gibi eski Çud kuyularının çokluğu, madenciliğin o kadar geniş bir şekilde yayıldığını ve bakır istihsalinin o kadar zengin olduğunu gösteriyor ki, bu halkın yalnız kendi ihtiyacı için bakır istihsal etmeyip, elde edilen madenle ticaret dahi yaptığını haklı olarak kabul edebiliriz. Petersburg'daki imparatorluk Eremitage'ında bulunan bakırdan yapılma bir madenci heykeli, o zaman madencilerin büyük itibarda olduğunu gösteriyor, 82 bilhassa bu halkın yaşamış olduğu her yerde birçok zarif sivri çekiçlerin bulunması da buna delâlet eder ki, çok küçük ve zayıf bir tarzda yapılmış olan bu nesneler ancak değnek süsü olarak kullanılmış olabilir. Bu çekiçlerin bazıları o kadar temiz ve zarif işlenmiştir ki, âdi maden işçilerinin malı olamazlar. Kazak bozkırlarında ve Kuznetzk Alatau'ındaki altın yıkama ocaklarının birçoklarında zeminden birkaç faden derinlikte bakır alet ve silâhlarının bulunması da, bu halkın bizzat altın istihsal ettiğini göstermektedir. Kökbekti civarındaki altın yıkama yerinin birinde, bakırdan bir silâhın bulunmasına bizzat şahit oldum, Kiya boyunda da, altın yıkama yerinde bulunduğu söylenen ve hiç şüphesiz çakılları itmek için kullanılan bakırdan yapılmış iki büyük kelt satın aldım.

Bakır cevherini eritmek için hususî izabe fırınları vardır ki, bunların izlerine Altay'da, Soyon dağlarında ve aynı şekilde Kazak bozkırında da — meselâ Şulba nehrinin İrtiş'a döküldüğü yerde ve Karkaralı ilçesinde — raslamaktayız. Bu tarzda elde edilen ham maden bu fırınlardan alınarak işlenmemiş halinde memleketin muhtelif taraflarına götürülmüş ve becerikli ustalar tarafından işlenmiştir. Meselâ Abakan, Yenisey, Ob ve bunun mem-

bamdaki nehirler boyunda, İrtiş civarında ve Baraba bozkırında bile küçük parça halinde öyle bakırlar buldum ki, bunların ucları kırıktı ve döküm kalıplarının deliğindeki kalıntı olduğu açıkça anlaşılıyordu.

Topladığım eski eserlere sathî bir bakış da gösteriyor ki, gerek Altay'da ve gerek Yenisey bozkırında tunç muhtelif halitalar halinde imal edilmiştir. Bu halitaların tesadüfî mi, yahut maden eritme işindeki bilgiye mi dayandığını anlamak için, bay Heinrich Struwe'ye başvurarak tarafımdan bulunmuş olan bazı tunç parçalarını tahlil etmesini rica ettim. Bay Struwe, bu tahlilin neticesini Petrsburg ilimler Akademisi Bulletin'inde (1866, cilt IX) yayınladı.

Abakan vadisinde bulunmuş eski eserlerden bıçak şeklinde işlenmiş olan 4 adet tunçun kimyevî analizi şöyle bir netice vermiştir:

		1	2	3	4
83	Bakır	90,20	88,67	93,00	99,00
	Kalay	9,64	10,10	6,35	0,32
	Demir	0,05	0,28	0,18	0,34
	Toplam	99,89	99,53	99,43	99,66

Struwe'nin fikrine göre bu cetvel, 4. bıçağın sâf bakırdan ibaret olduğunu göstermektedir, çünkü cüzî miktarda görülen diğer nesneler, ancak tesadüfen karışmış olarak mütalâa edilebilir. 1, 2 ve 3 numaralar, çok az miktarda demirle bozulmuş olan hakikî tunçturlar.

Struwe, kendi analizinin neticesini, Altay'da bulunmuş tunç kap ve figürler üzerinde Göbel tarafından yapılmış olan ve aşağıdaki neticeyi veren tahlillerle de karşılaştırmaktadır:

	Bakır	Kalay	Kurşun
1)	80,27	19,66	
2)	73,0	26,74	
3)	87,97	9,38	2,5
4)	91,50	6,75	1,75

Bay Struwe, Fellenberg tarafından 180 adet muhtelif eski tunç parça üzerinde yapılmış tahlillere dayanarak, en eski bakır devrinden kalan ve direkten yapılar civarında silâh, bıçak ve başka aletler şeklinde bulunmuş olan ve sertlikleri ile temayüz eden tunçlara, bakır ile % 10 kalay karıştırılarak işlendiği neticesini çıkarmak istemektedir. Herhangi bir süs eşyası için kullanılacaksa, daha kolay eriyen ve işlenen bir halita elde etmek için, buna kurşun veya daha fazla kalay katılmıştır. Bay Struwe'nin, Fellenberg tarafından yapılan münferit analizlerden anladığına göre, Mecklenburg'un mezarlık Kelt höyüklerinde ublunan tunçlar da buna uymaktadır. Struwe'nin fikrince, bu neticeler gerek onun tarafından yapılan ve gerek Fr. Göbel'in bildirdiği analizlere intibak etmektedir.

Stuwe'nin son derece alâka çekici bu araştırmaları açık olarak ispat ediyor ki, Altay ve Soyan dağlarının eski bakır 84 devri ahalisi, maden halitası yapmakta tecrübe ve bilgi sahibi idiler. Bazı zarif tunç bıçak ve hançerlerin hayrete değer sertliği, maden döken kimselerin yüksek bilgiye sahip olduğunu göstermektedir; bu kimseler, daha yüksek fiyat verildiği için bunları hazırlarken daha fazla gayret ve dikkat serfedebiliyorlardı.

Nisbeten iyi parçalar son derece güzel dökülmüştür. İyi nesneler, döküldükten sonra da ince bir şekilde bilenmiş ve parlatılmıştır, münferit süs eşyalarının zarif ve temiz işçiliği ancak böyle izah edilebilir. Dökme şeylerin üzeri, vasatî olarak çok düz ve temizdir ve dökmecinin ustalığını gösterir, çünkü görebildiğim birkaç yüz madeni eşya arasında, dökme hatası bulunan ancak iki şeye rasladım ki, bunlardan biri 75 pfund ağırlığında bir kazandı ve dökmeden sonra meydana gelen deliklerin eritilmiş kırmızı bakırla tamir edildiği gözüküyordu. Bazı nesneler diğerlerine nazaran daha kaba işlenmiş ise, fikrimce bundan onların muhakkak surette daha eski devreye ait olduğu neticesi çıkarılamaz, meselâ aynı mezarın içinde biri çok kaba ve diğeri de çok güzel işlenmiş iki bıçak bulmuştum.

Madenden işlenmiş nesnelerin çoğunda bol ve çok zevk gösteren tezyinat vardı. Bu tezyinat, 1) düz hatlarla, yani paralel ve muhtelif köşeler halinde biribirini kateden çizgilerden yapılmış, bunlar da çıkıntı ve dişler teşkil ederek birleştirilmişlerdir; 2) dairevî hatlar, yarım daire, kare ve bir merkezli dairelereden ibaret şekiller; 3) çıkıntılı hatlardan meydana getirilmiş tezyinat, Bu son hatlar, bükülmüş yılanlar, eğrilmiş kuş gagası, kuş başları, kuş boyunları, başka hayvan başları v. b. gibi hep hayvan şekillerinden alınmıştır. Çok defa da muhtelif nesnelere süs olarak bütün hayvan veya hayvanların parçaları resmedilmiştir. Bu devrin tezyinatı için karakteristik olarak şuna da işaret edelim ki, hayvanların tabiî şekillerinin aynen taklidine dikkat edilmiştir, böylece ilk bakışta hayvanı tanımak mümkündür. Her türlü gayri tabiî bükülme veyahut kıvrıntılar, garip girift şekiller veya efsanevî ejder tersimatı o devrin tezyinatına büsbütün yabancı idi.

85 Tunç devrinin madenî eşyalarını şimdi teker teker gözden geçirecek olursak görürüz ki, bunların arasında çok miktarda dürtme silâhları ve kesme aletleri, meselâ başlıca iki yüzlü hançer ve bıçaklar vardır. Bunların hepsi de sap ve yüz bir parça halinde dökülmüştür. Bıçak ve hançerlerin sapı çok kısadır, buna göre, bunları kullananların çok küçük elli oldukları neticesine varılabilir. En basit ve kaba işlenmiş olan bıçaklar, bir tarafı diğer cihetine nazaran daha kalın olan 3 - 5 verşok uzunluk ve $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ verşok genişliğinde bakır veya tunç parçalarından ibarettir. Bir ucu sivriltilmiş, diğer ucunda da bir delik veya halka vardır, sivri ucu $1\frac{1}{2}$ - 2 verşok mesafede iyice bilenmiş, bıçağın bilenmemiş olan kısmı ise sap olarak kullanılmıştır. Bu bıçağın daha iyi ve güzel şekle sokulması için şunlar yapılmıştr. Bıçağın uc kısmının arkası yuvarlak bir çizgi halinde işlenmiş, sap kısmı daha dar ve yuvarlak bir şekle sokulmuştur, delik veya halka yerinde, takriben $\frac{1}{2}$ verşok kutrunda iyice yuvarlaklaştırılmış dairevî bir halka veya süslü bir eki olan bir oval vardır. Sap iyice yuvarlaklaştırılmış ve kolay tutulacak

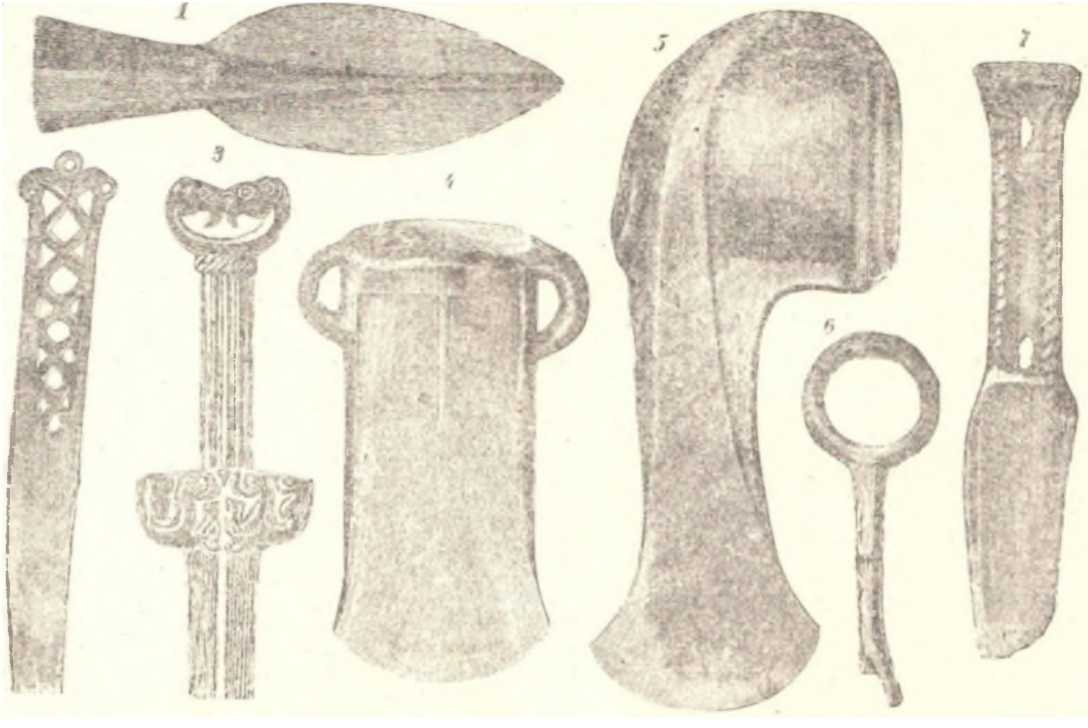

Tunç devri.

1. Mızrak ucu. 2. Abakan bıçağı. 3 Hançer. 4. Kelt. 5. Altay çapası. 6. At gemi. 7. Altay bıçağı.

Levha : 4.

Küçük tunç heykel
(Önden ve arkadan görünüşü)

Tunç levha

Bakır kazan

olması muhtemeldir. Pallas'ın resimlerinde de gösterilmiş olan çok zarif işlenmiş başka biri, ya büyük bir iğnedir, veya ebiselere takılarak süs yerinde kullanılmış olmalıdır.

Bakırdan yivli burgulara raslayamadım, tunç madeni, bu iş için kullanılamıyacak kadar yumuşaktı.

Her yerde, tülü tipte muhtelif büyüklük ve kuvvette sivri uclu çekiçler de bulunmuştur. Bunların en basiti, 2 - 4 verşok uzunluğunda yuvarlak bir parçadan ibaret olup, bir ucu sivri, diğer ucu ise yuvarlaktır. Arka kenarında takriben 1½ karış mesafede, aşağı yukarı bir parmak kalınlığında bir çubuk sokulabilecek bir delik vardır. Daha büyük çekiçlerde bu delik yerinde, ½ - 1½ verşok uzunluğunda silindir mevcuttur. Bu çekiçlerin sivri şekilde olan bazıları dört veya altı kenarlı olup, ustalıkla sivriltilmiştir, arka tarafında ise, ekseriyetle bir veye iki koç resmi olmak üzere hayvan şekilleri konmuştur. Çekiçlerden çok sağlam ve kuvvetli olan bir kısmının iş aleti ve silâh yerinde, çok zarif olan diğerlerinin de en fazla süs eşyası olarak kullanılmış olmaları muhtemeldir. Küçük çekiçler belki de kayada resim yapmak için kullanılıyordu.

88 Hayvan takımının seyrek bulunduğu anlaşılıyor, ben ancak ik tane at gemine rasladım, bundan başka Abakan boyunda da üzengi parçası olduğunu tahmîn ettiğim kırmızı bir bakır parçası buldum. İmparatorluk Eremitage'ında, Altay'da bulunmuş daha iki bakır gem vardır.

Alet olarak Abakan boyunda, sapa kayışla bağlandığı anlaşılan daha iki tane bakır orak buldum.

Gerek Altay'da, ve gerek Kazak bozkırında, Yenisey boyunda ve Abakan civarında her tarafta tarlalarda bakır kazanlar bulunmuştur; bunların şekilleri her yerde aynıdır. Bu kazanların bazılarında görülen tezyinat, bunların tunç devrine ait olduğunu açık bir şekilde ispat etmektedir. Kazanlar, boş bir yarım küre veya bardak şeklinde esas kap ile, kazanın alt kısmının ortasına yerleş-

tirilmiş, içi boş ve kesik bir mahrutu andıran ayaktan ibarettir. Kazan ve ayak her zaman bir parça halinde dökülmüştür. Kazanın yanlarında, umumiyetle kalkık ve az çok tezyinli kollar vardır. Kazanların üst kenarı ya düz, ya bükülmüş, veya süslenmiştir. Bazı kazanlarda, bundan başka kenarın alt tarafında ip şeklinde süsler de vardır. Bunların 75 pfund'dan fazla gelen en büyüğünü, Minusinsk'in güneyinde Şuski Volost'ta buldum. Kazanların şekli, tunç devri adamlarının üç ayak bilmediklerini ve kazanı doğrudan doğruya ateşe koyduklarını göstermektedir. Kırımdaki İskit mezarında bulunmuş olan buna benzer bir kazanı, İmparatorluk Eremitage'ında görmek mümkündür.

Tunç devrinden kalma madenî süs eşyalarının cinsleri pek muhteliftir. Evvelâ, insan vücuduna takılarak taşınmış olan süs eşyalar: serdalik ve madenî incileri olan altın ve bakır küpeler; hayvan başı, dört ayaklı hayvan veya kuşlar şeklinde başı olan iğne ve fibel; altın ve bakırla süslenmiş kemer parçaları; relief şeklinde koç, geyik ve keçi gibi hayvan resimlerini ihtiva eden bağ ve kayış süsleri, bunların iç tarafında süs eşyasını kayışa tesbit etmeye yarıyan gözler vardır; içi boş küre parçalarına benziyen altın ve bakır düğmeler. Çok yayılmış olan süs eşyalarından biri de, 89 daire gibi yuvarlak bakır levhalar olup, bunun bir tarafında, tam ortada bir halka vardır ve diğer cephesi de herhalde iyice bilenmiş olsa gerektir. Bu levhaların 1-2 verşok kutrunda olan küçüklerinin elbise süsü, 3-5 verşok kutrunda olan büyüklerinin de ayna olduğunu zannediyorum. Bu sonunculardan bazılarının kenarında küçük bir sap veya halkacık vardır ki, bunlar, ipe takılarak taşındıklarını gösteriyor, başka aynaların bir cephesinin ortasında, levhaya üç veya dört bakır çubukla raptedilmiş olan büyükçe bir düğme vardır. Pallas tarafından resim halinde nakledilen aynalardan birinde ise, bu düğmenin yerine bir koyun şekli yerleştirilmiştir. Bulduğum aynalardan birinin arka tarafı temiz bir şekilde süslenmişti, başka birinin de kenarları yüksekti.

1. ve 3. Eski demir devrinden kalma oyma eserler. 2. Aynı devre ait gümüşten süs eşyası 4. ve 5. Tunçtan süs eşyaları.

Yukarda işaret ettiğim gibi içerisinde 22 kadın ve çocuk cesedi bulunan Yüs boyundaki mezarlardan birinde, altı yuvarlak veya sivri küçük bir kabın veya lâmbanın konmasına yarıyan, bakırdan gayet zarif olarak yapılmış bir ayak buldum. Bu nesne bir bardak veya kazan şeklinde üç halkadan mürekkepti ve bunlar da üç tane çapraz çubuklarla tutturulmuşlardı. Çapraz çubukların yukarı ucunda üç tane yabani teke şekli vardı.

Bu süs eşyalarından başka yarım küre halinde yapılmış ve üzerinde koç veya geyik bulunan bakır çıngıraklar da bulunmuştur. İmparatorluk Eremitage'ında, bazılarının yüksekliği 4 verşok'u bulan ve Altay'da bulunmuş beş adet bu gibi çıngırak vardır. Bu çıngırakların ne maksatla kullanıldığı hakkında bir tahmin yürütmek zordur. Süs eşyaları arasında bir de Altay'da bulunmuş olan, iki verşok genişlik ve hemen hemen dört verşok uzunluğunda bir levha ve bakırdan dökülmüş bir maden işçisi heykeli de zikre değer. Levhanın üzerinde iki köpekle birlikte bir avcı resmi vardır. Son olarak zikredilen bu iki şey de Eremitage'da bulunmaktadır.

Bu gibi madenî eşyalardan başka, bütün mezarlarda topraktan yapılmış kaplara da raslanmaktadır; bunlar istisnasız olarak, zengin mezarlarda dahi, koyu kurşunî, iri taneli, fena yanmış kilden imal edilmiştir; fakat o kadar kötü ve intizamsızdır ki, bunların döndürülmeyip elle yapıldıkları tahmin olunabilir. Bu kapların birçokları Sibirya'da bugün bile kullanılmakta olan 90 süt testisini andırırlar: dipleri küçük ve yuvarlaktır, yanları yukarıya doğru genişler, muhaddeb şeklinde biraz eğiktir. Ölülerin başucunda bulduğum kapların dipleri sivri idi, buna göre bunların ağaç veya maden ayaklara konmuş olmaları icabeder. Bütün bu toprak kapların alt kısmı umumiyetle düzdür, süs şekilleri ancak yukarı kısmında bulunur, bunlar da yumuşak kilin üzerine sivri bir aletle çizilmiş, ekseriyetle birkaç zoll genişliğinde, üçgen, diş, paralel hat, delik, nokta v. b. dan ibaret sıra halinde resimlerden ibaretti. Bu devirden kalma bütün testiler ispat ediyor ki, bu halklar kil eşya imalinde, maden işçili-

ğinde olduğu kadar gayret göstermemişlerdir. Tesadüfen ancak kötü kaplara raslamış olmam da mümkündür, çünkü, bu kadar güzel ve zevk eseri dökme şekiller meydana getiren ve zevk sahibi oldukları anlaşılan bu halkın, kil eşya bakımından ancak kötü şeyler yapabildiklerini kabul etmek mümkün değildir.

Dokuma sanatının tunç devri halklarınca bilindiği anlaşılıyor, muhakkak surette o devirden kalmış olması icabeden küçük bir kumaş parçasına raslamaya muvaffak oldum. Bunu Yüs boyundaki el sürülmemiş bir mezarda, bir kafatasının göz çukurunda bulmuştum. Dokunan şey oldukça kaba, fakat hangi maddeden yapıldığını anlamak mümkün değildi. Bütün şekli ile el işi olduğu anlaşılıyor ve Kazak'ların bugün de yere çakılmış değnekler vasıtasiyle dokudukları bir kumaşa benziyordu.

Taş mezarlardaki büyükçe bazı taşların üzerinde, sert ve sivri bir aletle vurulmak suretiyle kazılarak yapıldığı anlaşılan şekiller vardı. Eskiden bunların çok daha fazla olması icabeder, çünkü bunların çoğu, sathın asırlar boyunca havanın tesiri altında kalması yüzünden aşınmış ve kaybolmuştur. Bunların her yerde aynı tarzda ve aynı teknikle icra edildikleri anlaşılıyor. Bundan başka bunlar, dış görünüşleri ve yapılış şekli bakımından **91** Yenisey boyundaki birçok düz kaya çıkıntıları üzerinde ve Yüs bozkırında raslanan çok sayıda resimlere aynen benzemektedir. Buna göre yukarda gösterilen tarzda yapılmış olan resimlerin hepsinin de, muhakkak surette tunç devrine ait olduklarına hükmedebiliriz. Yukarda anlattığım kaba resimler, ayakta duran, yatan, düşen ve kollarını yukarıya kaldıran (hiç şüphesiz dua eden) insanları, hayvan, ağaç, ay ve güneşi tasvir eder. Bunlar arasında anlaşılmıyan şekiller de vardır ki, bunları tamga olarak izah etmek isterdim. İnsanlar hemen hemen istisnasız olarak ayakta resmedilmiştir, at üzerindeki şekiller son derece enderdir. Hayvanlardan at ve boynuzlu hayvanlar (sığır?) açık olarak farkediliyor. Bir yerde de boynuzlu bir hayvana binmiş bir kişi gördüm. Resimlerin mânasını katî olarak çözmek mümkün değildir, herhalde bunlar

oyuncak değildi, çünkü bunların yapılması, keskin demir aletler bulunmadığından çok emek sarfını icabettirmiştir.

Yukarda zikredilen taş ve kaya resimlerinden başka, tunç devrinin heykelcilik sanatına ait başka izlere de raslıyoruz. Taş mezarların yanındaki dikili taşların (Mayaki) bazılarında muayyen tezyinat vardır, diğerleri de, insan şeklini tasvir eden iyi veya kötü bir şekilde işlenmiş dikili taşlardır. Ruslar bu resimli taşlara kamennıya babı[1] derler.

Messerschmidt tarafından Ak-Yüs boyunda bulunmuş olan bir heykel, yapılış şekli bakımından güney Rusya bozkırlarında raslanılan kamennıya babı'lara aynen benzemektedir, bunun da sağ elinde bir kül babı vardır. Yenisey boyunda ve Abakan bozkırındaki taş mezarların yanında, bildiğime göre, şu heykeller bugüne kadar ayakta durmaktadır:

1. *Kurtuyak Tas* (kocakarı taşı), bugün buna Abakan Tatarları böyle derler. Bu taş, Askıs nehrinin Abakan'a döküldüğü yerde, büyük taş sahalarını ihtiva eden kare şeklinde bir mezarın yanında bulunmaktadır. Taş, hemen hemen dört kenarlı bir prizma gibidir, çok kaba işlenmiş ve ancak üst kısmında bir kişi başı vardır. Bu başın yüzü mükemmel bir şekilde işlenmiş ve, havanın tesiriyle hatların keskinliği oldukça azalmış ise de, ihtiyar bir kadının hatlarını ifadeli bir şekilde göstermektedir. Bu heykele, 92 ahali bugün bile muayyen bir saygı göstermektedir. Taşa iç yağı sürmek suretiyle kurban icra ederler. Messerschmidt'in bu civarı ziyareti sırasında (1722), taşa gösterilen saygı umumî imiş, fakat bugün artık böyle değildir. Messerschmidt'in 18 Ağustos 1722 tarihli yazısı şöyledir: "Kurtuyak heykeli kurşunî kum taşından yapılmış ve eğri olarak yere dikilmiştir (taş şu anda bile öne doğru biraz eğilmiş vaziyette eğri durmaktadır). Arkasında sık ve sarkan bir tutam saç demeti bulunmuş olmalıdır; Kalmık ve Tatar kadınları bugün de aynı

---

[3] Rusça *kamennaya baba* "taş kadın" anlamına gelir, Eski Türkçede: "balbal"; bunlar, mağlûp için dikilen taşlardır. (Çeviren).

tuvaleti taşırlar (saç demetini bugün artık farketmek mümkün değildir). Üzerinde, başkaca hiçbir yazı belli olmuyor. Is Beltir boyundaki putperest Tatarlar, buna çok saygı gösterirler, herkes at üzerinde bunun etrafında üç defa döner ve bu merasimden sonra iştahına göre yesin diye, elinde bulunan erzaktan da heykelin dibine koymak suretiyle takdim ederler. Onlardan niçin böyle basit düşünceli olduklarını, bu cansız taşın saygıya lâyık olup olmadığını, takdim ettikleri şeylerin yırtıcı kuş, tilki v. b. lar tarafından kapıp götürüldüğünü görüp görmediklerini sorduğum zaman, onlar, dedelerinden duyduklarına göre bunun asîl bir kadın olduğunu ve her şeye kadir Kayra - han tarafından taş şekline sokulduğunu ve sundukları şeylerin bazan yırtıcı kuşlar tarafından alıp götürüldüğüne inanmakla beraber, bu yüzden onun hâtırası için ona her zaman böyle saygı gösterdiklerini söylediler. Bundan bir netice çıkaramadım. acaba bu halklar anane gereğince Yahudi'lerden Lut'un karısının tuz sütun haline sokulmasını mı duymuşlardı, yoksa bizim birçok Avrupalı bilginlerimizin düşündükleri gibi, büyük Tataristan'daki bu halklar kaybolmuş İsrail boylarının kalıntıları mıdır? Daha başka ihtimal üzerinde fikir yürütmek de zordur."

2. *Kız-tas* (kız taş), düz tarafına relief halinde oldukça kaba bir şekilde bir kız çehresi çizilmiş olan, takriben 1½ arşın yüksekliğinde bir taş levhadan ibarettir. Bu şekil şimdi Is boyundaki bir mezarın yanında bulunmaktadır. Tatar'lar, yüzün iki tarafından sarkan ucu bağlı saçlara bakarak, bunun bir kız çehresini gösterdiği neticesini çıkarırlar **93**. Abakan Tatar'larında da kızların saçları bugün bu şekildedir. Söylendiğine göre bu kız taşı eskiden başka yerde imiş, ve, ihtiyar bir adamın bana anlattığına nazaran, takriben 50 yıl önce buraya dikilmiştir.

3. Kız Tas'ın yakınlarında daha üç taş levha vardır ki, bunların ön ve dar cephesine bir insan yüzü, diğer düz tarafında da resimler çizilmişti. Eskiden bu taşlar,

aralarında birer faden mesafe ile bir sıra halinde dikili duruyorlarmış. Bundan takriben 20 yıl önce, yüksek emir üzerine bu taşların altında o civarın hâkimi tarafından kazı yapılmış, fakat ancak kilden çanak ve çömlek bulunmuştur.

4. Askıs mansabının 12 verst kuzeyinde, granitten kaba bir şekilde işlenmiş bir koyun vardır, vücudu sağlam, başı çok bozulmuştur. Bu koç şimdi yüksek bir mezarın üzerinde yatmaktadır, fakat dikildiği yer herhalde burası değildi.

5. *Barna Kurtuyak* (Barna nehri kocakarısı), Messerschmidt tarafından 21 Temmuz 1722 de tasvir edilmiştir. "Barna nehrinden uzak değil dört köşeli kahverengi bir tarla taşına rasladık; bu taş sol tarafta kum yolunun kenarına dikilmiş olup bir insan heykelinin izlerini taşıyordu, fakat eski olduğu için ne maksatla dikildiğini anlamak mümkün değildi." (Taş, Bojie Ozero denen gölün yakınlarında bulunmaktadır).

6. *Kozan-Kuş-Taş*. Messerschmidt bunu "Hansen-Jungfern Stein" diye çeviriyor. (Fikrimce, Kozan-Kuş bir kahramanın adıdır). Kara ve Ak Yüs civarındaki dağlarda bulunmaktadır. Messerschmidt tarafından 20 Temmuz 1722 de tasvir edilmiştir. "Kozan-Kuş-Taş, kayın ağaçlariyle süslü çok hoş bir vâdide yolun sol tarafında bulunmaktadır. Yüksekliği herhalde 5½ fuss kadardır, kırmızı kayadan olup taşın içine oyulmuştur ve fikrimce yüzünü güneye döndürmüş bir Çinli'yi (??) tasvir ediyordu. Sağ elinde çay kâsesi gibi bir kül kabı vardı ve sol eliyle de kaftanının eteğini tutmuştu. Belinde kuşağı ve iki yanda da kuşağına asılmış iki torbacığı vardı. Başı bir külâh ile örtülmüş olup, (bunun altından kulakları açıkta gözüküyordu). Başı, tesadüfen koparılarak bir demir tıkaç yardımı olmadan tekrar gelişigüzel 94 konmuş gibi bir his bırakıyordu, kasten böyle yapılmadığı takdirde, bu ihmal edilmemiş olurdu. Bıyıkları lehli bir silâhşorun bıyıklarını andırıyor, çene ve ağız etrafında sakalları oldukça geniş ve seyrekti. Bundan görüldüğü üzere bu bir kadına ait

olmayıp erkek heykeliydi. Bunun yanından geçen Tatar'lar kendisine büyük saygı gösterirler, et, kök ve buna benzer yiyecek şeyler takdim etmek suretiyle derin hürmetlerini göstermeyi hiçbir zaman ihmal etmezler. Bunun altındaki ayak kısmında otlar üzerinde birçok sarana ve radices silii reflexi buldum ki, ağızları yağ içinde kalmış ve cilâ vurulmuş gibi güneşleniyorlardı."

7. Messerschmidt tarafından 4 Ağustos 1722 de tasvir edilmiş olan Bır boyundaki âbide. "Yüs-Sagay yurtundan uzak değil, Bır nehri boyunda meçhul yazılı çok güzel bir âbidenin bulunduğunu duydum. Bu yüzden derhal oraya gidip bunu görmeye hazırlandım. Taş, geniş bir düzlüğün üzerinde, Yüs-Sagay'da geçen yıl kamp kurduğum yerden birkaç tüfek atımı kadar mesafede bulunuyordu, halbuki bana bundan kimse bahsetmemişti. Kırmızı kaya taşından yapılmış olup Macar kılıcı gibi ufuktan yukarıya doğru uzanmıştı, Rhein memleketi ölçüsüne göre 125 zoll genişlik ve 31 zoll kalınlıkta idi, keskin köşelerinde güneye bakan büyük bir başı veya bir Tatar yüzünü temsil ediyordu. Batı yanında ise oyulmuş ve gayri muntazam birçok şekiller vardı, fakat hiçbir harf gözükmüyordu. Keskin kuzey köşesi, güneye bakan kısmı gibi müdevver ve çok düzdü."

Altay bölgesinden bana, yetmiş senelerine kadar Barnaul müzesinde bulunmuş olan ancak iki heykel malûmdur. Her ikisi de granitten işlenmiş olup, takriben 1½ arşın yükseklik ve 8 verşok genişlikte idiler. Ön cephesinde, kazılarak yapılmış ve ellerinde kül kabı tutan iki şekil vardı. Birinin yüzünde iri bıyıklar ve farkedilecek derecede sakal vardı, diğeri sakalsız olduğuna göre herhalde bir kadını gösteriyordu.

Kazak bozkırında, taştan üç tane resimli sütun gördüm, bunlar 95 Ayaguz (Sergiopol) şehrinin güneyinde, Ayaguz nehrinin sağ sahilindeki bir yüksekliğin üzerinde kâin büyük âbidenin yanında bulunuyordu. Kazak efsanesi bu heykelleri Kozı-Körpöş masalı ile birleştirmektedir; buna göre erkek heykel Kozı-Körpöş'ün kendisi, kadın heykel onun sevgilisi Bayansu-

lu ve ikinci kadın heykeli de baldızdır. Herhalde bu üç şeklin Kozı-Körpöş heykeli ile ilgisi olmasa gerektir. Bu destan hiç şüphesiz, belki de XVII. veya XVIII. yüzyılda meydana gelmiş büyük bir Kazak âbidesidir, halbuki heykeller ondan hiç şüphesiz bin yıl daha eskidir. Heykellerin buraya sonradan dikildiğinde şüphe yoktur, alt kısımları kırılmış ve şimdi de görüyoruz ki, giriş kapısının sağ tarafındaki duvara yaslanarak konmuşlardır. Erkek heykelinin uzunluğu 2 arşın 7 verşok, genişliği 10 verşok, kadın heykellerinden birinin uzunluğu 1 arşın 3 verşok, genişliği 10 verşok, diğerinin uzunluğu 1 arşın 5 verşok, genişliği 11 verşoktur. Her üç heykel iki elleriyle göğüslerinin altında birer kül kabı tutmaktadırlar. Elbiselerinde bir yuvarlak boyun açıklığı sarih bir şekilde gözükmektedir. Kadın heykellerin başında, yanlarında kulakları olan sivri şapka ve yüzün iki tarafında da saç demetleri vardır. Erkek heykelin başında alnının yarısına kadar inen ve alnı üzerinde iki çıkıntısı olan yuvarlak bir külâh vardır. Heykeller oldukça iyi işlenmiş olduğundan, yüz hatlarından tipik bir ifade okumak mümkündür. Yüzleri geniş, gözleri çekik, fakat eğri değildir.

Potanin, Moğol bozkırlarındaki taş âbidelerden bahsederken, bunlardan bazılarının yontulmamış kaya bloklarından, bazılarının da yontulmuş kayalardan ve insan şekli taklitlerinden ibaret olduğunu yazmaktadır. Moğollar bütün bu taş parçalarına Kişa-Çilo derlermiş. Meselâ o, Kobdo şehri civarı ve Buyantu nehri boyunda, dört köşeli mezarlar yanında yontulmamış Kişa-Çilo'lara raslamıştır. Bu gibi Kişa-Çilo'lara, Moğol bozkırının batı kısmında oldukça sık raslamak mümkünmüş. Bunların bir kısmı gayri muntazam sıralar halinde, bir kısmı da muntazam sıralar halinde dururlarmış. (Acaba bu Kişa-Çilo'lar dört köşeli taş mezar mıdır?). Yontulmuş Kişa-Çilo'ların çoğu umumiyetle dört köşeli 96 taş sütun ve levhalardan ibaret olup, üzerlerinde açık olmıyan resimler vardır (daire ve çizgiler).

Hakikî heykeller olarak Potanin şunları zikretmektedir: 1. Bir tarafında relief halinde işlenmiş insan yü-

zü bulunan düz taşlar (Is boyundaki Kız-Tas gibi), bunlar Kian ve Kandagatai boyundadır. 2. Dain-Gul boyunda, kül rengi granitten yapılmış, 1 metre yüksekliğinde kaba bir şekil. Başı açık olarak farkediliyor. İlk iki şekilde sakal olmadığına göre kadın heykeli olması muhtemeldir, halbuki sonuncusunda sakal ve bıyık izlerini farketmek mümkündür. 3. Buyanta ve Kobdo nehirleri arasında Kara-Usu gölü boyunda bulunan çok kaba heykeller, ikisi ayakta, biri yerdedir; yerdekisinin uzunluğu 5 arşın'dan fazla idi. Şekiller düz yontulmuş, ellerinde kül kabı vardır. Kuşak izleri vardır, başları pek intizamsız işlenmiş, çene ve burunları bilhassa uzundur. Baş üzerinde şapka izi vardır. Yerdeki heykelin şapkası ½ arşın boyundadır. 4. Kobdo'nun bir verst güneyinde dört köşeli bir sütun, başı iyi yapılmış, göğsünde kül kabı var, elleri farkedilmiyor, alnı alçak, burnu uzun, bıyık ve sakal izleri belli oluyor; yüksekliği, ingiliz ölçüsüne göre 7 fuss 10 zoll, genişliği 1 fuss 11 zoll'dir.

Altay ve güney Sibirya'daki taş heykellere aynen benziyen bu şekillerden başka, Potanin, Dain-Gul boyundaki büyük bir taş heykelden de bahsetmektedir. Kazak'lar buna Dain-Batır, Uranhay'lar ise Oldze-Dain derler. Yüksekliği 150 santimetre, genişliği 38 santimetredir. Bu, dört köşeli olarak yontulmuş taştan ve 56 santimetre yüksekliğinde büyük bir baştan ibarettir. Alnının şekli ve eğri gözler, açık olarak bir Moğol tipini göstermektedir. Bundan başka yüzünde de ancak bıyık vardır. Diğer şekillerde hiç izine bile rastlamadığım böyle bir Moğol tipine bakarak bu heykelin, diğer taş heykellere nazaran çok daha yeni bir zamana ait olduğu tahmin olunabilir. Bundan başka Potanin, heykelin iyi yapılmış ve iyi muhafaza edilmiş olduğunu överek söylemektedir. Ahalinin buna bugün bile bilhassa saygı gösterdikleri anlaşılıyor, çünkü bunun üzerine ağaçtan çardak gibi bir şey yapılmış ve içerisine de, ipek kumaş parçaları takılan bir ip gerilmiştir.

Tunç devrinden kalma sayısı çok olan bu eski eserler, bu halkın kültür seviyesine göz atmamıza imkân vermek-

tedir. Maden çıkarma, dökümcülük ve başka 97 sanatlardan yukarda bahsetmiştim. Bu yüzden, şimdi bu halkın diğer hayat ve işlerine de bir göz atmak istiyorum. Gayri ihtiyarî ilk aklımıza gelen soru da hiç şüphesiz şudur: Eski eserler göçebe bir halka mı aittir, yoksa bunlar yerleşik bir halk miydi? Kanaatimce, tunç devri halkına yerleşik nazariyle bakmak mecburiyetindeyiz; evvelâ, maden çıkarma ve dökme işlerinin çok yayılmış olması, sonra eski eserler arasında at takımının çok ender bulunması ve kaya üzerindeki resimlerde de hemen hemen ancak yaya kişilerin resmedilmiş olması bunu göstermektedir. Abakan'ın sol sahilinde, Yenisey'in sağ sahilinde, Uymon bozkırında olduğu gibi birçok yerde rasladığımız eski sulama teşkilâtına ait izlerin çokluğu bu halkın yerleşik olduğuna işaret etmektedir, sonra taş mezarlıklar da umumiyetle mümbit ve ziraata elverişli vâdiler civarında bulunmaktadır. Saydığım bu son durumlar meyanında hemen hemen her yerde bulunmuş bakır oraklar da, halkın geniş ölçüde ziraatla meşgul olduğunu göstermektedir.

Tunç devri halkları arasında avcılıkla meşguliyet çok yayılmış olmalıdır, bunu yalnız onlar tarafından kayalar üzerinde sık sık tasvir edilmiş olan av sahneleri değil, aynı zamanda bıçak v. b. şeyler üzerine avda yakalanmış hayvanları süs olarak resmetmek hususunda gösterdikleri ilgi ve aynı şekilde, madenden dökmek suretiyle veya kemikten oyularak yapılmış ok ve mızraklar da ispat etmektedir. Tezyinattan anlaşıldığına göre, onlar bu silâhlarla yakındaki dağlarda çok miktarda bulunmuş olan ayı, geyik, dağ keçisi ve argali avlamışlardır. Av esnasında köpekten de istifade ettikleri, Altay'da bulunmuş olan iki köpekli bir avcı resminden ve hançerlerde görülen tezyinî resimlerden de anlaşılmaktadır.

Çok az fikir edinebildiğimiz cihetlerden biri de, bunların ne derecede hayvan besleme ile meşgul oldukları ve hangi ehlî hayvanları besleyip yetiştirdikleridir. Atın onlarca malûm olduğunu, tezyinat ve kaya resimleri ve bundan başka, bulunan bakır gemler dahi ispat etmektedir. Onlar atı binek hayvanı olarak da kullanmışlar, 98

yular ve üzengi kullanmasını da bilmişlerdir, kaya resimlerine ve bulunan bakır hayvan takımlarına bakılarak bu netice çıkarılabilir. Koyun ve keçi onlarca hiç şüphesiz malûmdu, taştan yapılmış koyun ve birçok süsler bunu göstermektedir. Fakat sığırı tanıyıp tanımadıklarını katî olarak söylemek mümkün değildir, çünkü hiçbir kaya resminde ve süslerde, muhakkak surette sığır diye izah edilebilecek bir hayvan şekline raslamadım, halbuki sığırın başı, en kaba bir şekilde taklit edilse dahi kolayca anlaşılabilecek bir karakter taşır. Yüs boyundaki kaya resimlerinden birinde boynuzlu bir hayvana binmiş bir insan resmi varsa da, ben bunu geyiğe binmiş ve civardaki orman halklarına ait bir kişi olarak açıklamak isterdim. Bu eski halklar, bu hayvanlardan başka köpekle tavukları da tanıyorlardı, bakır bir iğnenin üzerine düğme olarak eklenmiş ve tereddüde yer bırakmıyacak şekilde karakteristik bir tarzda taklit edilmiş olan bir tavuk şekli, bunu ispat etmektedir.

Tunç devrine ait eski eserler, bu halkların elbise ve ikametgâhları hakkında bizi daha fazla kararsızlığa sokmaktadır. Kaya resimlerinin hiçbirinde açık olarak orada tasvir edilmiş olan insanların elbise izleri gözükmemektedir, yukarda zikredilen hemen hemen çıplak avcı ile, çok güzel işlenmiş maden işçisi heykelinde de vaziyet aynıdır. Bu son şekilde, eteklik olarak beline bağlanmış hayvan postu açık olarak farkediliyor. Burasının iklimi insanlara çıplak dolaşmak imkânı vermediği için, elbisenin vücuda yapışık olduğunu ve uzun kaftanlar taşımadıklarını kabul etmeliyiz. Yüs boyundaki mezarlardan birinde bulduğum dokuma kumaşa ait izler, bu halkın dokumayı bildiklerini ve bunu elbise olarak kullandıklarını ispat etmektedir. Kaya resimleri gösteriyor ki, onlar elbiselerini belden bir kuşakla tutturuyor ve bu kuşak da çok defa kayıştan ibaret bulunuyordu; kemer tokaları ve kemer süsü olduğu anlaşılan çubuklu ve gözlü nesneler buna işaret etmektedir. Erkekler başlarına, ya avcı resmi ile maden işçisi heykelinde olduğu gibi sivri şapka giyer, veya, Yüs boyundaki Kozan-Kuş-Taş'ta ve Ayaguz boyun-

daki Kozı-Körpöş âbidesinde resmedilmiş olan bazı taş resimlerine göre, başı sıkıca çeviren bir külâh giyerlerdi. Ayaguz boyundaki taş resimlere bakarak hükmedilirse, kadınlar da aynı şekilde 99 yanlarında sarkan kulaklıkları olan sivri şapka giyerlerdi. Maden işçisinin şapkası ensesine inen bir deri parçasını ihtiva etmektedir. Buna göre sivri şapka, şeklen Kazak'ların malakay'ına benzemiş olmalıdır. Maden işçisi, bir kayışla omuzuna asılı bulunan ve belki de maden cevheri toplamaya yarıyan bir meşin torba taşımaktadır, fakat torba, bu maksat için kâfi büyüklükte değildir. Taş heykeller, erkeklerin kısa ve tam sakallı ve oldukça sık bıyıklı olduklarını, kadınların saçlarını örgü halinde yüzlerinin iki yanından omuz ve göğüsleri üzerine sarkıttıklarını ispat etmektedir. Bırakmış oldukları eski eserlere bakarak bu halkların ikametgâhları hakkında bir hüküm vermek mümkün değildir. Hiçbir yerde ev şekilleri resmedilmiş değildir, zaten sağlam taş evleri de olmamıştır, çünkü bunlardan hiçbir eser mevcut değildir.

Ben eskiden, Altay'ın içinde ve civarında yaşamış olan tunç devri halklarının Ugro-Samoyed boyuna mensup oldukları fikrinde idim, çünkü bu halklar bugün bütün kuzey Sibirya'ya yayılmış olup, Altay'ı en önce terketmiş olmaları icabederdi. Şimdi ise, güney Sibirya halkları üzerine Çin'lilerin verdiği haberleri dikkatle gözden geçirdikten sonra, bu eski fikrimin yanlış olduğunu ikrar ediyorum. Yukarda zikrettiğim gibi Çin'liler, VII. yüzyıl başında Çin sarayına elçi göndermiş olan birçok Sibirya halkından bahsetmektedirler, bunlar da, herhalde Altay'da ve bunun kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan **Dubo**'larla **Bilä** veya **Geloçi**'lerdi. Bunların birincisi, yukarda açıkladığım gibi, herhalde ren geyiği besliyen Samoyed'lerdi ve Tuba, Koybal, Mator ve Karaorman Tatar'larının cedleriydiler. Dubo'lar gibi kalabalık bir halk daha VII. yüzyılda bile bu kadar aşağı bir kültür seviyesinde bulunursa, bunun bozkırda yaşıyan kısmının birkaç yüzyıl önce tunç devri halkları gibi yüksek bir kültür seviyesine ulaşmış olması imkânsızdır. Altay ahalisinin

daha VI. yüzyılın ortasında bile hâlâ maden işlemekle meşgul olduklarını Çin haberleri ispat etmektedir, buna göre Juan-Juan'ların hükümdarı, kızına talip olan Tukiu hükümdarı **Tamın**'ın[1] elçisine — herhalde Altay'ın kuzeyinde oturan ve madencilikle meşgul olan eski tunç devri **100** halkları da onlara tâbi idiler — hiddetle şöyle cevap vermiştir: "Benim kuyumcum olan sen, bana nasıl böyle bir teklifte bulunabiliyorsun?." Tukiu'lar hayvan besliyen göçebe bir halk olarak tasvir edildikleri için, herhalde onların maden eritmekle meşgul olmadıklarına muhakkak nazariyle bakmamız lâzımdır.

Buna karşılık Bilä veya Geloçi'ler VII. yüzyılda bile oldukça aşağı bir kültür seviyesinde bulunuyorlardı. Bunlar, ağaçtan yapılmış evlerde oturuyor, ziraatle meşgul oluyorlardı, netice olarak süvari bir halk değildiler. Geloçi'lerin saçlarını traş ettikleri ve kayın kabuğundan yapılmış şapkalar giydikleri hakkındaki malûmatın, tunç devrine ait taş resimlerde raslanılan başörtülerine uyduğu anlaşılıyor. Çin haberlerine göre onlar at beslemişler, fakat bunu binek hayvanı olarak kullanmamışlardır, bu da gösteriyor ki, tunç devri âbidelerini bırakan halk bilhassa bu Bilä'lerdi.

Çin'liler, Bilä'lerden başka Hakas'lara benziyen bir halktan da bahsetmektedirler ki, bunların da mavi gözlü ve kırmızı saçlı olmaları icabeder. Bu meyanda onlar Hakas'lara nazaran başka bir dilde konuşurlarmış, Hakas'lar VII. yüzyılda artık muhakkak surette Türkçe konuştukları için, ötekilerin kullandıkları dilin Türkçe olmaması icabeder. Eğer bunların dilleri Samoyedçe olmuş olsaydı, elbette ki, Çin'liler bunu anar ve onları Dubo'larla birlikte zikretmiş olurlardı. Bugün Yenisey boyunda ve Altay'ın kuzeyinde, eskiden oldukça önemli olan, birçok asırlar sonra dahi yerleşik bir hayat süren ve ta XVII. yüzyıla kadar madencilikle uğraşan Yenisey'li (Asan, Ara, Sagay, Kot) halkların izlerine raslıyorsak — bu yüzden onlara **Kuznetsı,** Demirci-Tatar'lar derler —

---

[1] Doğru şekli: *Tımın,* Türkçesi: *Bumın.* (Çeviren).

ve bugün ancak birkaç yüz aileden ibaret kalan bu halkın Ural-Altay köküne ait olmıyan kendi dillerini kullandıklarını görüyorsak, şunu kabul etmeliyiz ki, çok eskiden Altay'ın etrafında, batı Moğolistan'da, Tarbagatay'da, Kazak bozkırının doğusunda ve güney Sibirya'da Yenisey kabilesine ait halklar yaşamışlardır ve bunlar, yüzlerinin şekli ile komşuları olan Ural-Altay ailesine ait halklardan tamamiyle ayrılıyorlardı. Bu Yenisey'lilerin batı kısmını teşkil eden Hakas boyları ilk olarak Türk tesiri altına girmiş, göçebe olarak kalmış ve çok erkenden Türk dilini de kabul etmişlerdir. Buna karşılık batıdaki Yenisey'liler 101 zengin nehir vâdilerinde ve bozkırlarda yerleşerek, tunç devri âbideleriyle ispat edildiği gibi, oldukça yüksek bir kültür seviyesine ulaşmışlardır. Güneydeki komşuları tarafından tazyik edilince, şüphesiz ki milâttan çok önce evvelâ Ugro-Samoyed boylarının bir kısmı Altay'dan batıya, bir kısmı da Soyon dağlarının ormanlarına sürüldüler ve Altay'ın doğusundan kuzeye gittiler. Onların bir kısmını teşkil eden Dubo'lar, ormanlık dağlarda kaldılar. Bu Ugro-Samoyed'lerin eskiden daha yüksek bir kültür seviyesine ulaşıp ulaşmadıklarını hiçbir suretle ispat etmek mümkün değildir; onlar VI. yüzyılda, aynen bugün ren geyiği besliyerek geçinen Samoyed'ler gibi yaşıyorlardı.Yenisey'lilerin bir kısmı buralara nüfuz eden Ugro-Samoyed'ler tarafından imha edilmiş olabilir, çünkü onlar eskiden beri tamamiyle sulhsever ve hüner sahibi halktılar. Tukiu Türk'lerinin batıdaki Yenisey'lileri ne zaman itaatları altına aldıklarını tarihçe tesbit etmek mümkün değildir; fakat bu hâdise çok eskiden, yani aşağıda göreceğimiz gibi, tunç devri halklarının demiri de işlemeye başladıkları zamanlarda vukubulmuş olmalıdır. VI. yüzyılın başlarında artık çoktan Tukiu'lara tâbi oldukları anlaşılıyor. Yenisey'liler, daha sonraki zamanlarda şüphesiz ki hiçbir zaman bağımsız bir halk derecesine yükselememişler, bilâkis başlarında olan Türk'ler tarafından gittikçe temsil edilmişlerdir, sonra bunlardan ancak Kuznetsk Alatau'ında, Tom'un yukarı mecrasında, Abakan boyunda ve Yenisey'in orta mecrasında

az sayıda boylar kalmıştır. Ancak Kot, Ara, Asan ve Yenisey Ostyak'ları eski dillerini muhafaza etmişlerdir, halbuki Sagay, Beltir ve Kuznetzk civarındaki demirci Tatar'lar, artık XVI. yüzyılda ancak Türkçe konuşuyorlardı. Çok karışma neticesinde, XVI. yüzyılda Yenisey menşeli bütün boyların ırk özellikleri de (sarı saç ve mavi göz) artık çoktan kaybolmuştu[1].

---

[1] Bu eserin I. cildi için yazdığım Giriş'te, Radloff'un Türklük hakkındaki görüşleri üzerinde ayrıca durmuş (bk. s. XXIII - XXV) ve yine aynı cildin 123. sayfasına eklediğim kısa bir notta, bilhassa eski tarih üzerine verdiği malûmatın, tarih ve arkeoloji sahasında o zamandan beri görülen ilerleme karşısında ancak tarihî bir değer taşıyabileceğine işaret etmiştim. Aynı sözleri şimdi burada da tekrar etmek lâzım gelmektedir. Radloff, bilhassa yukardaki birkaç sayfada bugün tereddütle karşılanabilecek bir takım tarihî mütalâalar yürütmektedir, meselâ tunç devri kalıntılariyle, bir kısmının milâttan sonra meydana gelmesi muhtemel taş âbideleri aynı devirden sayarak hep birleştirmesi, Türklerin madencilikle meşgul olmadığını iddia etmesi, maden işleyen kavimleri muhakkak surette zorla başka taraftan aramaya çalışması... v. b. gibi. Artık bugün Orta Asya ve Sibirya'nın tarih, arkeoloji ve filolojisi üzerine zengin bir edebiyat mevcuttur ve Radloff kendisi de sonraları bu sahalarda birçok yeni şeyler yazmıştır.

Burada adı geçen konular üzerine tafsilâta girişmiyerek, ancak bibliyografik bir iki esere işaret etmekle yetineceğim. Oku ucular, aşağıda gösterilen eserlerde, bu konularla ilgili yazıların mufassal birer bibliyografyasını bulabileceklerdir:

Alttürkische Grammatik, mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch, von A. v. Gabain. Mit vier Schrifttafeln und sieben Schriftproben. 2. verbesserte Auflage. Leipzig, Otto Harrassowitz, 1950 XVIII+357+(15) s. Bunun içerisinde eski Türkçe, eski Türk'ler ve komşulariyle ilgili eserlerin bibliyografyası: s. 225 - 246; filoloji: s. 225 - 234; coğrafya ve tarih: s. 234 - 242; kültür ve sanat: s. 242 - 243; din: s. 243 - 245; folklar: s. 245 - 246; araştırma tarihi: s. 246; yardımcı eserler (sözlükler): s. 246.

Akdes Nimet Kurat, *Gök Türk Kağanlığı.* Siyasî tarihinin ana hatları (M. s. 552 - 745) — İlk "Türk Devleti" kuruluşunun 1400. yıldönümü münasebetiyle — Ankara Üniversitesi DTCFD X, 1 - 2, Ankara 1952 den ayrı basım, 56 s. Bibliyografya: s. 54, 55, 56.

Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş.* İstanbul 1946. (Çeviren).

Tunç devrinde Yenisey'liler demiri ne zaman tanıdılar, bu maden onlara ticaret yoluyla mı belli oldu, yoksa bunun istihsalini, Çin'lilerle münasebette bulunan Tukiu'lar vasıtasiyle mi öğrendiler? Tabiîdir ki, bunu katî bir şekilde ispat etmek mümkün olmaz, fakat demir silâhları da imal edenlerin onlar olduğunu herhalde muhakkak olarak iddia edebiliriz. Tunç devri mezarlarının hiçbirinde demir izine raslamamış olmamla beraber, 102 Abakan bozkırında, Yenisey boyunda ve Altay'da, demirden dökülmüş olan ve bununla beraber şeklen bakır ve tunç devri bıçaklarına aynen benziyen hançer ve bıçaklar bulunmuştur. Bu cins demir bıçakların hemen hemen hepsi de bakır bıçakların şekillerini gösterirler, bunlar, bir ucu yuvarlak ve delikli ancak üç ilâ dört verşok uzunluğunda demir parçasından ibarettir; yahut yine aynı şekilde bir demir parçasından yapılmış, yarısına kadar bilenmiş ve sapının sonunda halkaya benzer kancası bulunan küçük ve sivri bıçaktırlar. Üçüncü özellik, bıçakların artık oldukça temiz işlenmiş olmasıdır; takriben 2 verşok uzunluğundaki sap dar, kenarları yuvarlaktır ve sapın ucunda bir halka vardır. Yüz kısmı daha geniş ve ucu sivridir, öyle ki, bıçağın sırtı hafif bir kıvrımla yüzüne yaklaşır. Tarafımdan bulunan demir bıçağın birinde sapla yüz, aynen yukarda tasvir ettiğim tunç bıçak gibi, geniş bir açı teşkil etmektedir, bunun işçiler tarafından âlet olarak kullanıldığı tahmin olunabilir.

Bu cins demir hançerlerde de, bakır devri hançerlerinin hemen hemen bütün şekillerini görmekteyiz, bunların hepsinde de yüz ve sap yekpare olarak yapılmıştır. Tunç devrinin süsleri bile taklit edilmiştir, yalnız bunlar şimdi hayvan şekillerinden değil de, adi kavisli hatlardan ibarettir. Sebebinin izahı kolay olsa gerektir: Dökme eşya için hazırladıkları kalıpların içine ince şekil ve süsler yapmasını ve dökümden sonra süsleri perdahlıyarak düzeltmesini bildikleri halde, demircilik işinde bu gibi temiz şekilleri becerememiş ve süsleri umumî olarak taklitle yetinmişlerdir. Sapının ucunda halka yerine iki hayvan başı bulunan tunç hançeri, sapı buna benziyen demir

hançerle karşılaştırdığımız zaman, bu cihetî çok açık olarak görürüz. Çok ince ve zarif saplı bu devirden kalma ancak bir tane hançer buldum ki, bunun bu şekilde kullanılmayıp, sapında muhakkak surette ya ağaç bulunduğunu, veya meşin yahut kayışla sarılmış olduğunu kabul etmemiz lâzımdır.

Şimdi güney Sibirya'nın ikinci kültür devrine ait mezar ve eski eserlerine geçelim **103,** buna, tunç ve bakır devrine karşılık olarak demir devri diyeceğiz. Yukarda tasvir ettiğim taş mezarlardan başka bütün diğer mezarlar, yani güneydeki bütün yığın ve höyük mezerlarla kuzeydeki toprak höyük mezarların büyük bir kısmı bu devirden sayılmalıdır. Toprak höyük mezarların hepsi de dış görünüşleriyle biribirinin aynı oduğu için, umumî şekillerine bakarak bunların meydana geldiği devri tesbit etmemiz mümkün değildir. Fakat güneyde muhakkak surette kesin olarak biribirinden ayrılan iki cins mezar vardır: 1) Güney-batı Altay'da (Uymon bozkırı ve Buhtarma) ve Tarbagaty'daki taş yığınından meydana gelen büyük mezarlar, ve 2) Abakan bozkırının kenarındaki orta dağın üzerinde bulunan küçük taş yığını mezarları; Abakan'ın Tatar ahalisi bunlara kazak mezarı derler.

Güney Altay'da Eski Demir Devri

Yukarda işaret ettiğim gibi, bu devirden kalma mezarların başlıca özelliği, bunların, görüldüğü gibi sunî olarak ufaltılmış kaya parçalarının yığılmasiyle meydana getirilmiş höyüklerden ibaret olmalarıdır. Rüzgâr burada dış örtünün aralıklarını ancak yüksekliğin yarısına kadar toprak veya tozla doldurabilmiş ve mezarlık tepenin ancak toprakla örtülü bu kısmında ot bitmiştir; bu yüzden bu devrin mezarları acayip ve karakteristik bir şekil almıştır. Mezarlık tepenin yukarı kısmı, alt kısmından teşekkül etmiş olan ottan bir çelenk üzerinde kayalık bir dağ zirvesi gibi yükselmektedir. Taş yığınlarından meydana getirilmiş bu gibi mezarlarda, dış görünüşleriyle, eskiden açılmış olduklarını gösteren izlere az raslanıyor-

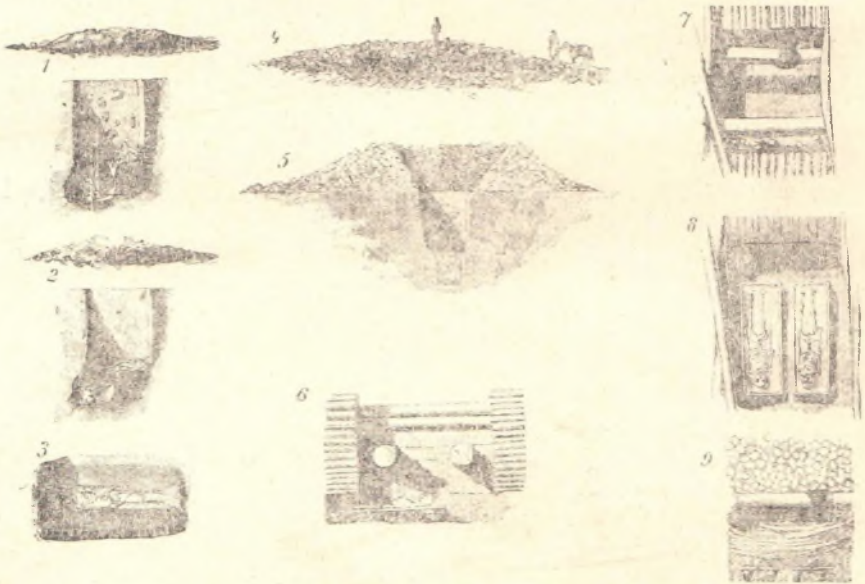

Eski demir devri : Katanda boyundaki mezarlar.

1. — 3. Birinci sahadaki mezarlar. 4. — 9. Ikinci sahada üzerine toprak yığılmış büyük mezar. 4. Dış görünüş. 5. Kuzey - güney istikametinde amudî kesit. 6. Mezar çukurunun alt kısmının doğu - batı istikametinde amudî kesiti. 7. Ufkî B kesiti. 8. Ufkî C kesiti. 9. Mezar çukurunun alt kısmının kuzey - güney istikametinde amudî kesiti.

du, çünkü, aşağıda göreceğimiz gibi, bu işin zahmeti çoktu ve içerisinde bulunan az miktardaki altın da açma emeğini karşılıyacak derecede değildi.

Bu devre ait mezarlık sahaları açmak yolunda iki noktada teşebbüste bulundum: 1) Uymon bozkırında, 2) Berel mansabının yakınlarında, Buhtarma boyunda.

Yukarı Katanda nehrinin sol sahilinde bulunan Katanda köyü boyunda, dört adet oldukça büyük **104** mezarlık saha vardır. Katanda'nın aşağı mecrasının sol sahilinde, tepeleri büyük taşların yığılmasiyle meydana getirilmiş 30 - 40 mezar vardır. Mezarlık tepeler küçüktür, kuturları 1 - 5 faden'i bulur. Bu mezarlık sahanın yanında, yedi taş daireden ibaret bir sıra vardır, bunlardan herbiri yarı kısmı yere kazılarak yerleştirilmiş yedi adet tarla taşından ibarettir. İkinci saha köyden takriben 2 verst mesafede yukarı ve aşağı Katanda arasındaki büyük bir düzlükte bulunmaktadır. Bu saha, 1 faden yükseklik ve 14 faden kutrunda büyük bir kurgan'dan ibaret olup, bunun tepesi düzdü ve büyük kaya parçalarından ibaretti. Bu yeşil mezarlık tepenin etrafında, üzerlerinde taş höyükler bulunan biraz küçük 20 kadar mezar daha vardı. İkinci sahanın tam yanında, açık olarak büyükçe kanalların izleri gözüküyordu, eski ahali hiç şüphesiz bunun yardımiyle geniş sahadaki tarlalarını sunî bir şekilde sulamışlardır. Mezarlık sahaların üçüncüsü Katanda'nın yukarı mecrasının sağ sahilinde olup, birinciye oldukça benziyordu; nihayet dördüncü mezarlık saha Katanda mansabının batısında olmak üzere Katunya sahilinde idi ve taş yığınlarından ibaret az sayıda mezarlardan ibaretti.

Birinci mezarlık sahanın açılması:

18. - 20. haziran 1865.

Birinci gün, yedi taştan yapılmış taş daireleri tetkikle işe başladım. Herbiri takriben 1 faden kutrunda olan üç dairenin iç sahasını kazdırarak 1½ faden derinliğe

indim. Zemin yeknesak ve sert kilden ibaret olup, düz katları farketmek mümkündü. Bu durum, zemine el sürülmediğini, bu yerlerin mezarlık olmayıp belki de kurban sahası olduğunu açık bir şekilde ispat ediyordu. Öğleden sonra, dış görünüşleriyle diğerlerinden biraz ayrılan dört tepeciği açmaya başladım, bunlar, taş ve toprak yığılmak suretiyle meydana getirilmişlerdi ve çevrenin doğusunda, biraz doğuya eğilmek suretiyle yere çakılmış takriben 6 - 8 verşok yüksekliğinde bir taş direk vardı. Bu höyüklerden birinde taşların altında bir at gemi, 105 diğerinde de demir bir bıçak buldum; bu höyüklerin altında da hiçbir mezar çukuruna raslamadığım için, zemini ancak ½ faden kazmakla yetindim.

19. ve 20. haziran günü ½ arşın yükseklik ve 1 - 2 faden kutrunda, taş yığınından yapılmış ve dışardan bakılınca eskiden açılmış olduklarını gösteren izlere raslanmıyan sekiz mezar açtım. Bunlardan dört tanesinin daha önce altüst edilmiş olduğu anlaşıldı. Diğerlerinden üç tanesine el sürülmemiş olup, biribirine benzer şekilde tertip edilmişlerdi. Mezarın kuruluşu şöyle idi: ½ arşın yüksekliğindeki höyük ufaltılmış kaya parçalarından ibaret olup toprak katılmamış ve hiçbir yerinde de ot bitmemişti. Yerin sathından takriben ¼ arşın aşağıda yer kazılmış ve çukur yine aynı şekildeki taşlarla doldurulmuştu. Bunun üzerinde ve mezarlık höyüğün ortasında, uzunluğu 1 faden ve genişliği 2 arşın olan dört köşeli bir mezar çukuru gözüküyordu . Bu mezar çukuru da kil ve tarla taşları ile doldurulmuştu. Uzun yanı ile şarka doğru yöneltilmiş olan mezar çukurunun batı kısmında, doğu tarafındakine nazaran çok daha fazla ve büyük taşlar vardı. Yer sathından 1½ arşın derinlikte ancak taşlara raslıyorduk. Bu taşların altında, mezarların birinde başları batıda olmak üzere yan yatan iki at, ikinci mezarda yine aynı şekilde iki atla bir kulun, üçüncüsünde ise üç at vardı. Her mezardaki atlardan birinin ağzında demir gem izleri mevcuttu. Atlar, bir kat küçük taşların üzerinde yatıyor, bunun altı da, mezarlık höyüğün el sürülmemiş zeminini teşkil ediyordu. Mezar çukurunun kuzey

kısmı daha derin kazılmış olup, daha fazla aşağıya iniyordu. Kuzey yarısını kazarak yarım arşın daha indiğimiz zaman bir koyunun arka kemiğinin sıra halinde parçalarına ve sonra da üç insan iskeletine rasladık. İskeletler, başları 270 - 275° batıya dönmuş olarak arka üstü yatıyor, kollar vücuda yapışık, başparmaklar yukarıya bakmış vaziyette idi. Koyunun arka kemiğinin parçaları, ölülerin göğsü üzerine konmuştu. İskeletlerin yanında bulunan aletlerden anlaşıldığına göre, ikisi erkek ve biri de kadın cesediydi. Birinci erkek iskeletinin 106 uzunluğu 2 arşın 7 verşok, ikincisinin 2 arşın 8 verşok, kadın ise 2 arşın 4 verşoktu. Kadın iskeletinin yanında bakır küpeler, başının üzerinde bakır levhacıklarla süslenmiş kumaştan ibaret bir ziynet eşyası izleri, yanında demirden bir kelt, balık kemikleri, sağ elinin parmağında kırık bir gümüş yüzük, makara parçası olması muhtemel yuvarlak ve delik bir taş ve ayağında da bakırla süslü bir ayak giyiminin (çorabın) izleri vardı. Erkek iskeletlerinin sağ ve sol yanlarında, elin bulunduğu yerde bir bileği taşı, demir ve kemikten oklar, bıçak, bir mızrak ucu ve yay parçaları bulunuyordu.

Sonuncu gün, yine taştan yığılmış 3 faden kutrunda ve 1 arşın yüksekliğinde yuvarlak ve büyükçe bir mezar açtım. Burada zeminin 1½ arşın altında başı doğuya döndürülmüş olan bir at iskeletine rasladık; bir arşın daha kazdıktan sonra bir kürke sarılmış pantalon ve çoraplar bulduk. Pantalonun el işi olduğu görülüyordu, çorap ise pençeleri dikilerek keçeden yapılmıştı. Bu giyim parçaları kürke sarılmış oldukları için oldukça iyi muhafaza edilmişlerdi, fakat kürk bir tutam yün şekline girmişti ve havada toz gibi uçtu.

İkinci mezarlık sahanın açılması:

21. - 29. haziran.

Bu sahadaki büyük kurgan'ı iyice tetkik ettiğimiz zaman, üç dört yerde, önceden mezarı açmak için teşeb-

büste bulunulduğunu gösteren açık izlere rasladık. Fakat mevcut çukurlar fikrimce pek küçüktü ve buna dayanarak **bugrovçiki** (mezar kazıcılar) lerin, bu muhteşem mezarın dibine kadar varamadıklarını tahmin ettim. Küçük kurgan'daki cesetler doğu-batı istikametinde yattıkları için, 7 faden genişliğindeki açıklıktan mezarlık höyüğün taşlarını çıkarttırmaya başladım. Aynı yolu uzunlamasına da 11 faden açtırdım. Höyüğün taşları arasında 6 at kemiği, parçalanmış insan kemikleri, bundan başka demirden 6 gem, demir ve kemikten muhtelif oklar, bir demir ve bir bakır bıçak, bir demir kürek, bir demir 107 kılıç, birçok mavi cam incisi ve küpe parçaları olduğunda şüphe etmediğim kalb biçiminde iki akik bulduk. Bütün bu şeyler, herhalde daha önce mezarı açanlar tarafından alınarak mezar çukurundan dışarıya atıldıkları için, karmakarışık bir şekilde yatıyorlardı. Taşlar küçük ve gevşek olarak birbiri üzerinde yattıkları için, mezarlık höyüğün boşaltılması oldukça çabuk cereyan etti. Höyüğü kaldırma işini üç günde tamamladık. Kurgan'ın ortasında ve mezar tepesinin altında, uzunluğu 2 faden, genişliği 2½ faden olan ve toprak ve taş parçalariyle doldurulmuş bulunan bir mezar çukuru vardı. Bu mezar çukurunun içinde bulunanları, 1 arşın derinliğine kadar müşkülâtsız çıkarabildik. Fakat burada işimiz birdenbire durakladı. Toprak donmuştu ve mezar çukuruna her taraftan su sızıyordu. Suyun çukurdan alınması ve donmuş arazinin sivri çekiçlerle kaldırılması o kadar ağır bir iş olarak karşımıza çıktı ki, bütün bir gün zarfında zeminin aşağısına doğru ancak yarım arşın inebildik. Bundan dolayı işçilerin bir kısmını kuru odun taşıyarak mezar çukurunun üzerine yığmak, ateşlemek ve sonra da üstteki erimiş toprağı uzaklaştırmakla vazifelendirdim. Ondan sonra mezar çukuru tekrar ısıtılarak aynı şekilde devam edildi. Mezar çukurunun içinde büyük kaya parçaları bulunduğundan bu iş çok ağır devam ediyordu. Fakat mezar çukurunun muhtevasını, içindeki nesnelere hiç zarar vermeden çıkarmak mümkün oldu. Zeminin sathından 2 faden derinlikte, taşlar arasında evvelâ karışık bir şekilde

Levha : 7.

Katanda boyundaki büyük mezarda bulunmuş
olan tahta oyma eserler.

atılmış insan ve at kemikleri ve büyük halkalı demirden bir gem bulduk. Takriben yarım arşın derinde, mezar çukurunun yanlarında kara çam ağacı kütüklerinden örülmüş bir duvara rasladık; doğu ve batı tarafları üst üste konmuş düz ve 1 arşın uzunluğunda ağaçlardan, kuzey ve güney tarafları ise (mezar çukurunun uzun yanları), çok sivri bir açı şeklinde haçvari biribiriyle irtibat ettirilen uzun direklerden ibaretti. Bu ağaç çerçevenin üzerinde, ancak kuzey kısmında örtü vardı, güney kısmı muhakkak surette daha önce mezarı açanlar tarafından uzaklaştırılmıştı. Mezar çukuru, örtünün 1½ arşın derinliğinde büyük kaya parçalariyle doldurulmuştu ve 108 bunların arasında gayri muntazam kayın kabuğu parçalariyle üzeri nakışlı birkaç meşin parçası vardı. Bu taşları kaldırdığımız zaman, mezar çukurunun üzerine çapraz olarak yan duvarlara raptedilmiş iki tane büyük ağaç kütüğüne rasladık. Batıdakisinin üzerinde, 3 verşok kalınlığında bir buz parçası içinde kalmış olan meşin bir torba bulduk. Bu direği kestirerek buzla birlikte çukurdan çıkarttım. Buz eridiği zaman, bu tomarın samur derisinden dikilmiş fraka benziyen bir elbise olduğu görüldü, üzerinde de ipekten bir örtüsü olduğu anlaşılıyordu, kenarları ise meşin ve küçük altın parçalariyle süslü idi. Daha önce mezarı açanların buraya kadar geldikleri görülüyordu, çünkü direklerin altında, bütün mezar çukurunu dolduran ve kayın kabuklarından ibaret el sürülmemiş bir kat karşımıza çıktı. Çapraz direklerin biraz aşağısında ve kayın kabukları arasında, yeşil ve kırmızı boyalı kakım derisinden dikilmiş, düğme ve altın levhacıklarla süslenmiş, uzun ve ince kollu, yüksek yakalı ve tomar halinde sarılmış bir elbise bulundu; bunun içerisinde kakımdan bir göğüslük, ağaçtan oyularak işlenmiş ve bir ipek şeride geçirilmiş atlar ve efsanevı hayvanlar, sonra bir tabak ve acayip şekilde resmedilmiş geyik ve ayı gibi hayvan relieflerine rasladık. Bütün kayın tabakasını çıkardığımız zaman, derinliği 3 faden'den fazla olan mezar çukurunun tabanına vardık. Bunun alt kısmı su dolu idi ve donmamıştı. Mezar çukurunun zemininde,

doğu-batı istikametinde konmuş olan dört ayaklı iki levha vardı. Bu levhalardan herbirinin üzerinde, başı doğuda olmak üzere iki iskelet yatıyordu, fakat üzerlerinde hiçbir süs eşyası yoktu. Tahtalar, balta ile oldukça temiz işlenmiş, fakat rendelenmemişti, etraflarında da 1 zoll kadar yükseklikte kenarlar vardı. Tahta, kenar ve ayaklar, küt koni biçiminde bir parçadan meydana getirilmişti; kuzeydeki tahtanın ayakları 2½ verşok genişliğinde bakır levhalarla çevrilmişti. Mezar çukuruna her taraftan çamur ve su aktığı için, mezardaki altın levhacıklarla elbise parçalarını ancak güçlükle toplıyabildim. İskeletler tamamiyle çürümüş olup, elle dokunur dokunmaz toz oluyorlardı. İskeletlerin uzunluğunu katî bir şekilde tespit etmek mümkün olmadı: 2 arşın 5 verşak'la 2 arşın 7 verşok arasında idiler. **109** Tahminime göre mezar eskiden açılmış ve çapraz direklere kadar yağma edilmiştir; çapraz direklerin üzerinde ölülerin yanında bulunan şeyleri ve at şekillerini bulmuşlardır. Mezar çukurunun yukarı kısmında ve höyüğün içinde rasladığımız at kemikleri ve açanlar tarafından lüzumsuz sayılarak mezarda bırakılmış olan demir eşya bunu ispat etmektedir.

İkinci mezarlık sahada, büyük mezardan başka dokuz tane küçük mezar açtım, bunlardan dört tanesine el sürülmemişti. Bunların dördü de, yanlarında bulunan eşyaya bakarak hüküm vermek icabederse, erkek iskeletleriydi. Birinci mezar büyük kurgan'ın doğusunda bulunuyordu. Tertibi, birinci sahadaki mezarlarda olduğu gibi idi. 2 arşın derinlikte (başları doğuda) iki at iskeletine, bunların yanında da demir gem, üzengi ve tokalara rasladık; bunun yarım arşın altında 2 arşın 7½ verşok uzunluğunda bir erkek iskeleti vardı. Bunun sol yanında düz ve sivri bir kılıç, 17 tane üç kenarlı demir ok ucu ve kemikten de birkaç ok ucu vardı. Göğsünün üzerinde bazı kumaş parçaları ve biraz yukarda bir koyun omurga kemiği yatıyordu. Başının civarında kulplu küçük bir gümüş kap vardı. Bütün kemiklerin durumu muntazamdı, yalnız başı vücudun sağ kenarında, yalancı kaburganın sağında bulunuyordu.

İkinci mezarın bundan farkı, gerek at ve gerek erkek cesedine ait başların batıya doğru yatmasında idi. Erkek cesedinin yanında, birkaç demir oktan başka bir çakmak ve çakmak taşı yerine kullanıldığı anlaşılan kırmızı bir taş vardı.

Tertip bakımından yukarda zikredilenlerden farksız olan üçüncü ve dördüncü mezarda, yay süsü ve demir oklardan başka bir tane demir kelt ve kemikten işlenmiş bir kayış tokası bulundu.

Tepesinin kutru aşağı yukarı 2 arşın olan beşinci küçük mezarda, zemin sathından takriben ½ arşın derinlikte bir koyun gömülmüş bulunuyordu.

110 Berel bozkırında, Buhtarma'nın yukarı mecrası sahili civarında bulunan bir mezarın kazılması: 19. temmuz — 9. ağustos 1865.

Berel nehri mansabının takriben 6 verst aşağısında, kuzey dağlarının uzantıları, Berel bozkırından takriben 30 - 40 faden yüksekte olan küçük bir düzlük teşkil ederler. Güney kenarından uzak olmamak üzere bu düzlüğün üzerinde, taşlardan yığılmış oldukça büyük 20 tane mezar höyüğü vardır. Bu mezar höyüklerinden en büyüğünün kutru 8 faden'den fazla idi .Yalnız nehrin yanında 4 kurgan mevcut olup, diğerleri kuzey tarafında takriben 1½ verst uzaklıkta idiler.

Ben burada, nehir boyundaki 4 kurgan'ı, ve bundan başka ikinci gruptan da 3 kurgan kazdım. Tam nehrin kenarında bulunan kurganlardan birinin yüksekliği 2½ - 3 faden ve kutru da 14 faden'den fazla idi. Kuruluşu tamamiyle muntazam olup, eskiden açıldığını gösteren hiçbir ize raslanmıyordu. Halk arasında analtılan masala göre burada, altın bir iskemlenin üzerinde oturan bir prenses gömülü imiş. Mezar höyüğü o kadar büyüktü ki, ben bu tepeyi büsbütün kaldırmaya karar verdim. Her tarafı aynı şekilde taştan ibaret olan mezar höyüğünü kaldırmak için, 23. temmuza kadar çalışmak mecburiyetinde kaldık. Mezar höyüğünün taşları burada muntazam sıralar halinde dizilmişti, önce bir sıra düz, sonra bir sıra

yuvarlak taşlar geliyordu, her iki sıranın arası ise nehir çakıllariyle doldurulmuştu. Höyüğün taşları arasında bir at iskeleti, bir demir gem ve 2 tane demir üzengi bulundu. Hayvan kemiklerinin muntazam yatıp yatmadığı hakkında bir şey söyliyemiyeceğim. İşçilerim, bulunan şeyleri benden gizli tutarak, demir eşyayı ancak bulunmasından bir gün sonra bana teslim ettiler. Toprağın yukarı kısmına vardığımız zaman, höyüğün ortasında, uzunluğu 3½ faden ve genişliği de 3 faden olan bir mezar çukuruna rasladık. Bütün zemin donmuş olduğu halde, mezar çukurunu açık olarak farketmek mümkündü, çünkü üzeri kum ve balçıkla örtülmüştü. Donmuş araziye ancak ateşle nüfuz edebildik. İş burada da son derece ağır ilerliyordu, çünkü 28 temmuza kadar zemine ancak 2½ faden nüfuz edebilmiştik. Bu derinlikte 111 mezar çukurunun güney kısmında direklerden yapılmış bir yatağa rasladık. Mezar çukurunun yukarı bölümünde 1 faden derinliğe kadar hiçbir taşa raslamamıştık, fakat sonra, gerek batı ve gerek doğu kısmında tek tük iri iri taşlar karşımıza çıkmaya başladı. 29 temmuzda bütün mezar çukurunun her tarafını temizlettiğim zaman, güney kısmında zemine ağaç, kuzeyde de kayın kabuğu serilmiş olduğunu gördük. Kayın kabukları kaldırılınca kuzey kısmının at iskeletleriyle dolu olduğu anlaşıldı. Burada, hepsinin de başları doğuda ve dört sıra halinde dörder at olmak üzere 16 at yatıyordu. Doğuya döndürülmüş ilk iki sıra yanında demir gemler vardı. Bu sekiz at, sık kayın kabuğu ve ağaçtan işlenmiş süslerle örtülmüşlerdi, bunların üzerine de zarif altın levhacıklar konmuştu. Bilhassa ilk sıranın üzerinde çok altın levha bulundu. At ve süslerin durumunu aynen tespit etmek mümkün olmadı, çünkü yan duvarlarda bulunan kar eriyerek içeri akıyor ve mezar çukuru da durmadan birkaç zoll kalınlığında çok ince bir çamur tabakası ile doluyordu. Ertesi gün güney kısmındaki ağaç tabakanın temizlenmesini ve sonra da kaldırılmasını emrettim. Buranın doğu ve batı köşelerinde, iyice yontularak çapraz bir halde yerleştirilmiş dört ağaca ve bunların arasında da, uzunlamasına biri-

birleriyle bitiştirilmiş tahtalara rasladık. Sonradan anlaşıldığı üzere, ortasında 1½ arşın kutrunda içi oyulmuş yarım ağaç kütüğü duruyor, buna iki uzun tahta tespit edilmiş bulunuyordu; bütün bunlar kara çam ağacından yapılmış ve kayın kabuklariyle örtülmüştü. Üstteki kayın kabuğu tabakası kaldırıldığı zaman, içi oyulmuş ağaç kütüğünün dört köşesinde, bakırdan dökülmüş dört tane kuş yerleştirilmiş olduğunu gördük, her yanda birinin kanatları yukarıya kalkmış ve birinin de aşağıya sarkmış kuşlar vardı. Oyulmuş ağacın iki tarafı, taş levhalardan meydana getirilmiş iki tane temiz dört köşe halinde idi. Bütün bu ağaç ve taşlar kaldırıldıktan sonra dört köşeli bir mezar çukuru meydana çıktı ki, bu, üzerindeki ağaç örtüden biraz daha küçüktü ve örtünün altında da, takriben 1½ arşın derinliğine kadar balçık ve nehir çakıllariyle doldurulmuştu. Ağaç örtünün altında, tamamiyle 112 çürümüş bir at iskeleti bulduk. Fakat burada artık toprak donmamıştı. Yer sathının 10½ arşın altında insan kemiklerine rasladım, bunlar kol ve bacak kemikleridi. Fakat bunlar mezarın uzunlamasına değil, çapraz yatıyor, kol kemikleri, mezar çukurunun tam kuzey kenarının altında bulunuyordu; kuzeydeki duvarı iyice karıştırdım, fakat ancak iki veya üç kaburga kemiğinin izine raslayabildim. Kemikler rutubetten o kadar zarar görmüştü ki, bunları ancak toz veya parça halinde almak mümkün olabiliyordu. İnsan kemikleri yanında tek tük bakır ve altın levhacıkların izine de rasladık. Çukurun güney-doğu köşesinde ve iskeletin bulunduğu derinlikte kömür ve kül dahi vardı. Son günlerde hava yağmurlu olduğu için, mezar çukurunun kenarları içeriye çökmiye başladı, bu yüzden ağustosun sekizinde işi durdurmak zorunda kaldık. Kanaatımca, mezarın içi yağma edilmiş olmalıydı, bu yağmanın, iş devam ederken geceleyin yapıldığını tahmin etmiyorum, çünkü insan kemikleri kısmen intizamlı bir şekilde yerinde duruyor, bundan başka mezarın yanına bir de bekçi koymuştum. Belki mezar daha kurulurken yağma edilmiş bulunuyordu.

Berel bozkırında kazdığım diğer küçük mezarlar, aynen Katan'da boyundakiler gibi tertip edilmişlerdi. Mezarların hepsinde de, bazan sayıları beşi bulan atlara rasladık, bunlar her zaman, insanalrın takriben 1½ arşın yukarısına gömülmüş bulunuyorlardı. İşaret edilecek daha şunlar vardır: mezarların birçoğunda gümüş süs eşyaları, çok güzel işlenmiş kilden kaplar, kılıflı bir bıçak, aynen bakır devri eserlerine benziyen fakat demirden yapılmış bir bıçakla bir hançer bulundu, yalnız her ikisinin de sapı ince bir altın tabakası ile kaplamıştı. Cesetlerden birinin yanında demir saplı ve halkalı uzun bir kılıç vardı, bunun sapı aynen bakır devri hançerlerinde olduğu gibi işlenmişti, sonra demir levhalardan meydana getirilmiş bir zırhın parçaları da meydana çıktı ki, 2 verşok uzunluğunda olan demir levhalar herhalde deri üzerine raptedilmiş bulunuyordu.

Altay'ın kuzeyinde Kulunda'da, Baraba bozkırında ve Barnaul civarında kazmış olduğum mezarların çoğu, 113 tertip bakımından eski demir devri mezarlarına uymaktadır, şu farkla ki, bu devrin küçük mezarlarında at iskeleti bulunmayıp, mevcut oldukları yerde de her zaman insan iskeletleriyle birlikte yatıyorlardı. İçerisindeki eşyalara nazaran daha yeni devirde meydana geldiklerine hükmedilebilir. Bunların da aynı halka ait olup olmadığını kestirmek müşküldür, çünkü güneydeki demir devrinin karakterini gösterecek eserler devcut değildir.

Bu mezarların tertibini Altay'ın güneyindeki yığın mezarlariyle karşılaştırabilmek için, burada bazı mezarların kazılmasına ait tasvirleri vermek istiyorum.

1. Kulunda boyundaki bir mezarın kazılması

Her tarafında muntazam ot bitmiş, yuvarlak ve topraktan bir mezar höyüğü. Kutru takriben 16 arşın. Höyüğün zirvesi biraz düzlenmiş, fakat dışarıdan bakılınca, eskiden açıldığına dair bir iz gözükmüyor. Kazı 14-15 mayıs 1862 de cereyan etti. Mezar höyüğü baştan başa aynen civarındaki bozkırın kil toprağından ibaretti. Kurgan'ın ortasından, esas istikamet boyunca kuzeyden gü-

neye doğru takriben 3 arşın genişliğinde bir yol açtık. Höyük kaldırıldıktan sonra zemine vardık, çünkü her tarafta sarı toprak yerine kapkara ümüs karşımıza çıktı. Yalnız, kazdığımız çukurun ortasında sarı renkte bir dört köşe farkediliyordu ki, bu da mezar çukuru idi. Uzunluğu 3½ arşın, genişliği 3 arşındı. Bu çukur kurgan dairesinin batı kısmında olup, ancak ½ arşın kadar kısmı doğu yarısına geçiyordu. 1 faden derinlikte, zemini muntazam surette örten odun kömüründen bir tabakaya rasladık. Odun kömürü tabakasının kalınlığı ancak 1 zoli idi. Bunlar kaldırılınca, kuzey-güney istikametinde yerleştirilmiş bulunan kalaslardan ibaret bir kata rasladık, ağaçlar 3 verşok kalınlığında olup iyi yontulmuşlar ve biribirine uymak suretiyle sanki tahta bir zemin meydana getirmişlerdi. Bu kat kaldırıldıktan sonra, bu sefer doğu-batı istikametinde dizilmiş aynı şekildeki direklerden ibaret ikinci bir kata rasladık. Bu ağaç katın altında, 114 güney kısmında bir at iskeleti ve güney-doğu istikametinde (70°) yatan iki insan iskeleti vardı. Arka üstü yatan insan iskeletlerinin elleri yanlarında, başparmakları yukarıya döndürülmüş ve başları doğuda idi. Birinci iskeletin uzunluğu 2 arşın 6½ verşok idi. Kuzeydeki iskeletin sağ omuzu yanında bir tuzak yemi, sol omuzu yanında bir sığırın omurgasından sekiz parça kemik, dirsek hizasında iki tarafta da birer üzengi, vücudun üst ortasında bir toka, sol tarafında, kalçadan itibaren aşağıya doğru demirden bir kılıç (düz, tek yüzlü, düğmeden bir süsü var, sapı kayışla bağlanmış), sol elinin parmaklarında iki tane bakır yüzük vardı; sol elinin yanında bakır bir bıçak yatıyordu. Güneydeki iskeletin başı ucunda dik vaziyette bir mızrak ucu (ağaçsız), sol kolunun yanında omuzundan itibaren demir bir kılıç ve ayaklarının arasında sığır omurgasından sekiz parça kemik vardı. At iskeletinin ağzında demir bir gemin izleri, başında kantarmasından kalan demir parçaları ve her iki yanında da demir üzengiler mevcuttu.

2. Barnaul cıvarındaki mezarların kazılması

Ancak, çoğu ½ arşın yükseklikte ve 2 - 3 faden kutrunda olan çok ehemmiyetsiz kurgan'lar el sürülmemiş durumda idi. 1862 yılı ağustosunda bu mezarların dört tanesini açtım. Her mezarın ortasında dört köşeli bir mezar çukuru vardı. Mezar çukurunun herbiri takriben 3 arşın uzunluğunda idi, bunlardan üç tanesinin genişliği 1½ arşın, dördüncüsünün ise 2½ arşındı. Derinlik hiçbir yerde 1½ arşını geçmiyordu. İki mezarda, takriben 2 verşok kalınlığında, fakat mezar çukuru zemininin ancak yarısını örten ağaçtan bir tabaka vardı. Bu küçük mezar çukurlarının üçüncüsünde ancak bir kat kayın kabuğu mevcuttu, dördüncü mezar da aynı şekilde idi. Ağaç veya kayın kabuğu tabakalarının altında insan iskeletleri yatıyordu, mezar çukurlarının ikisinde bitişik vaziyette yan yana yatan ikişer iskelet vardı (1. mezar: iskeletin baş istikameti kuzey - doğu 85°; 2. mezar: kuzey - doğu 72°; 3 mezar: her iki iskelet kuzey - doğu 73°; 4. mezar: her iki iskelet kuzey - doğu 77°). Bütün iskeletler arka üstü yatıyor, başları yana eğilmiş ve kolları da vücutlarına bitişikti. Her iskeletin göğsü üzerinde, koyun omurgasından 4 - 5 parça kemik vardı. İskeletlerin uzunluğu 2 arşın 3 verşok'la 2 115 arşın 5½ verşok arasında değişiyordu. İki iskeletin vücudu üzerinde bakır toka, yanlarında bıçaklar mevcuttu, buna göre herhalde erkek cesetleriydi, bundan başka ancak pek ehemmiyetsiz süs nesneleri buldum.

3. Baraba bozkırındaki mezarların açılması

1 haziran 1866. Uba gölünden 25 verst mesafede Kızır köyü civarında, 10 -25 mezar höyüğünden kurulmuş birkaç mezarlık saha vardı. Bunlardan en büyüğünün yüksekliği 1 arşın ve kutru da 3 faden'di. Bu mezarlık sahalarda 5 gün çalışarak üç muhtelif yerde 26 mezar höyüğü açtırdım. Buradaki mezar çukurlarının derinliği hep 1 - 2 arşındı. Mezar höyüklerinin her tarafı ve

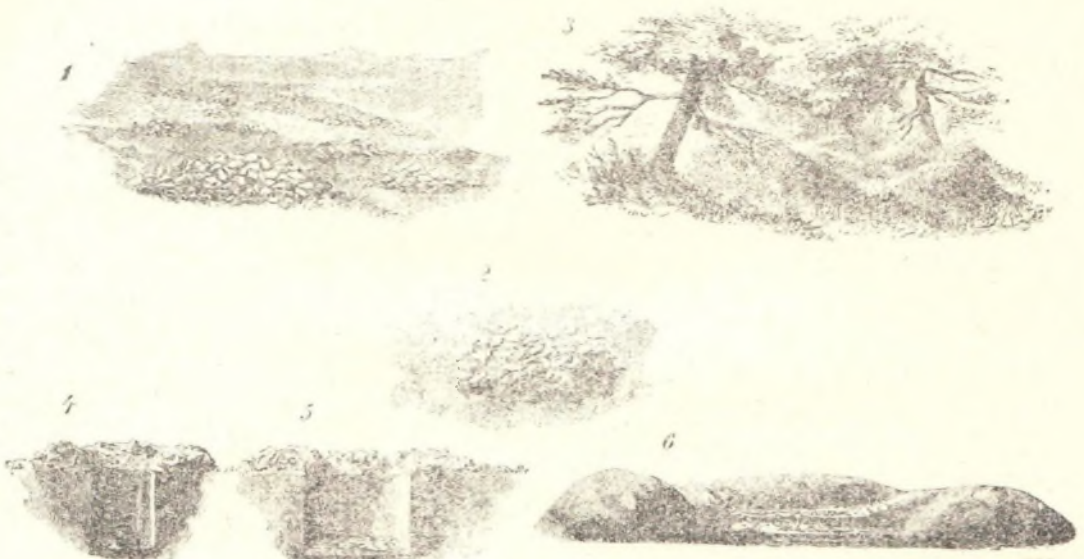

Yeni demir devri.

1. 2. 4. 5. Abakan boyunda Kazak mezarları. 1. Bir mezarlık sahanın görünüşü. 2. Mezarlık höyük. 4. Mezar çukurunun kesiti, ölünün eşyaları. 5. Cesedin bulunduğu mezar çukuru. 3. 6. Çolım boyundaki mezarlar. 3. Orman içinde mezarlık saha. 6. Açılmış bir mezarın kesiti.

Levha : 9.

1. 2. Abakan boyundaki erkek Kazak mezarlarından çıkarılan kül kapları 3. 4. Abakan boyundaki kadın Kazak mezarlarından çıkarılan kül kapları. 5. Kazak mezarında bulunmuş bir bıçak.

Tarafımdan araştırılan mezarlık sahanın tertibi şu şekilde idi. Sınır dağlarının ilk dalgaları arasında ve bozkırdan 100 fuss yükseklikte, aralarında takriben 50 adımlık mesafe bulunan mezar höyüklerinden ibaret iki grup vardı. Batıdaki grup 80 höyükten ibaretti, halbuki doğu grupunda 30 dan fazla tepe mevcut değildi. Önce batıdaki mezarlık sahayı kazmakla işe başladım ve eskiden açıldıklarına dair bir iz göstermiyen tepeleri seçerek mevcut olanların hemen hemen yarısını açtım. Bu mezarların açılmasından sonra, iki tepenin hakikaten bir birlik teşkil ettiği meydana çıktı. Uzunlamasına yapılmış tepenin taşları kaldırılınca, takriben ½ arşın kalınlığında çakıl taşı veya gevşek toprak tabakasına varılır, bunun altında da iskeletler bulunur (derinlikleri, zeminden hiçbir yerde 1 arşından fazla değildir). Mezar çukurlarının böyle az derin oluşunun sebebini, herhalde arazinin cinsinde aramalıdır, zemin o kadar sertti ki, işçilerim ancak balta ve sivri çekiçlerle kazabiliyorlardı. İskeletlerin yattığı kil zemin dahi o kadar sertti ki, kemik parçalarını sivri bıçakla teker teker kazıp çıkarmak mecburiyetinde kalıyordum. Mezarlardaki iskeletlerin durumunu açık olarak ancak bu şekilde tesbit etmek mümkün oluyordu. Bütün iskeletler doğu-batı istikametinde arka üstü yatıyor ve başları batıda bulunuyordu. Başlar biraz yana eğilmiş, kolları vücuda bitişikti. Baş parmaklar yukarıya bakıyordu. Bu iskeletlerden hiçbirinin yanında elbise veya alet edevat izleri gözükmüyordu, ancak ayak uçlarında ağaç izlerine raslanıyordu ki, bunun cesedlerin ayaklarına dayanmış olan bir tahta eseri olduğunu tahmin ediyorum.

Daire şeklindeki ikinci mezar höyüğünde ise hiç iskelet yok, ancak ölü ile birlikte gömülmüş olan alet ve silâhlar mevcuttu. Mezar tepesinin taşları 118 kaldırıldıktan sonra takriben daha ½ arşın kazmak icabeder, bundan sonra, çoğu ¾ arşın yüksekliğinde, dar boyunlu ve düz bir taşla örtülmüş olan kilden bir testiye raslanılır. Kil vazoların hepsi de boştu, bunlara ölü ile birlikte gömülürken hiç şüphesiz içecek konmuş bulunuyordu.

Kil testi uzaklaştırılınca, bunun altından bir kısmı yanmış, bir kısmı sağlam hayvan kemikleri meydana çıkar, bunlar umumiyetle koyun kemiği olup, arasıra at ve sığır kemikleri de bulunur. Bu kemiklerin arasında balta, kelt, bıçak, ok ucu, üzengi ve at gemi gibi birçok demir aletler vardır. İçinde aletler bulunan höyükler, iskeletli mezarların bazan doğusunda, bazan da batısında bulunmaktadır.

Batıdaki sahanın mezarlarında ancak demirden yapılmış aletler buldum ki, bunlar da aşikâr surette silâh veya erkekler tarafından kullanılan iş aletlerinden ibaretti. Bundan sonra araştırdığım doğudaki mezarlık sahalarda durum başka idi.

Doğu cihetinde bulunan mezarlık sahada, el sürülmemiş mezarları beyhude aradım, burada otuzdan fazlasını kazdığım halde, hepsinin de altüst edilmiş olduğunu gördüm. Bununla beraber açık bir şekilde belli oluyordu ki, her mezar burada da iki höyükten ibaretti, bunların biri, yanında bir şey bulunmayan insan veya çocuk iskeletini, diğeri ise ölü ile birlikte gömülen eşyaları ihtiva ediyordu. İlk sahada ancak demir silâh ve aletler bulunduğu halde, doğudaki sahanın mezarlarında bakır, gümüş ve altından yapılmış süs eşyası izlerine de rasladım; bunların içinde oldukça iyi muhafaza edilmiş olanlar şunlardı: 1. Altından işlenmiş çok zarif bir küpe (yapılış bakımından, Witzen tarafından tersim edilmiş altın eşyalara benzer); 2. İki tane gümüş küpe; 3. Herhalde bakır veya ağaç eşyayı kaplamak için kullanılan çok ince ve dövülmüş birkaç gümüş levhacık. Batıdaki mezarlarda bulduğumuz yüksek ve güzel kil vazo izlerine burada hiçbir yerde raslamadık, bunların yerinde her mezarda küçük gösterişsiz ve çoğu el yapısı çömlek kırıkları vardı. Bundan başka, eşyaların bulunduğu mezar çukurları, çoğu koyun kemiği olmak üzere hayvan kemikleri de ihtiva ediyordu.

Mezarlarda yapılan bu kazılar çok açık bir şekilde ispat ediyor ki, 119 yeni demir devri insanları erkek ve kadınları ayrı ayrı defnediyorlardı. Küçük çocukların ka-

dınlarla, büyük erkek çocukların ise erkeklerle defnedildikleri anlaşılıyor. Erkek mezarları arasında, en çok 12 - 14 yaşlarında iki çocuk iskeletine rasladım. Erkeklerin yanına ancak demir silâh ve aletler ve bundan başka yol erzakı olarak et ve büyük bir vazo ile rakı konmuştur. Kadınlar ise süs eşyalariyle ve bundan başka içinde et bulunan bir kapla gömülmüştür.

Abakan'daki yeni demir devri mezarlarının tertibatını güney Altay'ın eski demir devriyle karşılaştırırsak görürüz ki, arada büyük farklar bulunmasına rağmen, bazı benzerlikler de bulmak mümkündür. Eski devrin mezarlarında atla insan her ne kadar bir mezara gömülmüşlerse de, bunun muhtelif kısımlarına yerleştiriliyorlardı, burada ise mezarın tamamiyle iki kısma ayrıldığını görüyoruz ki, bu pek alâ eski mezar şeklinden tekâmül etmiş olabilir.

Demir devri halklarının kültür durumunu tasvire başlamadan önce, şimdi yeni demir devri mezarlarının kuruluş şeklinden de bahsetmek isterim.

Maryinsk şehrinin kuzeyinde, Kiya'nın yukarı mecrası sahillerinde ve Kiya ile Çolım arasındaki çay boyunda, çoğu nehir kenarında ve sık gruplar halinde olmak üzere topraktan yığılmış mezar höyüklerine rasladım. Bu küçük höyüklerin birçoklarında dahi bilhassa Rus kolonileri civarında, eskiden açıldıklarını gösteren izler vardı. Fakat kolonidekilerin hiçbiri, buralarda kazı yapıldığını hatırlayamıyordu. Ancak Çerdat'a giderken yol üzerinde iki yerde bu mezarlara el sürülmemiş olduğunu tahmin ettiğimden, ancak bu yerlerde kazı yaptım. Bu gibi mezarlık sahalar buralarda o kadar çoktur ki, bunları bırakan halkın bu civarda uzun müddet yaşamış olduğunu kabul edebiliriz. Bu mezar höyüklerinin birçoğu şimdi sık ormalık içinde kalmış ve ötede beride üzerlerinde muhteşem lâdin çamları yetişmiştir.

Mezarların durum ve tertibatı kısaca şöyledir: Tam nehrin sahilinde ve umumiyetle biraz yüksekçe yerlerde, veya ormanlı yamaçların kenarında, 10 - 40 höyükten te-

şekkül eden mezarlık sahalar uzanmaktadır ki, bunlar 120 bazan 100 - 200 adımdan daha geniş sahalara yayılırlar. Höyükler umumiyetle 1 - 3 arşın yüksekliğinde ve 3 - 6 arşın kutrundadır. Şeklen, bir küre parçası gibi tamamiyle yuvarlak bir hal almışlardır. Bazan, kenarları ile biribirine temas edecek kadar yakın bulunurlar. Maryinsk'ten takriben 60 verst mesafede Ulu-köl boyunda ve Çerdat nehri boyunda buna benzer mezar höyüklerini açtım. Höyükler ancak topraktan yığılmış oldukları için açılması zor olmadı, birçoğunu açmak ve böylece tertibatları hakkında açık bilgi edinmek için birkaç günlük bir çalışma kâfi geldi.

Burada cesetler, başları doğuda ve ayakları batıda toprak zemine yatırılmış, kollar sıkıca yanlarda ve baş parmaklar yukarıya bakmaktadır. Vücudun üst kısmı ve bilhassa kollar, bir kat kayın kabuğu ile örtülmüştür. Ölünün ayak veya baş ucuna ya demir veya bakır saçtan kazan, veya kilden bir kap konmuştur. Sonra cesedin üzerine uzunlamasına 2-3 verşok kalınlığında tahtalar yerleştirilmiş ve bundan sonra ceset toprak atılmak suretiyle gömülmüştür; toprağın üzeri, cesede mümkün olduğu kadar yaklaştırılmak suretiyle dövülmüştür. Bu şekildeki defin, kuzey bozkırındaki demir devri mezarlarının tertibatına aynen benzemektedir, şu farkla ki, orada cesetler yere değil de, yere kazılmış mezar çukuruna yerleştiriliyordu.

Çerdat boyunda, içerisinde birçok ceset bulunan mezar höyükleri bulunuyordu. Bunların birinde iki iskelet üstüste yatıyor ve ancak bir kayın kabuğu tabakası ile biribirinden ayrılmış bulunuyordu. Alttaki ceset, her zaman olduğu gibi başı ile doğuya döndürülerek yatırılmıştı, üsttekinin başı ise bunun tersine batıda bulunuyordu. Yanlarında bulunan eşyalara nazaran alttaki iskeletin bir erkeğe, üsttekisinin ise bir kadına ait olması lâzım gelir. Başka bir mezar höyüğünde üç iskelet vardı. Alttakisinin yine başı doğuda, biribirinden 4-5 verşok kalınlığında toprakla ayrılan diğer iskeletlerden birinin başı kuzeyi, diğerininki güney-batıyı gösteriyordu. İske-

Levha: 10.

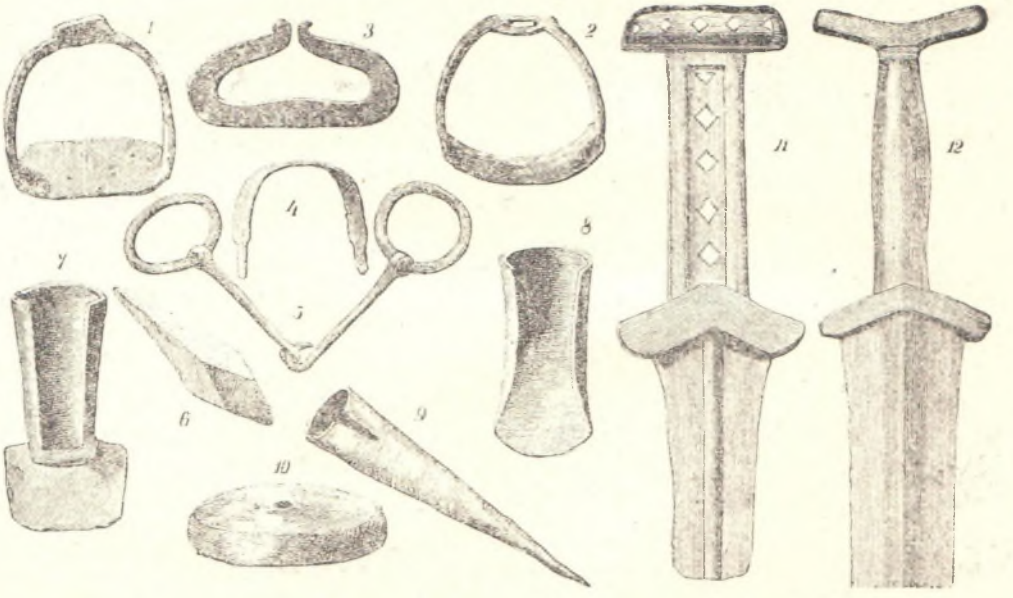

1. 2. Üzengi. 3. Çakmak. 4. Alet. 5. At gemi. 6. Kemikten ok ucu. 7. 8. Keltler. 9. Mızrak ucu. 10. Katanda boyundaki mezarlarda bulunmuş yuvarlak taş. 11. 12. Demirden Altay hançerleri. Tunç devrinden geçiş zamanına ait şekiller.

Eski Hakas'ların ölü defni üzerine Çin'lilerin verdiği haberler çok karanlıktır: "Onlar defin esnasında (Tu-kiu'lar gibi) yüzlerini kesmezler, cesedi üç defa sardıktan sonra ağlarlar. Bunun üzerine cesedi yakar ve kemiklerini bir yıl geçince gömerler. Sonra, muayyen zamanda matem merasimi icra ederler" ne demektir? Fikrimce bu hâdiseyi şöyle açıklamak icabeder: Cesetler önce, yanlarına hiçbir süs eşyası konmadan gömülmüş ve sonra da kurbanlık hayvanın muayyen parçaları ruhlar için akılmıştır. (Abakan boyundaki yeni demir devri mezarlarında bulunmuş olan kısmen yanmış koyun kemikleri bunu ispat etmektedir). Bir yıl sonra kurban ziyafeti tertip edilmiş ve bu esnada ölünün eşyası yere gömülerek üzerine toprak yığılmıştır.

Güney Sibirya'nın demir devrinden kalma eski eserler 123 kolleksiyonu o kadar zengindir ki, bu halkın kültür tarihi tekâmülü üzerine oldukça esaslı bilgi edınmek zor olmıyacaktır. Katanda ve Buhtarma boyundaki taş yığınlarından yapılmış büyük höyüklerin açılması ile demir devrinin en eski zamanlarına ait izlere raslamış olmamız bilhassa enteresandır. Meselâ burada, şeklen aynen yeni demir devri eserlerine benziyen silâh ve bıçaklar yanında, eski tunç devri eserlerinin şeklinden hiç farksız olan bir kılıç, bir hançer ve bir bıçak buldum ki, bunların da sap ile yüzleri yekpare olarak dökülmüştü. Hattâ, hançer sapının ucundaki halka iki yılan başından meydana getirilmişti. Bu duruma bakarak, bu silâhların bulunduğu mezarların, Altay'ın kuzey taraflarında tunç kültüründen demir kültürüne geçiş vukubulurken yapıldıklarını kabul etmek zorundayım. Yukarda Katanda boyundaki mezarları tasvir ederken gördüğümüz gibi taştan yığılmış mezarlar tunç devri mezarlarından büsbütün farklı olduklarına göre, haklı olarak kabul edebiliriz ki, taş yığınından meydana getirilmiş olan mezarları bırakan halk, takriben demir devri başlarında güneyden Altay'ın güneyine nüfuz etmiştir. Bu halkın İrtiş'in orta mecrasına kadar sokulmadığı anlaşılıyor, çünkü Ust-Kamenogorsk ve Kökbekti civarında artık bu gibi taş yığını

mezarlarına raslamadım. Yeni gelenler şüphesiz göçebe bir halk olup ancak hayvan beslemekle geçindiklerine göre (bilhassa zengin mezarlarda gömülü olarak rasladığımız çok sayıda at buna işaret etmektedir), onların, madenî eşyayı kendilerine tâbi olan kuzeydeki tunç devri halklarından aldıklarını kabul edebilirz.

Demir devrinden kalma madenî eski eserler ispat ediyor ki, bu devrin halkları, ta baştan itibaren bakır, demir, altın ve gümüşü tanıyorlardı. Bu madenlerin bizzat Altay'da çıkarılarak işlendiği de, herhalde hiçbir şüphe ile karşılanmasa gerektir. Bakırla altın, Altay'da birçok asırlardan beri çıkarılıyor ve işleniyordu, demirle gümüş, demir devrinin ilk zamanlarında ticaret vasıtasiyle dışardan gelmiş olabilir, fakat sonradan bunlar da Altay'da çıkarılmıştır; birçok yerde gümüş ocaklarında bulunmuş olan Çud kuyuları ve 124 yine birçok yerde rasladığım demir cürufu yatakları bunu ispat etmektedir.

Eski demir devrinde altın işleme meselesine gelince, bu iş çok acayip bir şekilde yapılıyordu. Altın, üstüvane ile ezilerek çok ince safihalar haline getiriliyor ve bu gibi ince altın levhalarla süs eşyası ve düğmeler kaplanıyordu. Katanda ve Berel boyunda buna benzer birçok altın yapraklar buldum. Bunlarla, şekillerine göre eski zamana ait oldukları anlaşılan bıçak ve hançerlerin sapları kaplanmıştı; bu durum ispat ediyor ki, onlar, demiri altın ve gümüşlemesini henüz bilmiyorlardı. Ağaç ve bakır düğmeler bu altın yaprakla kaplandığı gibi, ince altın yapraklar ve bunlardan kesilerek hazırlanmış: kaplan, kedi, yılan, gibi hayvan, insan ve süvari şekilleri de elbiselerin sırma ve dikiş kenarlarına yerleştiriliyordu. Kayın kabuğundan kesilmiş arabesk şekiller de aynı şekilde altın yapraklarla kaplanıyordu. Bu yaprakların kenarlarında görülen deliklerden anlaşıldığına göre, bunlar eşyaların üzerine iple tespit ettiriliyordu.

Fakat yeni demir devrinden kalma çok ustalıkla işlenmiş altın nesneler vardır. Abakan boyunda bulduğum küpe ve Batı Sibirya'da bulunup Witzen tarafından

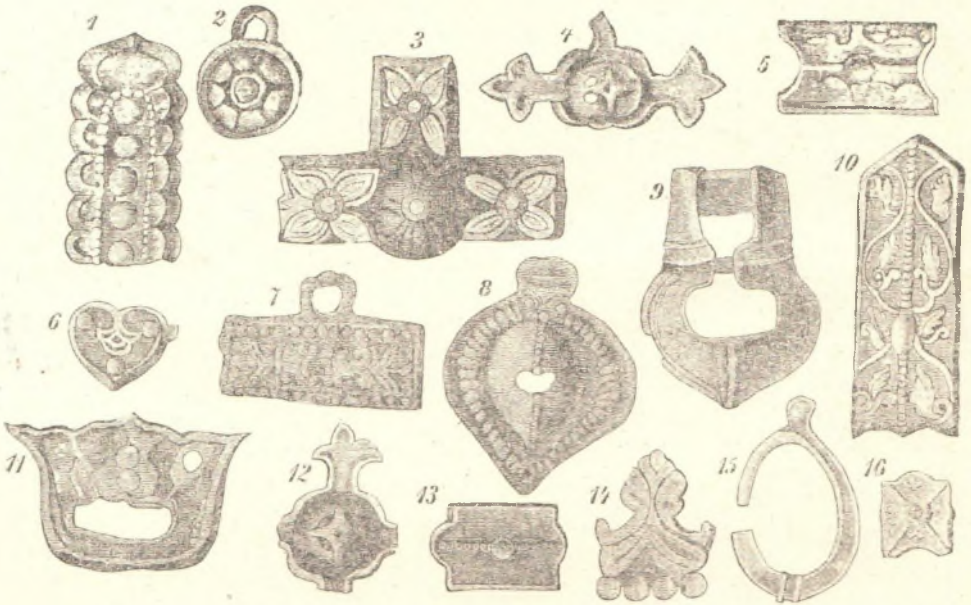

Kayış eşya ve giyim için bakır süsler.

yüz kısmı dar ve hemen hemen dümdüz, tek yüzlü, ucu biraz arkaya kaymış, kılıç düğmesi demir veya bakırdan olup, çoğunda bir rozet şeklindedir; ancak Berel boyundaki eski mezarlardan birinde demir saplı uzun ve geniş bir kılıç buldum, kılıç topuzu yerinde büyük bir halka vardı); mızrak ucları (umumiyetle alınırsa ender, çoğu sivri uclu, bazıları çok zarif işlenmiştir); ok ucları (muhtelif şekil ve büyüklükte: kama tarzında, küçük mızrak gibi, yaprak şeklinde, üç köşeli, ucu $\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{2}$ zoll genişliğinde bir yüz şeklini alır. Şua şeklinde üç satıhtan ibaret ve korkunç bir silâh olan Abakan oku bilhassa zikre değer).

3. Zırhlar (çok seyrek bulunur, kumaş veya meşin üzerine [iç elbise] dikilen küçük dört köşe demir parçalarından ibarettir).

4. Çakmak.

5. Ziraat aletleri: Orak ve sapan (Abakan boyunda aynen Sart sapanlarına benziyen bir alet buldum).

6. Süs eşyaları: muhtelif büyüklükte topuzlar, perçin ve kayış süsleri, kopçalar.

Böylece demir, bakır ve tunç kullanmayı oldukça azaltmış bulunuyor, ve bu 127 iki maden de ancak kap, süs ve ek parçaların yapılmasında istimal ediliyordu. Bu madenlerden yapılmış olarak bilhassa hayvan takımı kayışlarına ve kuşaklara takılan süslere, kuşak toka ve süslerine, kopça, küpe, yüzük, boncuk, çıngırak, bilezik, gerdanlık ve küçük heykellere raslanmıştır. Muhtelif şekilleri tasvire kalkışırsak işi fazla uzatır, bazı resimleri eklersek herhalde kâfi gelecektir. Aletlerin bazıları kaba, bazıları ise üzeri süslenerek çok zarif bir şekilde işlenmiştir. Bilhassa büyük kayış tokalarının ekserisi çok güzel işlenmiştir. Kaba işler için saf bakır kullanılmış, ince işler için ise, çokça kalay ve kurşun (Göbel'in analizine göre yüze 20) katılarak yapılan sarı halita istimal edilmiştir, bu halita çabuk eriyor ve işlenmesi de kolaydı.

Yeni demir devrine ait olup Abakan boyunda bulunmuş bir süs eşyasının maddesini teşkil eden bir tunç parçasının çok acayip bir tertipte olduğu görüldü: yüzde 89,70 bakır, 0,63 kalay ve 9,10 demir. Bu tunç çok sert olup çabuk kırılıyor, kırık yeri ince habbecikli ve kül rengidir, Struwe'nin fikrine göre bu gibi tunç çok ender bulunurmuş ve yapılması da zormuş. Süs eşyası yapmakta tunçtan başka beyazımsı bir maden daha kullanılmıştır, fakat bana bunun terkibi malûm değildir. Buna benziyen süs eşyalarını Yenisey boyunda ben de buldum, Petersburg'daki imparatorluk Eremitage'ında da bu tipte madenden yapılmış olup Altay'da bulunmuş olan zengin bir kolleksiyon vardır. Demir devrine ait aynalar her yerde vardır ve muhtelif süsler taşımaktadır. Bunların çoğu beyazımsı veya gri - sarı renkte muhtelif maden halitalarından dökülmüşlerdir. Arkası çok güzel süslenmiş olan aynalardan birini Messerschmidt bulmuştur, çelikten (?) yapılmış olup bol tezyinî süsleri ihtiva eden ve Messerschmidt tarafından resmi de verilmiş olan bir tanesi bilhassa güzeldir. Bulduğum veya gördüğüm aynaların hepsinin de arka tarafının ortasında, kayışa raptetmek için bir halka vardır. Pallas, saplı iki aynanın resmini vermektedir. Bu parçaların arkasındaki resimler, fikrimce bunların Çin malı olduğunu ispat etmektedir.

128 Burada saydığım madenî eşyadan başka, eski demir devrinin hemen hemen bütün mezarlarında, kemik ve ağaçtan yapılmış süs eşyalarına da raslamaktayız. Bilhassa kemik veya demir dilli kemik kayış tokaları çok bulunmaktadır. Bu cins süs eşyalarının birçoğu Eremitage'da da mevcuttur. Bunlardan bir kısmı son derece zarif ve temiz oyulmuş ve relief şeklinde arabesk hatlarla süslenmiştir. Kemik veya tahta levhalar üzerine oyulmuş hayvan resimlerine de sık sık raslanılmaktadır, bunlar tunç devri resimlerinden, tabiî hayvan şekillerini taklit etmemekle kesin olarak ayrılırlar: bunlar efsanevî devlerden ibaret kompozisyon ve bozuk şekillerdir: kuş başlı atlar, kaplan başlı kuşlar, kuyruğunun ucunda yılan veya kuş başları bulunan kaplanlar, boynuz çıkıntılarında

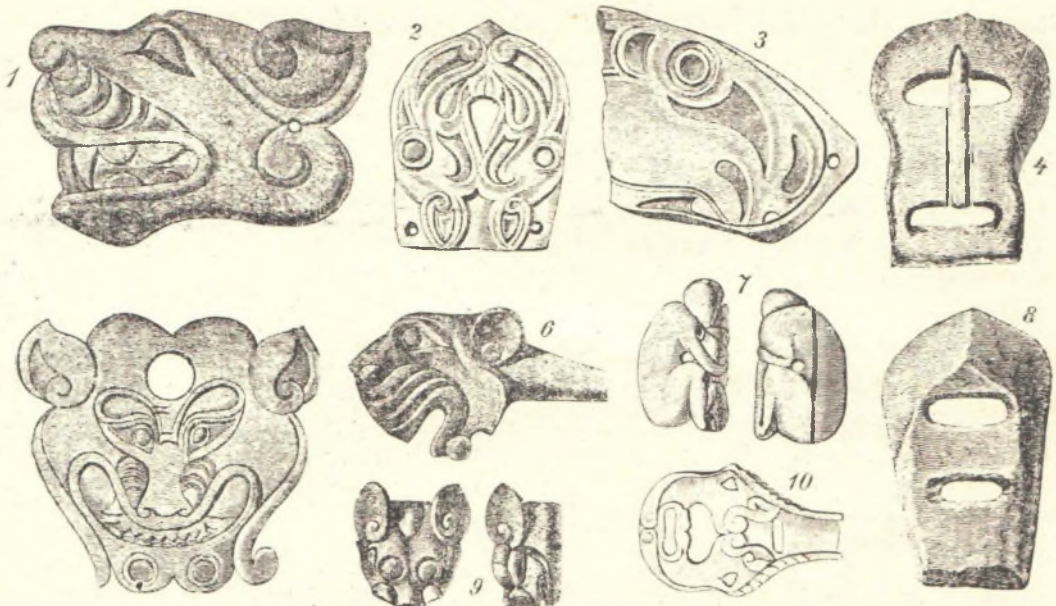

Altay'da bulunmuş eski demir devrine ait kemik oyma eserler.

kuş başı bulunan ve ağızları kuş gagasına benziyen sığır ve geyikler gibi, v. b. Bunlar ya efsanevi hayvan veya hayvan şekillerinde put resimleridir. Beni bu son düşünceye sürükliyen sebep, yukarda anlattığım gibi Katanda boyundaki büyük mezarda bulduğum nesnelerdir: iskeletlerin takriben 1½ arşın yukarısında bulunan kayın kabuğu tabakasında, bir elbiseye sarılı olarak birtakım ağaçtan oyulmuş şeylere raslamıştım ki, bunlar herhalde süs eşyası olmayıp, dinî mânaları vardı. Bunların arasında bir ipek banda dikilmiş ve ağaçtan oyulmuş tabiî şekilde at heykelleri vardı, tırnakları altın ile kaplanmıştı. Atlardan birinin başı, gayet büyük eğri gagalı kuş başı şeklinde idi. Sonra, dibinde biribirine sarılarak uzanmış ve kuyrukları kuş başı şeklinde iki kaplan bulunan bir nevi tabak, çok güzel ve büyük efsanevi bir sığın ve bunun karşısında da tabiî şeklinde bir ayı heykeli vardı. Demir devrinin tezyinî şekilleri, efsanevi hayvan resimlerinden başka, arabesk ve biribirine geçmiş hatlar kullanmak bakımından da karakteristiktir, bunlar herhalde bitki şeklinden alınmışlardır. Halbuki tunç devri eşyaları arasında bu gibi tezyinatı ihtiva eden bir tek şey bulunduğunu hatırlamıyorum.

Demir devrinin bütün mezarlarında kil kaplar da mevcuttur, fakat bunlar en eski zamanlardan itibaren 129 tunç devrinin kil eşyasından kesin olarak ayrılmaktadır. Altay'ın güneyinde ve Buhtarma boyunda bulunan en eski demir devri mezarlarında çok güzel yanmış kil kaplar bulunmuştur ki, bunlar, güzel işlenmiş ve ustalıkla yakılmış olmaları bakımından tunç devrinin kil eşyasından çok üstündü. Abakan boyundaki yeni demir devrine ait mezarlarda ölülerin yanında bulunan mezar çömlekleri, kil eşya imali bakımından daha büyük bir terakki eseri gösteriyorlardı. Bunların çoğu şekil bakımından büyük zevkle işlenmiş olup, iyi karıştırılmış maviye çalar kül rengi kilden imal edilmiş bulunuyordu ve o kadar iyi yakılmıştı ki, vurulduğu zaman temiz ve hemen hemen madenî bir ses veriyordu. Yeni demir devri halkları, kapları yakmak için çok iyi soba tertibatına mâlik olmuş ol-

malıdırlar, çünkü, kapların çoğunda 3-4 liniya kalınlığında olan kenarlar istisnasız gayet muntazam yanmıştı, halbuki eski demir devrinden kalma kapların kenarları daha ince olduğu halde, dış kısımları içlerine nazaran daha fazla yanmıştı. Ne Yenisey boyunda ve ne de Altay'ın güneyindeki demir devri mezarlarında cam kaplara raslamadım, fakat Altay'da sırlı cam veya kilden inciler buldum. Bu gibi cam eşyanın Altay'da imal edilmeyip ticaret yolu ile güneyden idhal edildiğini zannediyorum.

Burada saydığım eski eserler, Altay ve doğu Kazak bozkırında yaşamış eski demir devri halklarının hayatları hakkında oldukça açık bilgi edinmemizi mümkün kılmaktadır. Burada herhalde Çin'lilerin Tukiu, Hakas ve Uygur'lardan bahsederken tasvir ettikleri gibi halis göçebe bir halkla karşı karşıyayız. Kılıç, mızrak, hançer, ok v. b. gibi o devrin bütün mezarlarında bulunan çok sayıda muhtelif silâhlar, onların tunç devri ahalisi gibi sulhsever ve zanaatla uğraşan kimseler olmayıp, çılgın gruplariyle komşularını rahatsız eden ve korkutan, Çin'lilerin bahsettikleri Türk halklarına çok benziyen savaşçı bir halk olduklarını ispat etmektedir. Çin'liler Tukiu'lar hakkında ne diyorlar, bir karşılaştıralım: "Onlar silâh olarak boynuzdan yay ve ıslık çalan oklar, mızrak, hafif ve 130 ağır kılıç kullanırlar. Tukiu'lar dağlardan çok usta ok atarlar. Keşif ve yağma seferlerini umumiyetle ay dolmadan önce tertip ederler." Aslında Türk olmadıkları halde çok eskiden Türklerle karışarak onların âdetlerini almış olan Hakas'lar hakkında ise Çin'liler şunları bildiriyorlar: "Onlar savaşta yay ve ok kullanırlar. Süvariler el ve ayaklarını küçük ağaç kalkanlarla örterler. Orduları 80.000 kişiliktir ve üç kumandanın emrinde bulunur. Erkekler, yay ve mızrakla silâhlanmış olarak at üzerinde savaşa giderler." Eski Türk halklarının silâhları hakkındaki bütün bu bilgilerin, demir devri mezarlarında bulunan eşyalar vasıtasiyle ispat edildiğini görüyoruz, çünkü Berel boyundaki eski mezarlarda, zırh levhacıklarının izleri bile bulunmuştur. Altay'ın muhtelif bölgelerinde raslanılan eski zincirli zırhlar herhalde bu de-

virden kalma olmayıp, daha sonra başka memleketlerden ithal edilmiş olsa gerektir, çünkü bunlar şekil bakımından güney Asya'da yapılmakta olan zincirli zırhlara aynen benzemektedir. Eski Türkler gibi savaşçı bir halk, hiç şüphesiz silâhlarını süs olarak yanında taşımıştır, ölen bir erkeğin, öteki dünyada da kendisini korumaya hizmet etsin diye, daimî arkadaşı olan silâhı ile birlikte gömülmesine hayret etmemelidir. Eski Türklerin kılıcı tek yüzlü ve biraz eğri olup, uzunluğu 1 arşın 18 verşok'u buluyordu. Mızraklar, uzun bir sapla bunun ucuna yerleştirilmiş sivri demir parçasından ibaretti, bugünkü Kazak-Kırgız'ların nayza'sına benziyordu. Bu devirden kalma ok ve hançerleri artık yukarda tasvir etmiştim.

Burada daha şuna da işaret edelim ki, kılıç, hançer ve mızraklar ancak eski demir devri mezarlarında bulunmakta, halbuki Abakan boyundaki yeni demir devri mezarlarında silâh olarak ancak ok uçlarına raslanmaktadır. Bu durum, yeni devir Türklerinin düşmana karşı büyük ordular besliyen büyük halk zümresinden olmadıklarını göstermektedir. Yukarda tasvir ettiğim muhtelif şekildeki ok ucları, eski Türk boylarının, bu silâhları yalnız savaş için değil, av için de kullandıklarını ispat etmektedir. Bazı ok ucları o kadar küçüktür ki, 131 bunların, derisini mümkün olduğu kadar az zedelemek istedikleri sincap, kakım, samur, sansar ve tilki gibi küçük hayvanları avlamak için kullanılmış olmaları muhtemeldir. Ucu sivri olmıyan ağaç ve kemik oklar da aynı maksada hizmet etmiş olabilir. Bu hayvanların hakikaten vurulmak suretiyle yakalandıklarını Katanda boyundaki mezarda bulunan elbiseler ve Çin yıllıklarında yazılanlar ispat etmektedir. Geniş yüzlü okların, kaz, ördek, kuğu ve kitle halinde yazı geçirmek üzere Altay'ın güneyine, Soyon dağlarına ve civardaki bozkırlara gelen dağ ve orman tavuğu gibi kuşları avlamak için kullanıldığı anlaşılıyor. Messerschmidt tarafından resmedilmiş olan Yenisey boyuna ait bir gümüş kadehte, çok güzel av sahneleri görmek mümkündür. Burada, at üzerinde avlanmakta olan birkaç süvari görmekteyiz. Biri okunu, başının

üzerinde uçan bir kuşa atıyor, ikincisi sol yumruğu ile bir av kuşu tutuyor, üç süvari, muhtelif vaziyette kendilerinden kaçan yaban keçilerine atıyorlar, altıncı süvari ise kendisine hücum ettiği anlaşılan vahşi bir hayvana atmaktadır. Bu av sahnelerini Yüs boyunda kaya üzerine yapılmış olan resimler tamamlamaktadır, bunlar yukarda zikrettiğim tunç devrinden kalma resimler yanında bulunmakta, ve herhalde keskin bir demir aletle kayalara çizilmiş olup, tasvirin doğruluğu bakımından onlardan ayrılmaktadır. Bu resimler karakter bakımından yukarda anlatılan gümüş vazodaki tasvirlere uymaktadır, buna göre Yenisey boyundaki yeni demir devri halklarına ait olduğunu kabul edebiliriz. Burada, av sahneleri yanında: ok ve yayla silâhlanmış at üzerinde avcılar vardır ve karaca, geyik, sığın ve tilki gibi hayvanları takibediyorlar. Süvarilerden biri böyle bir hayvanı takibederken eyerinin üzerinde ayakta olduğu halde öldürücü okunu onun peşinden yollamaktadır. Başka bir yerde de, yırtıcı hayvanlara karşı yapılan av sahnesini görüyoruz. Burada kaplan, vaşak, kurt ve ayılar vardır. Fakat avcı, bu vahşi hayvanlara at üzerinden hücuma cesaret edememektedir, çünkü bu takdirde iyi nişan alamaz ve okun yana kaçması hayatına mal olabilir; bu yüzden o, atından inerek atış mesafesine kadar sürünmek suretiyle hayvana yaklaşır, sağ dizi üzerine çöker, sol kolunun dirseğini sol dizine dayar, sağ eliyle yayın kirişini 132 omuzuna kadar çeker ve sol eliyle tuttuğu öldürücü oku korkunç düşmanların üzerine fırlatır.

Eski demir devrinden kalma bütün mezarlarda çok miktarda at iskeleti bulunması bilhassa dikkate şayandır. Yukarda zikrettiğim gibi, Berel bozkırındaki büyük mezarda 16 at iskeleti, diğer mezarlarda 8, 6 ve 4 at, hattâ Katanda boyundaki küçük mezarlarda 2 - 3 at bulduk. Bu durum ve yaya kimseleri değil de ancak at üzerindeki insanları tasvir eden kaya resimleri, eski demir devri insanlarının muhakkak syrette süvari halk olduğunu ispat etmektedir, zaten Çin yıllıkları da Türkleri bize ta eski-

den beri süvari halklar olarak tanıtmaktadır. Bu da şaşılacak bir şey değildir, çünkü Türkler sonraları da bütün tarih boyunca meydana çıktıkları yerlerde at üzerinde gruplar halinde gözükmektedirler. Bunun gibi, Asya'nın batısındaki bozkırlarda kalmış olan Kazak, Kara-Kırgız, Karakalpak ve Türkmen'ler de şimdiye kadar halis süvari bir halk olarak yaşamakta devam etmişlerdir. Fakat Sibiryanın güneyine nüfuz etmiş olan Türk boyları da bu yaşayış tarzlarını değiştirmemişlerdir, Abakan boyundaki yeni demir devri mezarlarında bulunmuş olan çok sayıda hayvan takımı ve Altay'lılarla Kaça'ların yaşayış tarzları bunu ispat etmektedir. Süvari halklar, ölülerini öteki dünyanın uzun yolculuğuna gönderirken, pek tabiî olarak binek ve hayvan takımlarını da birlikte gömmüşlerdir.

Demir devri mezarlarında raslanılan eski eserler, bu devir insanlarının eskiden beri eyer ve üzengiyi bildiklerini göstermektedir. Ben kendim de, Buhtarma boyundaki eski bir mezarda birkaç tane üzengi buldum, Katanda boyundaki büyük mezarda ise, yukarda anlatılanlar meyanında sırtlarında eyer bulunan at heykellerine raslanılmıştır; bunların ön kısmı altın varaklarla süslenmişti. Bu at heykellerinin tırnakları da altın yaprakla kaplanmıştı. Belki bu durum demir devrinde yaşamış en eski insanların, atlarının tırnaklarını da süslediklerine bir işaret sayılabilir. Fakat onların hayvan takımlarına süsler taktıklarını, yalnız Buhtarma boyundaki bazı mezarlarda at iskeletlerinin boynunda bulduğumuz ve üzerine yaban domuzu dişleri dizilmiş ipler ispat etmekle kalmaz, **133** Berel boyundaki büyük mezarda meydana çıkan ve ağaçtan yapılmış olup herhalde hayvanların yelelerine takılmak için kullanılmış olan yaldızlı süsler de buna işaret etmektedir. Atların eskiden beri nallanıp nallanmadığı hususunda bir şey söyliyemiyeceğim, çünk eski mezarların hiçbirinde nallara raslamadım. Fakat demir devri insanlarının sonraları atlarını nalladıklarını, Abakan boyundaki bir mezarda bulunmuş olan nal parçaları ispat etmektedir, bu, çivi deliklerini ihtiva eden ince bir demir levha-

dan ibaretti ve Çin'de bugün bile kullanılan nal demirlerine benziyordu. Bundan başka her yerde yanlarında büyük halkaları olan gemlere de rasladım, daha sonraki mezarlarda bulunanlarda, süslü ve muhtelif şekiller gösteren yan demirler de vardı. Gemin halkalarına yan kayışlar ve bunlara da çapraz kayışlar takılmıştır. Bu kayışlar halkaya bazan doğrudan doğruya, bazan da madenî bir parça ile raptediliyordu. Kantarmanın bütün kayışları maden parçaları ile süslenmiş olup, eski devirlerde zenginlerin süsü kayış üzerine dikilmiş altın yapraktan veya gümüş perçinle raptedilmiş olan iri gümüş parçasından, fakirlerde ise buna benziyen bakır nesnelerden ibaretti. Daha sonraki zamanlarda, süs olarak altın veya gümüş kaplı demir parçaları bile görmekteyiz. At gemlerinin alın ve burun kayışı üzerine, umuiyetle küçük çıngıraklı yuvarlak parçalar takılıyordu. Demir devri halkları tarafından kullanılan eyerlerin önünde, Çin eyerlerinde bugün de gördüğümüz gibi, ağaçtan yüksek ve geniş bir parça bulunduğu anlaşılıyor. Zenginler bunu, kayış süslerine uyacak şekilde maden parçalariyle süslerlerdi. Bulmuş olduğum maden parçalarından anlaşıldığına göre, eyerin arka kısmında, eskiden beri iki kayış takılmış bulunur ve bunlar halkalarla kuyruk kayışına bağlanırlardı. Sonraları göğüs kayışı da kullanılmıştır ki, Abakan civarında yeni mezarlarda sık sık rasladığım ve büyük bir halkaya raptedilmiş olan üç maden parçası, bunu açık olarak ispat etmektedir. At iskeletleri yanında bulduğumuz kolan kayışı tokalarından anlaşıldığına göre, eyeri tutturmak için kullanılan kolan kayışı, Asya'daki atlı halkların bugün dahi kullandıkları gibi dardı. **134** Berel boyundaki büyük mezarda bulunan at iskeletlerinin ortasında altın yapraklariyle süslü kayın kabuklarından ibaret süslerin bulunması, fikrimce, atların üzerinde altın yapraklariyle tezyin edilmiş örtüler bulunduğunu göstermektedir. Üzengilerin yan demirleri umumiyetle çok ince, fakat tabanlar geniş ve yeni demir devrine ait olanların birçoğu bol süslüdür.

Bu süvari halkın esas meşguliyetinin hayvan besleme olduğu ve bu yüzden göçebe bir hayat sürmek mecburiyetinde kaldığı anlaşılıyor. Yüs ve Yenisey boyundaki kaya resimleri vasıtasiyle ispat edildiği gibi, onlar attan başka koyun, keçi, boynuzlu hayvan ve deve de besliyorlardı. Hakas'lardan bahsederken, Çin'liler de aynı şeyi bildiriyor: "Onların atları yüksek ve kuvvetlidir, kendi aralarında kavga etmeyi seven hayvanlar bilhassa iyi sayılır. Onlar deve ve sığır da beslerler, sığırlar koyundan daha çoktur. Zenginlerin binlerce baş hayvanı olur". Çinli'ler, Tukiu'ların ancak koyun ve at kurban ettiklerini söylüyor ve sonra yaşayışlarından bahsederken şöyle diyorlar: "Hiçbirinin sabit bir oturma yeri yoksa da, herkesin muayyen bir parça arazisi vardır". Bu arazi parçasının kışlaklarla ilgili olabileceğine yukarda işaret etmiştim. Ayrı ayrı aul'ların otlak yerleri, göçebe hayat süren bugünkü Kazak'larda olduğu gibi, her tarafta aileler arasında taksim edilmişti. Çin'lilerin Hakas'lardan bahsederken anlattıkları gibi geniş mikyasta hayvan beslemekle geçinen halklar, hayvanları kısa zaman içerisinde otsuz kalacağı için zaten ancak göçebe bir hayat sürebilirler. Çin'liler, bilhassa eski Kaoçe (Uygur) 'ların hayatından bahsederken eski göçebelerin yaşayışını mufassal bir surette anlatarak aynen şöyle derler: "Kaoçe'ler, su ve otun bolluğuna göre bir yerden diğer yere göç ederler". Bu göç esnasında Kaoçe'ler iki tekerlekli yüksek arabalar kullanırlardı ki, Çin'lilerin onlara Kao-çe (yüksek araba) adını takmaları da bundan ileri gelmiştir. Demir devri halklarının da buna benzer araba kullandıklarını Yüs boyundaki kaya resimleri ispat etmektedir, burada, deve koşulmuş yüksek iki tekerlekli kapalı bir araba görmekteyiz.

Demir devri halkları, hayvan beslemeden başka, bugün bütün göçebe Türk halklarının yaptıkları gibi, ziraatla da meşgul oluyorlardı. Onlar hiç şüphesiz 135 tarlalarını aynı şekilde kışlak civarında işletiyor ve burada hizmetçi ve taraftarlarını bırakarak kendileri sürüleriyle otlaklarda devri daime çıkıyorlardı. Çin'lilerin bildirdiği-

ne göre Hakas'lar, kışlak civarında kayın kabuğundan kulübeler yapıyor (bugünkü Türk'lerin **alaçık-üy** dedikleri şey), yazın da keçe çadırlarda oturuyorlardı. Eski Türk'lerde sabit kışlakların ne kadar umumileşmiş olduğunu şu da gösteriyor ki, bugün yerleşik hayat süren Zerafşan vâdisi Özbek'leri köylerine her yerde kışlak derler. Eski Türk'lerde ziraat meselesi üzerine, Çin'liler ancak Hakas'lardan bahsederken biraz tafsilâtlı bilgi verirler, bu haberlere göre onlar darı, arpa, buğday ve Himalaya arpası ekerlermiş. Onlar ekini üçüncü ayda eker, dokuzuncu ayda biçerlerdi. Onların ziraatla geniş mikyasta meşgul olmadıkları Çin'lilerin şu sözlerinden de anlaşılmaktadır — fakat bunun kelime kelime tefsir edilmemesi uygun olur — : "Onlar et ve kısrak sütü ile geçinirler, ancak Ajo (hükümdar) ekinden pişirilmiş yemek yer." Buna bakarak (Kazak'lar arasında bugün de carî olduğu gibi) ancak zengin kimselerin ziraatla meşgul oldukları neticesini çıkarmak istiyorum, çünkü ancak onlar yazın tarlada yurt ve işçi bırakacak durumda ve onlara bakacak vaziyette idiler.

Demir devri halklarının ziraatla meşgul olduklarını ve bakla cinsinden sebzeler yetiştirdiklerini, birçok yerde bulunmuş olan sapan, orak, öğütme taşı, el değirmenleri ve taneleri ezmek için kullanılan kaba taş levhalar da ispat etmektedir. Hakas'ların el değirmeni kullandıklarını Çin yıllıkları da haber veriyor. Abakan bozkırında, Uymon ve Buhtarma boyunda rasladığımız ve bozkırların sunî şekilde sulanması için kullanılan kanalların bir kısmı dahi demir devri halklarından kalmış olabilir, fakat göçebe halkların bu kadar büyük sulama teşkilâtı yapmış olmaları bence pek muhtemel değildir; onlar hiç şüphesiz daha eski halklar tarafından (tunç devri) yapılmış olan bu gibi teşkilâtları da kısmen tamir ederek kullanmışlardır.

Çin'lilerin bildirdiğine göre, Hakas'lar balıkçılıkla da meşgul olmuşlardır. Aynı meşguliyetin **136** demir devri halkları arasında da mevcut olduğunu, Altay'ın güneyindeki eski mezarlarda bulunmuş olan balık kemikleri,

sonra Abakan boyunda bulduğum ve zıpkın yerinde kullanıldığını tahmin ettiğim çengelli bir demir alet de ispat etmektedir.

Çin'lilerin, Hakas'ların giyinişleri hakkında verdikleri malûmat, kısmen demir devri halklarının elbisesine uymaktadır. Eski demir devrine ait mezarlarda bulduğum elbiseler bunu ispat etmektedir, meselâ Katanda boyunda meydana çıkarılanlar, buz altında kalmış oldukları için sağlam bir vaziyette idiler.

Bu elbiselerin birincisi, uzun ve dar kollu yuvarlak bir paltodur ki, bunun kollarına insan kolunun sığabileceğine hiç aklım ermedi. Bunun içerisine, bazı yerleri çok iyi muhafaza edilmiş samur kürkü döşenmişti; dış kısmı ise kakım derilerinden ibaret olup tüyleri dışarıya bakıyordu. Kakım derileri nal şeklinde dört kenarlı olarak kesilmiş ve kırmızıya boyanmıştı, bunların arasına da aynı derinin yeşile boyanmış parçaları eklenmişti. İçleriyle biribirine girmiş nal şeklindeki dar ve yeşil deri parçalarının üzerine, altın varakla kaplanmış 11 kadar ağaç düğme takılmıştı. Nal şekillerinin arasına dikilmiş olan oymalar çok dar meşin parçalariyle tutturulmuş olup, her parçanın üzerine dört köşeli 16 tane küçük altın yaprak dikilmişti. Boyun etrafında ve paltonun ön kısmında, 4-5 verşok genişliğinde, 14 sıra halinde dört köşeli, sıkıca yanyana dikilmiş tahta düğmeler vardı; muntazam suretle her dört düğme altın varakla kaplanmış bulunuyordu. Aynı düğmelerden ibaret sekiz sıra, elbisenin alt kısmını çeviriyordu. Omuzlarda aynı şekilde 5 sıra düğme, kolun uclarında sekiz sıralı bir hat, kolun omuzdan uclarına kadar uzanan dış kenarında aynı düğmelerden iki sıra vardı. Yine aynı düğmeden ibaret buna benziyen güzel hatlar her iki kol çukurundan ve yakanın orta kısmından aşağıya doğru eteğin geniş kenarına kadar uzanıyordu.

İkinci elbise çok acayip bir şekilde olup, bizim frakları andırıyordu. Bunun içine de 137 samur kürkü döşenmiş, dış kısmı ise koyu renkte bir ipek kumaşından ibaretti (bunun rengi herhalde ancak uzun müddet yatmakla kararmış olsa gerektir). Bu elbisenin ön kısmı takriben

bele kadar uzanan yakasız bir ceket gibi idi ve göğüse kadar giden sivri bir açıklığı vardı. Ceketin arkası, takriben kalçadan itibaren 1½ fuss genişliğinde bir şerit gibi aşağıya doğru uzanır ve herhalde topuklara kadar varıyordu. Elbisenin üst kat kumaşı, boyun etrafında ve bütün etek boyunca takriben 1½ fuss genişliğinde bir deri parçası ile tutturulmuş ve bu da her iki taraftan zikzak halinde altınlanarak dikilmişti. Bu altın zikzakların arasındaki boş yerde, deri parçasının üzerine, aralarında birer zoll mesafe olmak üzere, daire biçiminde ikişer altın yaprak yerleştirilmişti. Buna benziyen meşin şerit omuzdan başlıyarak göğüsten geçip yakanın dış kenarına ve kürek kemiği hizasında arkadan da uzanıyordu. Omuzlardan kolun dış dikişi boyunca ve kürek kemiklerinden arka dikiş yolları boyunca aşağıya doğru, diğerinin yarısı genişliğinde birer meşin şerit uznıyor, fakat ancak bıçkı şeklinde altın işleme ile tutturulmuş bulunuyordu.

Üçüncü elbise, içi yine samur derisi ve dışı ipek kumaştan ibaret olan bir göğüslüktü; şeklen yamuka benziyor ve kenarı güzel bir altın hatla süslenmiş olan deriden bir şeritle tutturulmuştu. Yukardaki dar kenarın köşelerine, boyuna bağlamak üzere kısa kayış veya ip takılmış olması icabeder, alt köşelerinde ise herhalde belden dolanmak üzere uzunca bağlar bulunuyordu. Çin'lilerin bildirdiğine göre, Hakas'larda ancak kadınlar ipek ve yün elbise giyermiş; fakat bununla beraber, burada tasvir edilen ve bir yerde bulunmuş olan bütün şeylerin erkek elbisesi olduğuna kaniim, çünkü göğüslük dahi ancak bir erkeğe ait olabilirdi. Fakir kimselerin, Çin'lilerin Hakas'lardan bahsederken söyledikleri gibi, koyun postundan yapılmış kürk giydiklerini, Katanda boyundaki küçük bir mezarda bulunmuş olan böyle bir elbise kalıntısı ispat etmektedir. Bulunan şeye bakarak kürkün şekli hakkında bir fikir edinmek mümkün değildi, çünkü deri tamamiyle çürümüş olup, ancak bazı 138 parçaları sağlam kalmıştı. Kürkün tüyleri arasında bir pantalon parçaları da kalmıştı. Bu, oldukça kaba bir el işi kumaşından yapılmıştı ve Kazakların deve yününden dokudukları örmök'e ben-

ziyordu. Pantalonun bir bacağının alt kenarı sapasağlamdı, fakat o kadar dardı ki, bu ancak dar çizme içinde giyilmiş olabilir. Pantalonun bacakları alt ucunda yanlardan kesik olup, gerek bunun ve gerek ucun kenarlarına bir ip raptedilmişti, ucları sarkan bu ip herhalde pantalonun uclarını baldıra bağlamak için kullanılmış olsa gerektir. Gerek pantalonun alt ve gerek bel kısmını tutturan ip, elde bulunan birkaç parçadan anlaşıldığına göre, çevirmekle değil, örülmekle meydana getirilmişti. Aynı yerdeki mezarlardan birinde, keçeden yapılmış çizme veya çorap buldum ki, bunun tabanı dikilmişti. 1½ — 2 karış kadar uzunluğundaki koncun yukarısı, 1 verşok genişliğinde katlanmıştı. Bu elbiselerden başka, kadın iskeletlerinin boyunlarında, ince kumaştan yapılmış takriben 1 verşok genişliğinde dar ve dik yaka izleri mevcuttu, üzerlerinde sıra halinde yuvarlak ve oval biçiminde bakır yapraklar vardı. Bu bakır yapraklar, şekil ve büyüklük bakımından, büyük mezarda bulunmuş olan altın yapraklara aynen benziyordu.

Demir devrine ait hiçbir mezarda, şapka veya diğer baş örtüsü eserine raslamadım. Fakat Buhtarma boyundaki bir mezarda altın yapraktan kesilmiş bir süvari şekli buldum ki, başının üzerinde sivri şapkayı andıran ve hemen hemen vücudunun üst kısmının yarısı kadar uzunlukta olan bir şapka vardı. Yüs boyundaki kayalarda resmedilmiş olan süvarilerden biri de sivri şapka taşımaktadır. Çin'liler de Hakas'ların şapkalarını bu şekilde tasvir ediyorlar. Yukarda bahsettiğim gümüş kabın üzerinde bulunan ve Messerschmidt tarafından resmedilmiş olan şekildeki üç süvarinin sivri şapkaları da bu haberlere uymaktadır, yalnız bunlar, kaya üzerinde bulunan resimdeki şapkadan çok daha kısadır. Burada şu ciheti de zikretmek istiyorum: Yukarda bahsi geçen Yüs boyundaki kaya resminde gördüğümüz süvarinin bacağı aşağıdan yukarıya kadar çapraz çizgilidir; fikrimce bu karaca **139** derisinden dikilmiş olan ve bundan dolayı alaça hatları ihtiva eden kürk çizmenin bir tasviridir. Bu

gibi çizmeleri bazı Altay'lılar uzun bir kürk çorabın üzerinden giymek suretiyle bugün bile kullanırlar.

Altın, gümüş tunç ve bakırdan yapılmış süs eşyaları tarafımdan açılan mezarlarda az bulunmuştur ve bunlar da yukarıda zikrettiğim gibi düğme, kayış üzerine takılan süsler, kopça, kayış tokası, elbise üzerine dikilen maden levhaları, yüzük, küpe, küçük çıngırak ve madenî saç süslerinden ibarettir.

Yukarıda umumiyetle kasten "demir devri halkları" tabirini kullandım, çünkü mezarda yaptığım kazılar ve karşılaştığım eski eserler, bu halkları tayin etmemize henüz yetişmemektedir. Demir devrinde güneyde yaşamış ve taş yığınından meydana getirilen büyük mezarı bırakmış olan halklar herhalde Türk'lerdi, aynı şekilde Yenisey boyundaki yeni mezarları bırakmış olanların da Yenisey'li Kırgız veya çok erkenden türkleşmiş olan Hakas'ların ardılları olması mümkündür, çünkü bunlar VI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar ardı arası kesilmeden Yenisey'in yukarı mecrasında ve Abakan boyundaki bozkırlarda yaşamışlardır. Bunun gibi, Kazak bozkırının doğusunda, İrtiş'in orta mecrasına kadar kuzeye uzanan mezarların da Türk halkları tarafından bırakılmış olduklarını tahmin ediyorum. Fakat Altay'ın kuzeyinde, İrtiş ile Çolım arasında, Tobol, İşim, İrtiş'in aşağı mecrası ve Tara nehri boylarında bulunan mezarların da Türk halkları, veya Ugro-Samoyed boyları yahut da Yenisey'liler tarafından meydana getirildiği hakkında herhangi iddia veya münakaşada bulunacak durumda değilim. Bu soruyu çözebilmek için daha çok araştırma yapmak ve bilhassa İrtiş'in aşağı mecrasında, Tobol bölgesinde, Kazak bozkırının kuzeyinde, Ob'un orta mecrası bölgesinde ve Tom boyunda birçok mezar açmak icabedecektir. Aynı şekilde Moğol bozkırındaki mezarların araştırılması ve nihayet Buhtarma, Nor-Zaysan ve Sergiopol şehri arasındaki zengin mezarlık sahaların açılması da çok mühim bir iş teşkil edecektir.

Orta Asya Türkleri güneydeki medenî halklarla temas neticesinde devletçe tekâmülün daha yüksek seviye-

sine çıktıkları halde, kuzeydeki kardeşleri ve onlara tabi olan Ugro-Samoyed ve Yenisey'li boylar arasında, komşularla herhangi bir şekilde sıkı münasebetten 140 mahrum kaldıkalrı için, eski kültür seviyesi daha ziyade gerilemiştir; onlar küçük boylara ayrılarak, ardı arası kesilmeyen kavga ve mücadele neticesinde kendi kendilerini mahvettiler, nihayet XVII. yüzyılda Sibirya'da Rus'larla karşılaştıkları zamanda olduğu gibi ehemmiyetsiz dereceye inmiş oldular. Bu halkların siyasî ve kültür bakımından gerilemesiyle, tabiî olarak onların zenginlik ve işçi kuvveti de gerilemiş oldu, bu yüzden artık onlar ölüleri için yüksek mezar da yapamaz oldular. Neticede onlarda, ölülerine höyük yapmak adeti büsbütün ortadan kalktı, onlar kısmen islamî gömme adetlerini, kısmen de Moğolların geleneklerini aldılar. Buna karşılık Sibirya'nın bazı kısımlarında kurgan yapma adetinin diğer bölgelere nazaran daha uzun müddet devam ettiği anlaşılıyor, bu bakımdan hiç olmazsa bir yere işaret etmek istiyorum ki, orada mezar höyüklerinin yapılması ta XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu sözlerimle, Maryinsk'in kuzeyinde Çolım civarını kastediyorum, tasvir ettiğim mezarlık sahaların en yeni devirden kalanları burada çok miktarda mevcuttur.

Çolım ahalisinin XVI. ve XVII. yüzyıldaki medenî seviyesi, güney Sibirya yerlilerinden çoğunun bugün bulundukları kültür seviyesiyle hemen hemen aynı idi. Mezarlarda bulunan eşyalar vasıtasiyle ispat edildiği gibi, bu halk bakır ve ve demirden küçük eşya yapmasını biliyorlardı, çünkü bıçak, demir ok ve demir ve bakır levhalardan meydana getirilen kazanların, o yerde yapıldığında şüphe olmasa gerektir. Fakat işlemekte oldukları madenleri kendileri istihsal etmeyip, demir ve bakır çubuk ve safiha halinde herhalde Rus tüccarları vasıtasiyle elde ediyorlardı. Demir, bakır ve pirinçten yapılmış diğer eşyaların Rusya'dan idhal edildiği anlaşılıyor. Bazı bıçak, balta, makas v. b. larla bütün süs eşyalarını, pirinçten yapılmış yüzük, küpe, kopça, çıngırak, madenî ve cam boncukları v. b. bunlardan saymaktayım.

Çok miktarda bulunan silâhlar (kemik ve demir ok ucları), bu halkların avcılıkla geçindiğini ispat etmektedir ki, bu arazideki ahalinin bugün dahi esas meşguliyeti budur. Bundan başka at besledikleri ve bunu binek hayvanı olarak kullandıkları, 141 mezarlarda bulunan at gemlerinden anlaşılmaktadır. Başka hayvan besleyip beslemediklerini, bu devrin mezarlarında bulunan eşya ile ispat etmek mümkün değildir. Ziraatin yapılıp yapılmadığı ve ne şekilde yapıldığı kati olarak söylenemez; hiçbir yerde orağa raslamadım, kendi malları olan bazı büyük keltlerin toprağı yumuşatmak için çapa yerinde kullanılmış olması da mümkündür. Bu takdirde Çolım ahalisinin ziraat işini Karaorman Tatarları usulünce yapmış olmaları icabeder. Aynı şeklideki küçük kelt'ler, hiç şüphesiz kandık köklerini ve lâle soğanlarını kazmak için kullanılmış olmalıdır, bunlar en eski zamanlardan beri Samoyed halklarının esas gıdasını teşkil etmiştir. Bundan başka, demir aletler arasında bir oyma demiri ile birçok küçük kelt buldum ki, bunlar herhalde ağaçtan kap yapmak için kullanılmışlardır. Bazıları saplı olan ve içmek için kullanıldıkları anlaşılan bu gibi kaplara bazı mezarlarda rasladım. Toprak kap kırıntılarına ancak höyüklerde olmak üzere çok seyrek rasladım, fakat bunların da daha yeni devre ait olduğu anlaşılıyor. Çolım ahalisinin ölüleriyle birlikte mezara eski toprak çömlekler yerine demir levha ve bakırdan yapılmış kazanlarla ağaçtan içme kapları gömmüş olmaları, bu halkın artık toprak kap yapmasını bilmediğini göstermektedir. Kazanlar üzerine zikredilecek bir iki husus daha var: bakır kazanlar tek parçadan dövülmekle, demir kazanlar ise iki parçadan meydana getirilmişlerdir. Bu parçaların biri dip, diğeri kenardı ve büyük lehimlerle birleştirilmişlerdi. Ancak bir mezarda demirden yapılmış pullu bir zırh buldum. Zırh kırmızı yünle astarlanmış olup, bundan bazı parçalrı çok iyi muhafaza edilmişti. Yün kumaş rus köylülerinin yünden örülmüş nesnelerine çok benziyordu, buna göre o halkın kendi yapısı olarak kabul edebiliriz. Çerdat boyundaki bir

kadın mezarında bulduğum keten kumaş parçası, şüphesiz ki rus tüccarları tarafından idhal edilmiştir.

İskeletlerin yanında bulunmuş eşyalara dayanarak, Çolım ahalisinin elbisesi hakkında katî olarak ancak şunlar söylenebilir: Gerek erkek ve gerek kadınlar, karaca derisinden dikilmiş şapka giyerlerdi; esas elbiselerini, avladıkları hayvanların derisinden hazırladıkları bir kürk teşkil ediyordu. 142 Hayvan postundan veya deriden yapılmış çizmeleri dize kadar geliyordu; pençesine ve ökçesinin altına kayın kabuğu parçaları raptedilmiş bulunuyordu ki, bunlar hemen hemen tamamiyle çürümüş olan çizmelerin sağlam kalan yegâne parçaları idi. Kadınlar küpe, yüzük ve birçokları da boyunlarına, üzerine incili uzun ipler takılmış olan demir halka takarlardı. örgülerinde de cam boncuklar vardı. Kadınlar sol taraflarında, üzerinde incili süs sarkan bir kopça veya çengel taşırlardı, bu çengele, içinde dikiş takımı, yüksük ve makas bulunan bir kutu takılırdı. Erkekler, üzerinde madenî süs bulunan veya bulunmıyan kuşak kullanır ve sol taraflarında ağaç kılıflı bir bıçak taşırlardı. Erkeklerin ellerinde de cam taşlı veya taşsız pirinç yüzük bulunmuştur.

Çolım boyundaki mezarlar eski tunç devri halklarının mezarlarına benzediğinden ve bilhassa bu mezarların bulunduğu yerdeki nehir adları burada son olarak Yenisey'lilerin oturduğunu gösterdiğinden, bu mezarların, tunç devri halklarının ardılları saydığım Ara'lara ait olduğunu kabul edersek herhalde haksızlık etmiş olmayız. Sibirya'nın eski ahalisi üzerine daha önce "Resimli Rusya" da neşretmiş olduğum bir yazıda[1], gerek tunç devri mezarlarını ve gerek Çolım boyundaki mezarları bırakan

[1] Tercümenin I. cildine konan "Friedrich Wilhelm Radloff'un Hayatı ve Eserleri" adlı Giriş'i hazırlarken II. cildi iyice gözden geçirmemiş olduğumdan, Radloff'un burada bahsettiği makalesinin ona ait olup olmadığı hususunda şüpheye düşmüş ve Giriş'in LX sayfasında 137 numara altında ancak tereddütle göstermiştim. Şimdi ise Radloff'un bu sözlerine rasladıktan sonra durumun düzeltilerek *Drevnie aborigeni Sibiri* adlı ve aslında Rusça olan bu makalenin XXXIX. sayfaya 1884 yılında çıkan eserler arasına alınması icabedecektir. (Çeviren).

halkların Ugro-Samoyed'ler olduğunu ileri sürmüş ve Yenisey'lilerin Samoyed'lerden önce yabani bir halde Altay boyunda yaşadıklarını ve hiçbir kültür eseri bırakmadıklarını söylemiştim. Şimdi Çin kaynaklarını iyice gözden geçirdikten sonra bu fikrimi değiştirdim, buna sebep, bilhassa Çin kaynaklarının Samoyed'leri VII. yüzyılda bile kök yiyen orman halkları olarak göstermeleri ve onlara Soyon dağlarında yaşamakta olan ardıllarının bugün bile kullandıkları aynı adı vererek Dubo (= Tuba) demeleridir. Onlar, aynı zamana ait olmak üzere Yenisey boyunda oturan sarı saçlı Kırgız'ların şimal komşuları ve akrabaları diye ziraatla uğraşan medenî Geloçi'lerden de bahsediyorlar. Altay'daki Geloçi'ler (Türkçe konuşan Kırgız'lardan) başka bir dil kullanan sarı saçlı bir halk olarak 143 zikredildiklerine göre ve Çin'liler tarafından sarı olarak gösterilen yüksek Asya yaylasının bütün halkları ortadan kalktığına nazaran, bütün bu boyların Yenisey'li köküne ait olması muhtemeldir, çünkü onlar dil bakımından da kara saçlı Ural-Altay'lılardan tamamiyle ayrılıyorlardı. Elimde, yukarda sayılanlardan başka deliller yoktur, Yenisey'lilerin, Sibirya'nın eski kültür halkının ardılları olduğu hakkındaki fikrim de nihayet bir nazariyeden ibarettir ki, belki bazı ihtimalleri de ihtiva eder. Altay'da ehemmiyetli kültür seviyesine ulaşmış olan halkların sonradan batıya göç ederek Ural'ları geçtiği ispat edilebilirse, bu boyların aynı şekilde sarı Fin'lerle akraba olması da mümkündür. Hattâ, Ritter'in kabul ettiği gibi bazı İndo-cermen kavimlerinin Asya yüksek yaylasına kadar sokulmuş olmaları, Asya yaylasının kuzey kenarlarında muayyen bir kültür seviyesine yükselmiş olanların Cermen veya Slav olduğu, fakat sonradan güneyden gelen gruplar tarafından imha edilmiş olmaları da imkân haricinde değildir. Bu son iddia için "sarı saç" ve "mavi göz" gibi tâbirlerden başka ispat bulunmadıkça, tarafımdan ileri sürülen fikirlerin daha büyük ihtimal olarak kalacağı kanaatindeyim. Fakat, Sibirya'nın en eski ahalisinin menşei hakkındaki soruyu, maalesef belki de hiçbir zaman çözmek mümkün olmıyacaktır.

VIII.

144 ÇİN SINIRINA VE BATI MOĞOLİSTAN'A YAPILAN GEZİLER. ORADA, RUSLARLA MOĞOLLAR ARASINDAKİ ALIŞVERİŞ MÜNASEBETLERİ.

1860 yılında Çin sınır karakolu Sōk'a yaptığım seyahat. — 1860 ta Bıratı panayırı. — Kara Köl boyundaki Soyon'lara seyahat ve 1861 yılında Kemçik ile Abakan membaları arasında yolumu kaybederek dolaşmam. — 1870 yılında Sōk istihkâmından Kobdo şehrine seyahat. — Altay bölgesinin doğu sınırlarında Ruslarla Moğollar arasındaki ticaret ve bunun geleceği.

Çuya bozkırının doğusunda, Çin sınırında bulunduğum zamana ait hâtıra defteri (1860).

(15. haziran). Çuya bozkırının güney sınırındaki dağlara yaklaştıkça, dağların her türlü ağaç süsünden mahrum olduğunu ve çıplak dalgalar halinde karlı tepeleriyle monoton bir şekilde ufukta uzandıklarını görüyorduk. Çıplak ve geniş düzlükte ölüm sükûneti hüküm sürüyor, havada hiçbir kuş ötüşü duyulmuyor, yalnız arasıra atımın ayağı altında tarla sıçanı, dağ sıçanı veya tavşan görünürse de, derhal, bozkır hayvanlarının kazmış olduğu binlerce çukurdan birinde gizleniyorlardı. Kervanımızın sesinden ürküp kaçan bazı gazaller, büyük ve kıvrılmış boynuzlariyle yerde yatan argali başları ve bozkırda dolaşan kurtlara kurban gitmiş olan kulunlara ait birçok kafatasları, 145 geniş ve ıssız bozkırın biricik hayat eseri idiler. Akşamleyin geç vakit, sahilleri ayak yüksekliğinde otla ve alçak çalılıkla kaplı bulunan Yilmägän nehrine vardık. Burada, sınır dağının eteğinde gece karargâhımızı kurduk. Vadideki boğazdan esen buz gibi soğuk rüzgâr, bizleri kürklere sarınmak zorunda bıraktı.

(16. haziran). Erkenden kalkarak, Yilmägän boyunca yukarıya doğru yolumuza devam ettik. Bu nehrin

vadisi çok dardır ve iki tarafta çıplak ve aşınmış dağ dalgaları yükselmektedir. Nehir, birçok yerde kayalar arasından yol almıştır, bu yüzden yol sahil dağları boyunca kıvrılarak ilerlemektedir; fakat hiçbir yerde resim gibi romantik kaya manzaraları gözükmüyor, çok yerde ancak dağ uçurumaları ve taşlık vardır. Vadideki bitki, nehir kenarlarında daha boldur, 1½ fuss yüksekliğinde yeşil ottan benekler teşkil ederek nehir sahilini örtmektedir. Dağ yamaçlarında ancak zemini örten çakıl ve kum arasında grimsi sarı zayıf otlar büyümekte, ancak bazan, soğan cinsinden ibaret yeşil benekler, gözlere bir değişiklik vermektedir. Güneşli olmasına bakmadan, burada hararet ancak birkaç derece sıfırın üstündedir, bu yüzden bütün gün kürklerimizi üzerimizde bulunduruyoruz. Durmadan esen şiddetli rüzgâra karşı dayanmak mümkün değildir, buna karşı en kalın kürkler bile fayda vermiyor. Bu ıssız çölde yaşayan yegâne hayvan, kayalar arasında kendisinin yeraltı yollarını yapmış olan dağ sıçanı (tabagan) dır. Ölüm sukûnetini bozan yegane ses de, bekçi olarak konan bu dağ sıçanı ıslıklarıdır. Burada da argali koyunu, misk keçisi ve kurt iskelet ve kafataslarına çok miktarda rasladık.

Öğle zamanı, yemek yiyerek kuvvetlenmek maksadiyle durduk. Rüzgâr yüzünden çadırımızı kuramadık. Keskin soğuk fırtınadan korunabilmek için, düz bir şekilde yere uzanmaktan başka çare bulamadık, zemin girintili çıkıntılı olduğu için, hava cereyanı tam yerin üzerinde oldukça zayıftı. Yüzü koyun yattığımz halde ve böyle rahatsız bir vaziyette bulgurdan ibaret yemeğimizi yedik, fakat durumumuzun bütün rahatsızlığına rağmen zahmetli yolculuktan sonra çok lezzetli geldi.

146 Biz yükseldikçe bitki azalıyordu. En yüksek dağ sırtına vardığımız zaman, hemen hemen hiçbir yerde en ufak bir ot bile farketmek mümkün değildi, zemin ancak sarı taşlarla örtülü idi. Burada Yilmägän'i terkederek Sōk'un küçük bir kolu boyunca ilerledik. Bu nehir iki taraftan kara ve kül rengi şist kayalıklariyle sıkıştırılmış olup, bunların koyu rengi, sevimsiz civarı büsbütün tatsız

bir hale sokuyordu. Nehri takriben 1½ saat takibettik. Sema kara bulutlarla örtülmüş ve buz gibi soğuktu, nihayet ince bir kar yağmaya başladı; böyle bir vaziyette uzaklara bakmamıza engel olan kara kayalar arasında saatlarca süren at yolculuğu hepimizin neşesini kaçırdı. Nihayet Sōk vadisi açıldı ve karşı sahilde monoton dalgalar halinde yükselen dağlar gözüktü. Karanlık basacağı zaman, tam karşı sahilde Çin karakolunun bulunduğu hizada Sōk nehrine vardık. Karakol da civardaki arazi gibi hazin bir manzara gösteriyordu. Sōk nehrinin sol sahilinde, boş oldukları hissini veren 8-10 keçe yurt vardı. Bunlarda ne bir insan ve ne de hayvan gözüküyor, ancak bir yurttan ince duman çıkıyordu. Burada Rus tüccarlarına raslayacağımızı zannetmiştik, fakat bu tarafta onların izi bile yoktu. Çadır kurmak için münasip bir yer bulduktan sonra, yükleri indirmek ve karargâhımızı kurmak için emir verdim. Takriben yarım saat sonra at üzerinde bir Moğol askeri bize doğru gelerek benim önümde uzun bir nutuk irat etti, fakat bundan hiçbir şey anlamadım. Kılavuzlarımdan hiçbiri Moğolca bilmedikleri için, nihayet o işaretlerle anlatmaya başladı. Bundan ancak bazı kimselerin (asker mi, tüccar mı?) Sōk'un öteki sahili boyunca at üzerinde kuzeye gittiklerini anlayabildik. Moğol, bizimle anlaşmak husundaki zahmetin beyhude olduğunu anladıktan sonra döndü ve bizimle bir daha ilgilenmeden karakola gitti. Burada durumumuzun hoş olmadığı hissediliyordu. Biz, Dvoyedan'ların yurtlarından takriben 150 verst uzaklıkta, 147 yabancılara karşı misafirperverliği ile hiç de şöhret kazanmamış olan bir devletin sınırında bulunuyorduk; silâhsız ve ancak 8 Dvoyedan'lının himayesinde idik, halbuki onlar da Çin'e tabi olup bütün bu civarda yaşıyan Türböt'lerden ateşten korkar gibi korkuyorlardı ve onların yaklaşmaları halinde bile derhal kaçmış olurlardı. Kalmık'lar[1] geceleyin atların çalınmasından korktuklarını söyleyince

[1] Bundan maksat, Radloff'un yanındaki Altay'lı Türk boyundan olan kimselerdir. (Çeviren).

benim Kozak geri dönmeyi tavsiye etti. Fakat nasıl dönebilirdik? Atlar bugün çok yorulmuşlardı ve otlak yerler de çok uzaktı! Bu yüzden ben derhal çadırın kurulmasını, üç tarafta ateş yakılmasını, her ateşin başına birer nöbetçi konmasını ve atların ön ve arka ayaklarının köstekleyerek tam çadırın yanındaki direklere bağlanmasını emrettim.

(19. haziran). Geceleyin tehlikeli hiçbir iş vukubulmadı, ancak sabahleyin gece bekçileri, Moğol'ların da öteki sahilde bizim karşımıza nöbetçi diktiklerini bildirdiler. Geceleyin rüzgâr şiddetlenmişti ve o kadar soğuktu ki, hiçbir türlü ısınmak mümkün olmuyordu. Nehir ve karakola Sōk "soğuk" adı boşuna takılmamıştır. Burada haziranda bu kadar soğuk olursa, acaba sonbahar, ilkbahar ve kış nasıldır. (Sōk deniz yüzünden 8500 metre yüksekliktedir). Tam kalkıp çayımızı içmiştik ki, kılavuzlarımdan biri, karşıdaki dağın sırtından dört atlının karakola doğru geldiğini bildirdi. Çadırımdan çıktığım zaman onların karakolun içinden geçip, nehir üzerinden bizim karargâhımıza doğru geldiklerini gördüm. Bu süvarilerden ikisinin derhal Altay'lı olduklarını farkettim, diğer ikisi ise Moğol askerleriydi. Altay'lılar, buradan takriben 15 verst mesafede karargâhını kurmuş olan Çin genel valisinin, Rus tüccarlarından, bir Rus memurunun buraya istihkâma vasıl olduğu hakkında malûmat aldığını bildirdiler; şimdi beni birlikte kahvaltı yapmak için çağırıyormuş. Daveti kabul ettiğim takdirde acele etmem lâzımmış, çünkü vali bir saat sonra çalışmaya başlayacakmış. Adamlarımı koşturdum, fakat yine de istediğim gibi çabuk hareket edemedim, çünkü Kalmık'lar güneş doğarken atları serbest bırakmışlardı, 148 bu yüzden onları yakalayıp eyerleyinciye kadar bir saata yakın bir zaman geçti. Yarım saat sonra, çabuk davranmamı talebeden ikinci bir haber geldi. Hiç olmazsa Çin'li memuru görebilmek maksadiyle, o zamana kadar yakalanmış olan iki atı eyerlettim ve kendi kozak'ımla bir Moğol askerinin refakatinde hududu geçtim. Karımı Dvoyedan'lı kılavuzlarımın yanında karargâhta bıraktım.

Sınırın öte tarafında da manzaranın karakteri değişmedi. Burada da, zirveleri kısmen karla örtülü kül rengi ve sarı dağ sıralarma rasladım. Her tarafta aynı ölüm sükûneti hâkimdi. Güney-doğuda dağların daha fazla yükseldiği görülüyor, yüksek karlı dağlar ardı arası gelmiyen zincirler gibi sıralanıyor. Geçtiğim tepelerin arasından ancak küçük çaylar akmaktadır. Hiçbir yerde insanların oturduğunu gösteren izlere raslanmıyordu.

Takriben saat 11 de, karargâhın bulunduğu küçük bir çayın yanına vardık. Fakat, maalesef geç kalmıştım. Ancak uzaktan, hareket etmiş olan valinin etrafında giden süvarileri görmek mümkündü. Karargâhta herkes harekete hazırlandığı için karmakarışık bir faaliyet vardı. Bunun doğu kısmında, Rus tüccarlarına ait takriben 10 kadar keten çadır vardı. Bana, onları bizzat Çin'li valinin buraya çağırdığını ve 2000 tahta çay (takriben 3000 rubel) değerinde alışveriş yaptığını anlattılar. Sınırda vazifelendirilmiş olan bütün Çin'li memurların, bu vali gibi ticaretle meşgul olduğu söyleniyor. Yukarda zikredilen Rus tüccarlarına ait keten çadırların biraz ötesinde, Moğol askerleri için kurulmuş olan 20 kadar keçe yurt vardı. Bu yurtlardan birinde beni, buradaki sınır karakol kumandanı olan ve **ka** rütbesini taşıyan bir subay kabul etti. O, yurtunun kapısına kadar beni karşıladı ve saygı ile kapının solundaki yere götürdü. O, bana ikramda bulunamıyacağını söyliyerek pek nazik sözlerle özür diledi: derhal Sōk'a hareket etmek zorundayım, diyerek, kendisini karakolda ziyaret etmemi diledi.

Yurtta, kendi sözlerinden Mançu olduklarını öğrendiğim iki Çin memuru vardı. Biri, yukarda zikrettiğim **149** ve bu cıvarın karakol kumandanı **Ka** olup, diğeri de sınır vilâyetlerinin müfettişi **Dzurgan** diye takdim olundu. Bana bildirildiğine göre her ikisi de asker subaylarmış ve bunu şapkalarına takılmış sincap derisinden anlamak mümkünmüş. Bâriz ve ciddî yüzlü, iri ve sarkan bıyıklı bir adam olan **Ka,** 50 yaşlarında gözüküyor, kumaştan koyu renkte elbiseler taşıyor ve erguvani renkte kadife pantalon giymiş bulunuyordu. Belinde, kırmızı

çuhadan bir kın içinde bir Çin kılıcı vardı. Çok daha genç bir adam olan Dzurgan'ın üzerinde açık mavi süsleri bulunan ve açık kahverengi kumaştan dikilmiş bir elbise vardı, fakat kılıç taşımıyordu. Her ikisinin de başında âdi Çin şapkası vardı. Ka'nın şapkasına açık mavi renkte büyük ve küre şeklinde bir fildişi, Dzurgan'ın şapkasına beyaz bir fildişi küresi takılmıştı.

Çeyrek saat sonra dönmek için her şey hazırdı. Biz tüccarlarla Sōk nehri boyundaki karakola kadar geldik ve orada Çin memurlariyle vedalaştık. Yemekten sonra Çin subayları bize geldiler, ben de onlara elimde bulunan yegâne tatlı şeyler olmak üzere çay ve Madeira ikram ettim. Bayların, şarabı çok beğendikleri görülüyordu, Dzurgan benden, bu içkiden çok faydalı bir ilâç yapıp yapmadığımı sordu. Bu ziyaret esnasında Dzurgan benim saatimi farkederek fiyat teklif etmeye başladı; ben ona, satın almış olduğum fiyatı bildirdikten sonra, aynı fiyata bırakabileceğimi söyledim. Bir saat sonra subaylar bizden ayrıldılar ve karımla beni akşam yemeğine çağırdılar.

Bunun arkasından az zaman sonra, Moğol askerlerinden ibaret birçok ziyaretçi geldi, bunlar ya bizim yakınımızda karargâh kurmuş olan tüccarlarla alışveriş yapmak, veya bizi ve bilhassa karımı görmek istiyorlardı. Onlar çok hürmet gösteriyor, düğmelere varıncıya kadar başımızdan ayağımıza dek bizi seyrediyor ve bize ait olan her şeyin fiyatını soruyorlardı; buradaki Moğol'ların iyi kalbli, neşeli bir halk olduğu görülüyordu.

Burada istihkâmda yaşıyan Moğol'ların hepsi de Chalka boyuna mensuptur; yüzleri, Dvoyedan ve Altay'lıların yüzünden pek az ayrılır: gözleri aynı şekilde çekik 150, elmacık kemikleri çıkık ve alınları geriye basıktır. Fakat onlar Altay'lılardan daha iri yapılı ve hareketleri de daha canlı ve ateşlidir. Saç tuvaletleri aynen Altay'lılarınki gibidir, elbiseleri de aynı biçimde kesilmiş, fakat rengi başkadır. Onlar, kırmızı, sarı veya yeşil renkte pamuklu kumaştan dikilmiş umumiyetle kara yakalı, küçük ve yuvarlak pirinç düğmeli uzun kaftanlar giyerler. Başlarında, ya siyah kadife, veya hayvan derisi parçaları ek-

lenmiş Çin şapkası vardır. Şapkanın ucu kırmızı kumaştan, düğmesi meşindendir, iki veya üç kişide, Dvoyedan'ların Şülängi'sinde olduğu gibi cam küreler gördüm ki, bu, assubay işareti imiş. Öğleden sonraki zamanı, bazan Moğol askerlerinin yurt'unu seyretmek, ve bazan da mal değişmek suretiyle yapılan alışverişte hazır bulunmakla karakolda geçirdim. Akşama doğru Dzurgan'ın yurt'una gittik. Bunun içi çok temiz ve hoş tertiplenmiş, duvara ve yere hep halılar serilmişti. Yurt'un ortasında bir Çin üçayağı, veya dörtayağı duruyordu, çünkü Çinli'lerin üçayağı, etrafı üç veya dört demir çemberle çevrilmiş dört demir çubuktan ibarettir. Bu gibi üçayaklar, burada yakıt olarak ancak kuru hayvan gübresi kullanıldığından çok pratiktir, çünkü üçayağın demir çubukları yakıtı ve yanmış kömürü bir arada tutar ve böyle olduğu halde yine de her taraftan havayı bırakırlar. Ateşten kapıya kadar yurt'un ön yarısında, duvara yaslanmış olarak üzeri halılarla örtülmüş sandık ve çuvallar yerleştirilmişti. Yurt'un arka kısmı subayın esas oturma odası olup, burada zemin bölünmüş ve takriben ½ fuss kadar yükseltilmişti. Bunun ortasında tahtadan yapılmış bir portatif masa ve bunun üç tarafında 1½ fuss kadar yüksekliğinde üç tane alçak tabure vardı. Gerek tabureye ve gerek zemine hayvan postu serilmişti. Karım, ben ve iki subay, masanın dört tarafında yer aldık. Şimdi herkesin önüne 3 zoll kadar kutrunda birer kalay tabak ve fildişinden çubuklar kondu. Fakat biz bunlarla pek başa çıkamadığımız için, Dzurgan bize telden yapılmış çatallarla, sapı fildişinden olan gümüş kaşıklar verdi. 151 Bu son zikrettiğim şeyler, Rus'ların çay süzgeci biçiminde yapılmıştı.

Önce suda pişmiş pirinç, sonra büyükçe kaplarda çorba, ondan sonra da koyun ve dana etinden muhtelif et yemekleri, türlü türlü taze sebze ve salatalar takdim edildi. Hazır vaziyette hepsi 18 kap yemek yedik. Bol soğan ve baharat yüzünden yemekler çok keskin olmakla beraber çok lezzetliydi, tiksindirici değildi. Uzun müddetten beri koyun eti suyu ve bulgurla geçinmiş olan bizler

için, bunlar çok hoş ve lezzetli şeylerdi. Et ve sebze, çok ince dilimler halinde kesilmiş ve çok zevkli bir şekilde takdim edilmişti. Her kap yemek arasında, gümüş bir şişe içinde sıcak rakı dolaştırılıyordu. Bu şişenin ağzı, bizim çocuk şişeleri tarzında ince bir boru ile nihayet buluyor ve bu yüzden rakıyı emmek icabediyordu; rakı çok kuvvetli olduğundan, ancak birkaç damla alınabiliyordu. Sofra, buradaki ağır şartlara bakmadan çok seçme idi ve Çin'lilerin boğazlarına çok düşkün olduklarını gösteriyordu, çünkü sebze ve diğer lezzetli şeylerin Sōk'a taşınması ancak büyük zahmetle mümkün olabilir. Bana tercümanlık eden tüccar, subayın her gün bu şekilde yemek yediğini ve mutfağı için lâzım şeyleri getirmek üzere her hafta Kobdo şehrine bir deve gönderdiğini anlattı. Durmadan etrafta gezen Dzurgan, yanında mutfak olarak hususî bir çadır bulundurmaktadır. Vali, mutfak takımı ve hususî yiyecek ihtiyatlarını taşımak üzere yanında 5 deve bulunduruyormuş. Yemek tamam olduktan sonra Ka'nın yurt'una gittik ve burada çay ikram edildi. Bu yurt, hiç de Dzurgan'ınki kadar iyi tertiplenmemişti; fakat daha büyüktü ve yanyana kurularak bir kapı ile birleştirilmiş iki keçe yurttan meydana getirilen iki odadan ibaretti. Birinci odanın arka kısmı burada da bölünmüş ve zemini biraz yükseltilmişti, burada Ka'nın yatağı ve birçok küçük dolap bulunmaktadır. Yatağın üzerinde bulunan demir bir direğe takılmış kapta iç yağı lâmbası yanıyordu.

Çay şekersiz içiliyordu; fakat subay tatsız halinde beğenmediğimizi farkedince, bize 152 toz şeker takdim etti. Bunun yanında da çok lezzetli pasta ve kuru meyva ikram edildi.

Fakat subaylar, buradaki durum hakkında maalesef bana çok az şey anlattılar ve kasten böyle çekingen davrandıkları da belli oluyordu.

Mançu subayları, Pekin'den üç yıl müddetle devletin bu gibi uzak diyarlarına gönderiliyorlar; fakat bu esnada ailelerini de birlikte almalarına müsaade edilmiyor. Ailesi ve vatanı hakkında sorulduğu zaman, Ka her defasında içini çekiyordu. Üç yıl yalnız başına ve ancak tahsil

görmemiş Moğol askerleri arasında bu ıssız diyarda geçirmek hakikaten ağır bir işkence olmalıdır. Subayların maaşı çok azdır, bu yüzden kendi hesaplarına ticaret yapmak zorundadırlar. Onlar Rus tüccarlarından kumaş ve demir aletler, Kalmık'lardan maral boynuzları satın alır ve buna karşılık tahta çay, ipek, tütün, dağ sıçanı ve samur kürkü öderler. Subaylar gibi, karakoldaki askerler de ticaret yaparlar.

Öğleden sonraki zaman esnasında Dzurgan artık benim cep saatimi birkaç defa gözden geçirmiş ve benim talebettiğimden daha aşağı bir fiyat teklif etmiş; fakat ben fiyatımdan inmek istemediğiden, alışverişte anlaşamamıştık. O, akşamleyin geç vakit benim çadırıma bir daha geldi ve birkaç tahta çay ucuza verinceye kadar beni rahat bırakmadı. Ancak bende odun bulunduğu için, akşamleyin çadırımın yanında ateş yakıldı, tüccarlar ve birçok Moğol askerleri bunun etrafında toplanarak gece geç vakte kadar şarkı söylediler ve dansettiler.

(18. haziran). Erzakımın azlığı yüzünden, ertesi gün geri dönmek zorunda kaldım. Sabahleyin subayları ziyaret ederek kendileriyle vedalaştım ve öğleden önce artan zamanı karakoldaki Moğol askerleri yanında geçirdim. Burada, sınır karakolu hakkında hiç olmazsa biraz bilgi edinebildim.

Sınırda bekçilik etmek, gerek Dvoyedan'ların Çin bölgesine ve gerek Türböt'lerin Rus bölgesine geçmesini önlemek maksadiyle, bu iki halkın karşı karşıya bulunduğu Çuya membalarında **153** birçok karakol postaları yerleştirilmiştir. Bundan güdülen diğer maksat da, çok fena şöhret salmış olan Türböt boylarını intizam altında bulundurmak, Dvoyedan'ların Çin imparatoruna ödemekte oldukları vergiyi kabul etmek ve iç işlerinde Çin kanunlarına göre idare edilen bu halkı kontrol etmektir.

Başlıca üç karakol, Sōk. Kāk ve Yıstıt (Yüs—tıt=100 karaçam ağacı) nehirleri boyunda bulunmaktadır. Bunların herbirinde kumandan olarak bir Moğol subayı ve hepsinin başında da, Sōk'ta oturarak dört yılda bir diğer pos-

taları teftiş etmekle mükellef olan Ka rütbeli bir Mançu memuru vardır. Bundan başka sınırın güenyine de bir sürü küçük postalar yerleştirilmiştir, fakat bunlar ancak küçük memurlar tarafından idare edilir.

Sōk karakolu en kuvvetlisi olup, burada 100 den fazla asker vardır. Askerler çok fena silâhlanmıştır, çoğunda ancak kılıçla yay vardır. Sōk istihkâmında ancak 4 tane ateşli silâh mevcuttur. Onlar için Çin'den barut gelmez, bunu el altından Rus tüccarlarından kendileri satın alırlar. Subaylardan biri benden barut istiyecek kadar saflık gösterdi, fakat ricasının uygun bir şey olmadığını farketmiş olacak ki, hemen arkasından, içerden beklenilen barutun henüz gelmediğini ve asker barutunun kendi silâhı için kaba olduğunu ilâve etti. Subaylar, aynı şekilde askerler de, buraya 3 yıl için gönderilirler. Onlar maaşlarını yılda iki taksitle alırlar, fakat bu maaş gümüşle değil de, burada değeri takriben 1½ ruble tutan tahta çayla ödenir.

Ka ve Dzurgan ile öğleye doğru vedalştıktan sonra tüccardan Giloff'un refakatinde at üzerinde hareket ettik. Aynı yoldan değil de, sınır dağlarını daha batıdan kateden daha kısa yoldan döndük. Önce Sōk'u geçtik ve takriben 15 verst kadar Çin toprağında gittik. Bütün bu yol esnasında, 4-5 Moğol askeri tarafından kısa mesafeden takibedildik, onlar, bizim Çin arazisine fazla girmemize engel olmak maksadiyle peşimizden gönderilmişlerdi. Takriben üç saat gittikten sonra, taş parçaları ve argali boynuzlarından yığılmış sınır işaretine vardık. Buraya kadar yol durmadan 154 yükseldi. Şimdi Tsagan Burgasun nehri bölgesine girerek, bunu, mecrası boyunca kuzeye doğru takibettik. Ancak akşamleyin Çuya bozkırının sınır dağlarına vardıktan sonra, bazı Dvoyedan yurtlarının yanında gece karargâhımızı kurduk.

Yolun ilk yarısında manzaranın karakterinde hiçbir değişiklik olmadı, hep aynı yüksek ve çıplak dalgalı dağlar, daha güneyde, üzeri karla kaplı yüksek bir dağ sırtı uzanıyordu. İlerde, 8-10 verst genişliğinde büyük kar sa-

halarından geçtik. Yüksekte hissedilir derecede soğuk vardı ve durmadan buz gibi aynı soğuk rüzgâr esiyordu. Tsagan Burgasun'a doğru indikçe tabiat daha ziyade güzelleşiyordu, sahildeki kayaların çoğu vahşi romantik şekiller alıyor, vâdinin zemini de yeşil ve taze ottan halı ile örtülmüş bulunuyordu, hattâ, sahilde tek tük ağaçlar da gözükmeye başladı; en son kısımda zemin sık çalılıkla örtülü idi ve arada sırada cılız karaçam ağacı gözüküyordu. Bugün takriben 70-80 verst gittiğimizi tahmin ediyorum.

(19. haziran). Bugün katedeceğimiz yol ancak 40 - 50 verst'tan ibaret olduğu için yola çıkmakta acele etmedim ve ancak öğleye doğru güzel havada gece karargâhımı terkettim. Birkaç verst gittikten sonra açık bozkıra vardık ve ilerimizde Koşagaç ormanlarını gördük. Koşagaç ormanına kadar olan yol ancak 10 verst kadar göründüğü halde, tüccarın sözleri doğru çıktı, çünkü durmadan gittiğimiz halde, ancak akşam geç vakit Koşagaç civarındaki Rus depoları yanına vardık. Yol iyi ve düzdü, yalnız zemin küçük bozkır hayvanları tarafından delik deşik edildiği için atlar sık sık tökezleniyorlardı. Koşagaç'a birkaç verst kala atımın ön ayağı böyle bir çukura battığı için yere yuvarlandı, ben de onun başı üzerinden fırlıyarak yüzüstü sert yere düştüm ve birkaç dakika kendimi kaybederek düştüğüm yerde kaldım.

20. - 28. haziran günlerini, panayırı beklemek istediğimiz için, Koşagaç'taki Rus tüccarlarının mağazalarında geçirdim. 155 Nihayet 28. haziranda Moğol askerlerinin vâsıl olduğunu ve ertesi ün panayırın başlıyacağını bildiren sevinçli haber geldi.

Moğol askerleri Çin sınırının biraz kuzeyinde Baychan Taş (Çadır Taş) ta durarak zaysan'lara, ordunun geldiğini ve alışverişin başlıyabileceğini bildirirler, zaysan da bu haberi Rus tüccarlarına ulaştırır. İş, bu yıl da aynı şekilde cereyan etti. Bu yüzden biz, sabah erkenden hareket edebilmek için eşyalarımızı ta akşamdan hazırladık.

(29. haziran). Yola çok erken çıktık. Tuttuğumuz

yoldan şimdiye kadar iki defa geçmiştim; yol, önce güneye Tsagan Burgasun'a, sonra da güney-doğudaki sınır dağlarına doğru gidiyordu. Öğleden sonra, Bıratı boyunda tâyin edilmiş olan yere vardık. Yolda hep aynı şekilde hayat ve değişiklik eseri göstermiyen bozkır karakteriyle karşılaştık.

Son beş verst mesafede yol, güneydeki sınır tepelerinin tam yanından geçti. Bıratı, tahminen ancak 10 fuss genişliğinde, sahilleri umumiyetle bataklık ve yüksek, güzel otla kaplı küçük bir çaydır. Bıratı boyundaki son tepeye çıktığımız zaman, monoton manzaralarla yorulmuş gözümüzün önünde hoş bir manzara açıldı: Tepenin öte tarafındaki Bıratı vâdisini dolduran alaca panayır mahşeri önümüzde idi ve gözlerimiz, bu karışıklığın içinden çıkabilmek için biraz dinlenmek zorunda kaldılar.

Bıratı vâdisi çukuru burada takriben yarım verst genişlikte ve parlak yeşil bir çimenden halı ile örtülmüştür; nehir, geniş bir gümüş şerit gibi birçok kıvrımlar yaparak akmaktadır. Ön plânda karışık bir şekilde deve, at, ve sığır sürüleri otluyor, arkada dağınık bir halde panayır çadırları yayılmış bulunuyordu. Nehrin sağında duran yirmi kadar mavi çadırın Moğol'lara ait olduğu söyleniyordu. Bu çadırların arkasında dağlar şeklinde kürkler yığılmıştı ve bir bölük asker tarafından muhafaza ediliyordu. Sağda, biraz daha güneye doğru birçok sıralar halinde 156 Rus tüccarlarının beyaz çadırları uzanıyordu. Çadırların önünde sıra sıra yüklü develer vardı. Burada yükler indiriliyor, orada büyük paketler çadırlara taşınıyordu, her tarafta büyük bir faaliyet gözüküyordu, çünkü herkes, bugün zarfında malların tertiplenmesi işini bitirmek istiyordu.

Daha ötede arka plânda, sınır tepesinin eteğinde, Soyon ve Türböt'lere ait biribirinden ayrı iki çadır karargâhı vardı. Grup grup Rus çadırlarının arasında dolaştıklarına göre, Moğol'larla Soyon'ların günlük işlerini bitirdikleri anlaşılıyordu. Dolaşanların parlak ve alaca renkli elbiseleri, bütün manzaraya karışık renkli acayip bir husu-

siyet veriyordu. Tepeden, muhtelif halkları açık olarak farkedebiliyorduk. Moğol'lar, kızıl ve sarı renkte uzun elbise ve karakol askerleri gibi şapka, Türböt'ler, üzeri dört köşeli yüksek keçe şapka ile mavi veya yeşil elbise giymişlerdi ve nihayet Soyon'ları da fakirliklerini gösteren elbiselerinden farketmek mümkündü; üzeri kumaşsız kürklerle veya yarı çıplak vaziyette, çok mükellef giyinmiş diğer kimseler arasında, onlar bir dilenci güruhunu andırıyordu.

Zaysan, panayırın ortasında, biri Biysk'tan gelen zasedatel', ve diğeri de benim için olmak üzere iki yurt kurdurmuştu. Yurtumuzda iyice yerleşip kapımızın önünde oturmuştuk ki, dolaşanların birçoğu etrafımızı sardılar. Bazı Türböt ve Soyon zaysan'ları tam yanımıza gelerek, bana, küçük cam veya taş şişelerde bulunan enfiyeden ikram ettiler, ben de zahiren teşekkürle kabul ettim. Şimdi farkettiğim gibi, enfiye Çin'den Altay'lara nüfuz etmiş ve bilhassa Dvoyedan'lar arasında yayılmıştır. Enfiye, içinde tapa ile küçük bir kaşık bulunan dar ağızlı küçük şişelerde taşınır. Tütün bu kaşıkla başparmağın arkasına konur ve oradan buruna çekilir. Soyon ve Türböt'lerde tütün şişesi sunulmasının, Altay'lı ve Dvoyedan'ların pipo sunma merasimine tekabül ettiği anlaşılıyor.

157 (30. haziran - 9. temmuz). Ertesi sabah Rus tüccarları mal depolarını açtılar. Moğol, Türböt ve Soyon'lar, kollarının altında dağ sıçanı derisinden paketler olduğu halde çok erkenden grup grup pazara çıktılar ve akşam geç vakte kadar mallariyle dolaştılar. Rus tüccarları, mallarını tesbit edilmiş fiyattan daha aşağısına pek vermiyor, bunu da ancak birçok şeyi birden alan kimselere yapıyorlardı. Onlar, muhtelif malların takdiminde o kadar ustalıkla hareket ediyorlar ki, müşteriler, kâr ediyorum düşüncesiyle aldıkça alıyorlar. Bir misal, bunu daha açık olarak gösterir: Diyelim ki, müşteri bir baltanın fiyatını soruyor, tüccar 6 dağ sıçanı derisi istiyor, müşteri dört veriyor. Tüccar: "İki balta alırsan, bunları sana 11 deriye veririm" diyor. Müşteri 10 teklif ediyor.

Şimdi tüccar: "Şu kutuyu alsana, fiyatı 10 deridir, ben sana hepsini 20 ye veririm" diyor. Bu kutuya başka bir kutu daha eklenir, fiyattan bir deri indirilir, buna bir kumaş, diba eklenir ve her defasında 1 deri noksanına verilir ve neticede müşteri, tüccardan 100-150 deri değerinde mal almış olur. Bu alışveriş esnasında 15 deri noksan verilmiştir ama, böyle olduğunu kabul etsek dahi, durum, satılan malların miktarı ile hiçbir nispet teşkil etmez.

Umumiyetle tüccarların müşterilere çok iyi muamele ettiğini söylemek lâzımdır, biraz zengin olanlarına çay, şeker ve gevrek de ikram ederler. Fakat bu ikram, daha ziyade bir hiledir, çünkü bu suretle tüccar, müşteriyi malının yanında daha fazla alıkoymak ve satın almak için onun arzusunu uyandırmak ister.

Moğol'lar önce kötü derileri meydana çıkarır ve iyilerini sonraya saklarlar. Zengin tüccarlar kötü derileri hiç almaz ve bu yüzden ilk gün ancak ehemmiyetsiz alışverişte bulunurlar.

Burada hazır bulunan Moğol askerleri arasında birçok lama da vardı, bunları tamtakır traş edilmiş başlarından tanımak mümkündü. Lama'ların kaftanları sarıdır, fakat bazıları kırmızı kaftan da giyerler. İkinci gün 158 öğleden sonra Türböt'lerle Soyon'ların çadırlarını da ziyaret ettik. Onların durumları o kadar acıklı ki, burada şu atalar sözünü söylemek muvafık olur: "Hırsızlık yapan ikmse, her kapının arkasında bir hırsız görür." Anlatıldığına göre Soyon'lar, Moğol askerlerine nazaran çok daha zengin oldukları halde, eşyaları çalınır korkusu ile mümkün olduğu kadar fakir giyinirlermiş. Rus'lar ve Moğol'lar atlarını serbest bıraktıkları halde, ötekiler demir bukağılarla biribirine bağlayıp tutarlar. Çin subaylarının, Türböt ve Soyon'ların hırsızlık karakterini çok iyi tanıdıklarını aşağıdaki hâdise ispat eder. Giloff namında bir Rus tüccarının atı çalınmıştı, bu yüzden o, zasedatel'e başvurarak, çalınan atın bulunması için hâdiseyi Moğol subaylarına bildirmesini rica etti. Subay, Soyon ve Tür-

böt'lerin zaysan'larını şiddetli ceza ile tehdit ederek atın aranması için emir verdi ve hayvan da, aynı gün öğleden sonra tüccarın sürüsüne getirilmiş oldu.

Çuya panayırlarının tarihi üzerine şunları öğrendim: Sınır istihkâmındaki subaylar, Altay'lı ve Dvoyedan'larla alışverişte bulunan Rus tüccarlarını, birkaç on yıl evvel, doğrudan doğruya ticarette bulunmaya davet etmişlerdir. Tüccarlar bu talebi kabul ederek Çuya bozkırında Koşagaç boyunda mal depolariyle mağazalarını kurmuşlar ve yılın bir kısmını da orada geçirmeye başlamışlardır. Tüccarların, şimdiye kadar Çin'de hiçbir kıymet ifade etmiyen dağ sıçanı derisine ödedikleri yüksek fiyat, civarda oturan halka, yaşayışları için muhtaç oldukları şeyleri kolaylıkla tedarik etmek imkânını verdiğinden, karakoldakiler bu ticareti kendi başlarına yapamaz oldular. Bu durum karşısında sınırdaki Chobdo vilâyetinin valisi, bir subay komutasında 200 askeri yılda üç defa Çuya bozkırına göndermek ihtiyacını hissetti, ahali de istedikleri şeyleri almakla onları vazifelendiriyorlardı. Türböt'lerden bir zaysan'la Soyonlar'dan bir zaysan'ın, emirlerindeki kimselerle, askerlere refakat etmelerine müsaade edildi.

Sınırdaki Çin vilâyetleri için bu ticaretin önemi yıldan yıla arttığı için, Rus tüccarlarına şu müsaadeler yapılmıştır:

159 1) Tüccarlar her zaman karakollara kadar alışveriş yapabilirler ve oradaki subaylar, tüccarların şahsî emniyetini tekeffül ederler.

2) Vazifelendirilmiş olan subay, panayır esnasında onun adamlarına nezaret ve hırsızlık ve yağmanın vukubulmamasına dikkat eder. Böyle bir hal yine de olursa, subay askerleriyle çalınan şeyi ödemek mecburiyetindedir.

3) Çin tebaası, ne karakollarda, ve ne de panayırlarda borç yapmazlar. Bir Rus tüccarı borca bir şey satmak istediği takdirde bundan subayı haberdar eder, ve o da borcun ödenmesine dikkat eder.

Bu şartlar şimdiye kadar hiçbir zaman bozulmamış, büyük ve küçük borçlar da her zaman doğru olarak öde-

negelmiştir. Tüccarların anlattığına göre, askerler en küçük bir hırsızlık halinde dahi en ağır işkencelere tâbi tutuluyorlarmış.

Üç panayır şunlardır:

1. Haziran başında, buna uyan kameri ayın beşinde başlar. Tüccarlar buna **Çuri** derler (**çärü** "ordu, çeri" sözünün bozulmuş şeklidir, meselâ Kalmık'lar: **çärü käldi** "ordu geldi," yani panayır başladı, derler).

2. Takriben 1½ ay sonra olur. Buna **kalan** ("vergi") denir, çünkü bu zaman Dvoyedan'lar Çin'e olan vergilerini ödemek mecburiyetindedirler.

3. Aralığın ortasında yapılır, bundan dolayı noel panayırı (rojdestvennaya yarmonka) adını taşır.

Pazara sürülen malların başlıcaları şunlardır: 1. Demir eşya: Balta, bıçak, kazan, üçayak, kepçe, kömür kabı, hayvan kapanları, at köstekleri, kilit, anahtar (bilhassa asma kilit), demir çubuk ve saç. 2. Pirinç Mallar: büyük ve küçük pirinç kaplar, çay kazanları, pirinç tel ve levha. 3. Kumaşlar: a) Yünlüler: (kırmızı, yeşil, sarı, açık mavi; diğer renkler satılmıyor); — b) Pamuklular: ak ve mavi diba; sarı, yeşil, erguvani, kırmızı, açık mavi Nankin ve sarı kattun (alaca **160** kattun hiç satılmıyor). 4. Deri: parlak deri, kara kanguri derisi, kırmızı, sarı ve kahverengi deri, çizme ve ayakkabı. 5. Ağaç eşya: saç parçalariyle süslenmiş İrbit sandığı, küçük ve alaca resimli kutular, üç kilitli para sandıkları, parlak ağaç tabaklar. 6. Saatler: Oyuncak saatler, çalar kutular. 7. Hayvanlar: At ve boynuzlu hayvan. 8. Maral boynuzları'na Çin'liler çok yüksek fiyat veriyor ve gûya ilâç olarak kullanıyorlarmış. Fakat bunun değeri ancak taze ve kanlı olduğu zaman yüksektir. Tüccarlar bunları pek dikkatle kuruturlar. Büyük maral boynuzları 1000 banko ruble kadar (335 ruble) ediyormuş.

Moğol'lar pazara şunları sürerler: 1. Tarbagan derisi, (dağ sıçanı, bunların sayısının bu seneki panayırda 80,000 e çıktığı söyleniyor). 2. Samur derisi

(çok az). 4. İpekli kumaşlar (çoğu alaca renkte), Rus tüccarları bunları zengin yerliler için satın alırlar. 5. Tahta çay. 6. Bıçak, çakmak, pipo.

Çuya boyundaki ticaret, Altay'lardaki alışverişe sıkı sıkıya bağlıdır ve ancak onunla bağlandığı takdirde fayda getirir. Çünkü tüccarlar, bir taraftan Moğol'larla değiştikleri: tahta çay, ipekli kumaş, pipo, bıçak, çakmak, kötü ve tüysüz dağ sıçanı derisini derhal Altay'da satar, diğer taraftan Altay'lılardan satın aldıkları maral boynuzunu ve canlı hayvanları Moğol'lara devrederler.

Altay'ın esas ticaret eşyasını, tabiidir ki, Altay'lıların biricik zenginliği olan at ve boynuzlu hayvan teşkil eder. Satın aldıkları boynuzlu hayvan ve at sürüsünü besili halde muhafaza edebilmek için, tüccarlar Altay'ın muhtelif noktalarında saymka'lar yapmışlardır ki, burası aynı zamanda Altay ve Çuya tivareti için mal deposudur ve kış mevsimi için ısıtılabilen evleri de vardır. Bu şekildeki canlı baş hayvan ticareti, Sibirya'nın başka noktalarında olduğu gibi zararını gittikçe arttıran ve halkı fakirliğe sürükliyen bir kanser hastalığına benzer. Birkaç on yıl önce Altay'larda seyahat etmiş olanların temin ederek söylediğine göre, o zaman buralarda umumî bir zenginlik hüküm sürer ve 100-50 atı olan kimseye fakir nazariyle bakılırmış, halbuki böyle kimseler bugün zengin sayılırlar. Bu ticaretin zararlı tesirinin 161 esas sebebini, genç hayvanların satın alınması teşkil etmektedir. Meselâ tüccarlar, çok küçük hayvanları satın almayı tercih ederler (yeni doğmuş buzağıyı bir ruble hesabiyle), bunu sahibinin sürüsünde bırakır ve 3 yıl sonra hemen hemen büyümüş bir hayvan olarak alıp götürürler. İnekler ancak yanlarında küçük yavruları olduğu zaman süt verdikleri için, Altay'lılar da bu şartı memnuniyetle kabul ederler. Tüccar için bundan daha kârlı bir şart olamaz, çünkü küçük hayvana gelecek bütün zarardan ancak mal sahibi mesul olduğu gibi, tüccarın sermayesi de her sene iki misli artar. Meselâ bir tüccarın Altay'da 50 tahta çay parçası karşılığında birkaç geyik boynuzu satın aldığını düşünelim, bugünkü fiyata göre bunların değeri 75

ruble eder, fakat o, bunları Çuya boyunda en azında 100 tahta çay parçasına = 150 ruble'ye satar ve bununla Altay'da mal sahibinin otlağında bırakmak suretiyle 80 tane bir yaşlık buzağı satın alır, üç yıl sonra bunlar 80 adet büyük boynuzlu hayvan haline gelmiş olur ki, vasatî olarak herbiri 10 ruble'den en azında 800 ruble'lik mal eder. Uzun vâdeli borç vererek genç hayvan üzerinden büyük faiz hesap ettiği için, hakikatte tüccar daha fazla para kazanır ve böylece, borcunun ancak yarısını toplıyabildiği halde dahi muazzam kâr temin etmiş olur. Pekin'de verilmiş bir karara göre Zasedatel tarafından burada görülecek bir dava bunun için güzel bir misal teşkil eder. Burada yaşıyan bir Dvoyedan'lı birkaç on yıl önce Altay'lının birine hepsi 28 kopek tutarında 2 sincap derisi ve birkaç yılan balığı borçlu kalmış ve şimdi de tüccarın vereseleri, Pekin'den, 81 öküz değerinde bir borç tahsili için karar vermesini istemektedirler.

Türböt karargâhlarına yayan bir gezinti yaptık; avdet ettiğimiz zaman hemen hemen bütün karargâh mensuplarının sabah ibadeti için bir yerde toplanmış olduklarını gördük.

İki fuss kadar yüksekliğinde bir taş yığını üzerine bir tabakla süt konmuştu. İbadet için toplanmış olanlar, bu mihrabın önünde uzun bir sıra halinde durarak çok acayip nağmeli bir şarkı söylemeye başladılar, onlar arasıra eğiliyor ve ellerini yukarıya kaldırıyorlardı. Sonra 162 sıradakiler tekrar harekete geçerek taş yığını etrafında üç defa döndüler. Bu dönüşten sonra tekrar merasimle şarkı söylendi ve el kaldırmalar oldu. Şarkı bittikten sonra Türböt'lerden biri mihrabın yanına giderek iki eliyle süt kabını kaldırdı ve hazır olanların refakatinde Zaysan'ın çadırına götürdü. En zengin ve ileri gelenlerden takriben 20 kişi sabah yemeği için Zaysan'ın yanında kaldılar, diğerleri çadırlarına döndüler.

Zaysan'ın çadırına girdiğim zaman, bana sağında yer gösterdi ve kendisi bir kap süt takdim etti. Vatanının buradan 20 günlük mesafede olduğunu söyledi ise de,

katetmiş olduğu yol hakkındaki bütün sorulara ancak kaçamaklı cevaplar veriyordu. Ancak Türböt'lerin buradan güney-doğuda oturduklarını, 16 Zaysan'a tâbi olduklarını, Ölöt ve Uranhay boylarından teşekkül ettiklerini söyledi.

At ticareti bazan çok karakteristik sahneler gösterir. Her defasında, bu maksatla atlar tüccarların hizmetçileri tarafından dağ yamaçlarına sürülür, orada yakalanır ve teker teker gösterilir. Altay'lılar ve Moğol'lar, bunları yakalarken büyük ustalık gösterirler. Süratli bir yarış atına binmiş olan biri, yakalanacak atı dörtnala takibeder. Peşinden yetişince kendi atını birdenbire yana döndürür ve aynı anda takriben 20 fuss uzunluğunda bir lasso'yu yakalanması icabeden ata doğru fırlatır. İpin isabet etmediği haller enderdir, umumiyetle atın tesadüf eden parçasına, ister boyun, ister kuyruk olsun, sıkıca bağlanır. Lasso takıldıktan sonra, at üzerindeki kimse takriben daha 100 adım kadar koşan hayvanı takibeder, sonra onu yavaş yavaş kendisine doğru çeker ve nihayet yakalanmış olan hayvan onun atı yanında durur. Atların süratini denemek için, 3 veya 4 at arasında sık sık koşu yarışları tertip edilir. Moğol'lar, mükâfatı kazanan atı derhal satın alırlar. Bu şekilde, bir gün zarfında 50 at alışverişi yapılır.

163 1861 yılında Soyon'lara yaptığım geziye ait hâtıra defteri.

(29 haziran). Kılavuzlarımdan ikisi, aramızdaki anlaşmayı bozarak geceleyin atlariyle kaçmayı tercih etmiş olduklarından, bugün ancak saat 10 a doğru Çolışman'dan hareket edebildik. Önce, burada çok geniş iki kol teşkil eden ve bu yüzden çok sığ olan Çolışman'ı geçtik. Bununla beraber geçiş tehlikesiz değildi, çünkü akıntı şiddetli idi. Güneşe karşı bulunduğu için, diğer sahilde orman çok seyrekti, sahil dağları çıplak kayalar halinde yükselmektedir. Bazan kayalardan romantik manzaralar, bazan da dağın zirvesinden ayağına kadar ip gibi dümdüz

inen muazzam uçurumlar görüyoruz. Vadi kendisi oldukça geniş ve ottan güzel bir halı ile örtülmüştür. Birçok yerde toprak işlenmiş bile: ilk dağın üzerindeki kayalar ve taşlarla örtülü tepe sathında gayri muntazam bir şekilde küçük tarlalar sıralanmaktadır. Sahil dağlarının eteğindeki vadinin sathı nehirden çok yüksek ve dolayısı ile çok kurak olduğundan, ahali kanallar yaparak sunî sulama teşkilâtı kurmak zorunda kalmıştır. Takriben 3 verst sonra Kara-Su'ya vardık ve burada 4-5 kadar fakir yurt'a rasladık. Vadi, Kara-Su'nun mansabında sık bir fundalık ile kaplıdır. Kara-Su'yu geçince Çolışman vadisinden ayrıldık. Önce yol, bu nehirciğin mansabından yukarıya doğru sık ormanlık içinden geçti. Sonra birçok kıvrımlar yaparak çıplak ve dik sahil kayaları boyunca yükselmekte devam etti. Burada yol çok zahmetli ve ancak birkaç fuss genişliğindedir, bazan yüksek kayalardan, ve bazan da boğazlardan geçerek arasıra nehire yaklaşır ve böyle bir yerden, büyük kaya blokları arasından köpürerek akan gümüş gibi parlak su gözükür. Kara-Su sahilleri nebat bakımından çok zengindir, ayak boyu ot, sık çiçeklikler, çalılık ve tek tük duran pihta ağaçları, sivri kayalar arasına sıkışmış sahil düzlüklerine çok hoş güzellik vermektedir.

Kayalıkta bir saat tırmandıktan sonra, Kara-Su sahilindeki dağların zirvesine çıktığımızı zannetmiştik, fakat en yüksek noktaya vardığımız zaman, **164**, dağın önümüzde bunun iki misli daha yükseldiğini gördük. Böylece bir düzlükten diğer düzlüğe geçerek baş döndürücü bir yüksekliğe çıktık ve ancak öğleden sonra saat 3 te, yine tam Kara-Su deresinin yanında bulunan kayalık yamaçın sırtına vardık. Dik kayalık duvara çıkmıştık, fakat şimdi sık kara çam ormanlariyle örtülü düzlükler halinde yükselmekte devam eden sahil dağının zirvesine henüz varmamıştık. Atlarımız çetin yolun büyük bir kısmını şiddetli güneş sıcağı altında katetmiş olduklarından çok yorgun düşmüşlerdi, onlarla daha günlerce yol gideceğimiz için, kılavuzlarımın tavsiyesine uyarak bugün için durdum ve uygun bir yerde gece karargâhımızı kurdurdum.

Yüksekten Çolışman vâdisine çok güzel bir manzara

açılıyor. Sahil dağlarının ilk sıraları buradan vâdiye bitişik olarak gözüktüğü için, vâdi daha genişmiş gibi bir tesir bırakıyor ve muazzam çukur bir yol gibi semalara yükselen dik dağ duvarları arasından uzanıyor. Vâdide güneşten parlıyan nehir yılan gibi kıvrılarak akıyor ve öyle zannediyorum ki, hayretle seyredilecek sayısız kıvrımlar nehre bu adın verilmesine sebep olmuştur (**çolış** fiili: "haçvari bir oraya, bir buraya konmak" anlamına gelir.) Nehrin sahili, gözün ulaşabildiği noktaya kadar ormanlıkla örtülüdür. Çölçü, doğudan Çolışman'a dökülür. Bu nehrin mansabında vâdi genişler ve yüksekten muazzam bir orman yumağı gibi gözükür. Sahilindeki ormanlarla tamamiyle örtülmüş olan Çölçü kendisi gözükmez. Sağ sahildeki dağlar, üç yanlı ehramlardan ibaret bir sıra gibi gözükür ve bunların geniş uçurumları arasındaki koyu renkli pihta çamı ormanları da sırtın tepesine kadar yükselirler. Sol sahil sağa nazaran çok daha yüksektir, sahil dağlarının tepelerinde bile bazan kar sahaları görünmekte, arka plânda ise daha yüksek karlı dağlar sıralanmaktadır.

(30. haziran). Dün önümüzde gördüğümüz ormanlı dağ zirvelerinin ve düzlüklerin, aşağıdan bakıldığına nazaran daha dik oldukları anlaşıldı. Bunlara ancak kuzey cephesinden zikzaklar yaparak çıkmak mümkündür. Buradaki yamaçlarda orman az, fakat sık otla örtülüdür. Bu yamaçlardan **165** yukarıya tırmanan yol, en fazla yarım arşın genişliktedir, bu yüzden insan, at üzerinden aşağıya baktığı zaman her an yuvarlanma korkusu geçirir. Bu şekilde takriben daha 3 verst gittikten sonra ilk kademeye vardık. Burada yine sık karaçam ormanı başladı. Şimdi bu ormanın içinde dağın sırtı boyunca yükselmekte devam ettik ve bir saatlik bir yolculuktan sonra yüksek bir ormanlık düzlüğe vardık. Bunun üzerinde, etrafımızda on kadar ormanla örtülü yuvarlak dağ zirvesi yükseliyordu. Şimdi yol, tahammül edilmez bir şekilde fenalaştı, her taraf, içerisinde kaya blokları bulunan bataklık halinde idi. Yükseldikçe ormanın sıklığı da artıyordu, önce karşılaştığımız karaçam ormanları yavaş yavaş sedir orma-

nına inkılâp etti. Yine bir saat kadar yükseldikten sonra orman gittikçe seyrekleşmeye başladı, nihayet ancak küçük cılız ve rüzgârdan bir yana yatmış sedir ağaçları gözüküyordu; en sonunda onlar da kayboldu. Yüksekte zemin yosunla örtülü olup, bunun içerisinde yer yer ½ arşın yüksekliğinde ardıç çalılıkları bitmişti. Yer, her tarafta bataklık ve yol da berbattı. Bu taşlı bataklıklar, bunlara böyle ad takmam caizse, at üzerinde geçenler için hakikî bir işkencedir. Atlar sık sık ayaklariyle çamurda batarak kalır ve onları bataklıkta ancak güçlükle sürmek mümkün olur. Bu gibi bataklıklarda at üzerinde giden kimse, daimi surette dikkatli bulunmak mecburiyetindedir.

Burada geçtiğimiz Artış membaında ve bunun sahilinde, yine küçük, cılız ve sarımtırak iğneleri bulunan sedirlere rasladık. Artış'ın ötesinde yolumuz yine yükselmeye başladı ve birçok yerde karlı sahalardan geçmemiz lâzım geldi. Ancak Artış'ın 3 verst ötesinde, Kara-Su ile Çölçü arasında uzanan dağ sırtının en yüksek noktasına vardık.

Bugün hava, hiç de uygun düşmedi. Aşağıda yağan yağmur, daha fazla yükseldikçe dolu ve kar halini aldı. Yüksekte o kadar soğuktu ki, sırsıklam olan elbiselerimiz kaskatı dondu.

Şimdi dağın zirvesinden güney-doğuya doğru geniş bir manzara açıldı, fakat bu manzara pek iç açıcı değildi. Yüksek ve çıplak kayalıklar şeritler halinde araziyi parçalıyor, güneye doğru ebedî karla örtülü ve sivri zirveler gösteren muhteşem bir dağ hattı uzanıyordu. **166** Kalmık'lar bu karlı zirvelere Kıyak derler ve bana bunun, Çölçü'nün öte tarafında olduğunu söylediler.

Yolumuz bizi, dağ sırtının zirvesinden aşağı vadiye götürdü. Tekrar taşlı bataklıklardan 2 saat kadar indikten sonra, daha sıcak bölgede yine koyu renkte sedir ormanına rasladık. Yeri örtmüş olan yüksek yosun tabakası, muhtelif renkleriyle bir mozayik hissini veriyordu. Ağaçlar dahi üzerlerinden sarkan beyaz yosundan bir süs

ile örtülmüş olup, ancak bazı yerden ağaçların koyu yeşil rengi gözüküyordu. Ağaçların çoğu bu kadar parazit nebata dayanamadığından kurumuş ve onunla birlikte yosunun hayatı da sona ermişti. Yosunlar siyah tül perde parçaları gibi çıplak dallardan sarktığı için, şimdi ağaçlar matem içinde imiş gibi duruyorlardı.

Burada dağ tekrar dikleşti. Aşağıya indikçe yosunlar azaldı ve en sonunda büsbütün kaybolarak, ağaçlar taze yeşillikleriyle bize tekrar neşe verdi. Göğsümüz daha rahat nefes almaya ve bütün gün seslerini kesmiş olan kılavuzlarımız da şarkı söylemiye başladılar.

Dağ yamacının eteğinde, Çölçü'ye dökülen Sarı-su nehrine rasladık. Bu nehri geçtikten sonra, onun kollarından Kelegey boyunca takriben 4 verst yolumuza devam ettik. Etrafımızı çeviren dağlar alçak ve hepsi de sedir ve kara çam ağaçlariyle örtülü idi. Ancak güneyde Kıyak'ın muhteşem buzlu sahaları yükseliyordu. Bütün Kelegey vadisi bataklık ve sık yosunla örtülü idi ve bizim bu vadide daha çok yüksekte olduğunuzu gösteriyordu.

(1 temmuz). Hava bugün de sevimsiz ve yağmurlu idi; önce Kelegey'yi geçtik ve sonra da onun ötesindeki sahil dağlarına çıktık. Burada dağlar alçak yıpranmış ve sık sedir ve kara çam ormanlariyle örtülüdür. Yol, Tölös'ler tarafından her ikisine Arsayak-Başı (Arsayak membaı) adı verilen iki gölün yanından geçmektedir. Yarım verst'tan da fazla uzun olmadığını tahmin ettiğim bu iki gölden Arsayak adında iki nehir çıkmakta, 2 verst batıda birleştikten sonra 167 Çölçü'ye dökülmektedir. Arsayak'ın ötesinde yol çok fena ve baştan başa taşla dolu bataklıktan ibaretti.

Burada birkaç yıl önce korkunç bir orman yangını hüküm sürmüştür; 15 verstlik bir daire içinde, civardaki dağlarda yanmış ormanın bakiyeleri gözükmektedir. Dev gibi muazzam ağaçlar şarampol kazıklarından ibaret bir ordu gibi semaya uzanmaktadırlar. Bunların birçoğu havanın tesiriyle çürüyerek yıkılmıştır, yolu yığın halinde sık sık örttükleri için, seyyah, zikzaklar yaparak bunların

arasından yol aramak mecburiyetinde kalmaktadır. Çıplak, yanmış ve kısmen tamamiyle kömür haline gelmiş olan ağaç kütükleri, bundan başka da yeşilliği olmayan tabiata mat bir kurşunî renk veriyor ve bunlar da koyu kül rengi semadan pek az ayrılıyordu.

Takriben öğleden sonra saat 3 te, kuzeyde büyük bir göl (Say Konış Başı, Say Konış membaı) bunun arkasında da yüksek dağlar gördük. Bu göl de Çölçü (Say Konış) ın kollarından birinin membaıdır. Bunun güneyinde büyük bir bataklıktan geçtik, burada atlarımız sık sık karınlarına kadar batıyorlardı. Bizi şimdiye kadar rahat bırakmış olan sivrisinek ve moşki'ler tekrar meydana çıktılar. Bu işkence sahipleri sürü halinde üzerimize saldırarak sükûnet ve rahat yüzü göstermediler. Say Konış nehrini geçtik; burası takriben 40 fuss genişliğinde ve sahilleri de 60 fuss kadar yükseklikten inmektedir, nehir kendisi büyük kaya parçaları arasından gürliyerek akmaktadır. Sahil yamaçlarının her iki tarafında, sık ormanlarla örtülü kenar dağlariyle çevrilmiş olan, takriben 4 verst genişliğinde büyük ve çıplak bir düzlük uzanmaktadır. Bu vâdi çukurunun kuzeyindeki kenar dağlarına tırmandık. Burada yol çok dik ve kayalık olduğundan insan ve hayvanlar için az zahmetli değil ise de, ıssız bataklık vâdiden ayrıldığım için seviniyor ve kendimi yeniden hayata kavuşmuş gibi hissediyordum. Kara çam ağaçlarının açık yeşilliği, ot ve çiçeklerle örtülü zeminin alaca rengi, keder verici ıssız manzaralarla uyuşmuş olan ruhuma, artık can katar gibi tesir ettiler.

Artık Çölçü'nün kayalık ve ormanlık sahiline varmıştık. **168** Nehir kendisi henüz gözükmüyor, ancak derinlerden haşmetli çağlayışı duyuluyordu. Burada dağ yolu, vahşi çalılıklar arasından ve büyük taş düzlüklerden iniyordu, bazan kaya bloklarının arasından geçiyor, bazan sarp uçurumların önünde uzanmış kaygın ve düz taşların üzerinden gidiyorduk. Yorgun bir halde Soru nehrine vardık, bunu, Çölçü'ye döküldüğü yerin takriben 150 adım yukarısında geçtikten sonra, birkaç dakika gidince bu

nehrin kendisini de bulduk. Aşağıya inerken sert dallar yüz ve ellerimizi çizip kanatmıştı; nihayet uzun ve zor yolculuğun ıztırabından kurtulduğum için seviniyordum. Çürük odun dumaniyle dolmuş, fakat bize hiç olmazsa sakin bir gece vadeden çadırımda, kendimi ne kadar iyi hissediyordum.

(2 temmuz). Çölçü'nün sahilleri çok değişiktir; sık otla örtülü vâdinin zemininde, tek tük sedir ve kara çam ağaçları yükselmektedir. Kısmen ormanlık, ve kısmen çıplak kayalıklardan ibaret olan sahil dağları, en yüksek zirvelere o malûm kederli ölüm karakterini veren kararsız soluk rengi taşımaktadır. Şimdi nehri akıntısının aksi istikametinde takip ettiğimiz sağ sahil bataklık ve çamurdan ibaretti, bu yüzden, bataklığa saplanıp kalmak istemiyen kimse yoldan yana sapmamalıdır. Nehri geçmemiz icap eden yere kadar suyun genişliği 50 adımdan fazla değildi ve kayalar arasından gürültü ile köpükler saçarak akıyordu; fakat ondan sonra genişliği iki mislini buldu ve ortasında da sığ ve kumluk yerler gözüküyordu. Geçit zor değildi, bununla beraber yük hayvanlarımızdan biri derine daldı ve ancak müşkülâtla sudan çıkarılabildi. Şimdi takip etmekte olduğumuz sol sahilde nehirden takriben 1 verst uzaklaşarak sık bir ormandan geçtik. Orman, nehri görmemize mâni oluyordu. Çölçü'nün küçük bir kolu olan Şibit'i geçtikten sonra çok geçmeden, uzunluğunu 10 verst tahmin ettiğim Çölçüning Başı adı verilen gölü gördük. Gölün sahili sık kara çam ormanı ile örtülüdür ve bunun her iki tarafında, tepeleri karla örtülü yüksek kaya duvarları yükselmektedir. Öteki sahile bakınca, uzaklarda karlı yüksek zirveler gözüküyor, **169** Tölös'ler bana bunun, Abakanıng Başı (Abakan membaı) olduğunu söylediler.

Gölün sahili hemen hemen her tarafta çamurdan ibarettir ve burada sayısız haşarat sürüsü yaşamaktadır.

Kuzey ucunda göle, Kumnı nehri dökülmektedir; bunu mansabına yakın bir yerinden geçtik. Göl etrafının ve Çölçü boyundaki yerlerin av hayvanları bakımından zen-

gin olduğu anlaşılıyor, çünkü birçok yerde ağaç dallarından ve ottan yapılmış avcı kulubelerine rasladık; avcılar kışın burada gecelerler. Tölös'lerin bana anlattıklarına göre, Çölçü'nün öte tarafında Soyon'ların av sınırı bulunurmuş, bu kulübeler Tölös'ler tarafından yapılmıştır. Fakat bu ıssız yerlerde av sınırlarına pek dikkat edilmez, Soyon'lar av esnasında Çölçü'ye kadar geldikleri gibi, Tölös'li avcılar da çok defalar Kara-Köl'e kadar nüfuz ederlermiş.

Gölün öte tarafında ormandan eser kalmadı ve gözlerimizin önünde çıplak ve bataklık bir düzlük açıldı. İki tarafta dalga halinde alçak tepeler vardı, fakat zirveleri karla örtülü idi. Şimdi takip etmekte olduğumuz Kumnı çok geniş ve yatağı da taşlıktır, birçok da kollar alır. Bu nehir daha yukarlarda iki kola ayrılır, doğudan gelenine Kara-Su, kuzey-doğudan akanına da Taştū (Taşlı) derler.

Biz Taştū'nun mecrasını takip ettik, bu nehir boyunca yükseldikçe, yukarda bahsettiğim düzlük kuzey-doğuya doğru daha fazla genişliyordu. Zemin umumiyetle çakıl ve yosunla örtülüdür. Bazı yerlerde 30 - 40 fuss yüksekliğinde ak kum tepelerine rasladık, bunlar çok gevşek olup, atlar içine batıyorlardı. Burada bu kum tepelerinin nasıl meydana geldiğini izah edemedim. Düzlükte ağaçlar çok seyrektir ve olanlar da cılız sedirden ibarettir. Bu kum tepelerinden birinin üzerinde gece karargâhımızı kurduk.

(3 temmuz). Bugün Taştū'nun sağ sahili boyunca yolumuza devam ettik. Etrafında karlı tepeler bulunan aynı ıssız düzlükle karşılaşıyorduk. 170 Taştū'yu geçtikten sonra biraz batıya, sıra tepelere doğru döndük. Ancak burada Ob ve Yenisey sistemleri arasındaki su bölümü hattına vardık. Bunun öte tarafında arazi yine yavaş yavaş alçalıyor, fakat uzaklarda daha yüksek dağ grupları ve doğuda da yüksek karlı tepelerden ibaret bir sıra gözüküyordu. Üzerinden geçmiş olduğumuz Yenisey sisteminin ilk nehri, Kara-Köl'e (Kara Göl) dökülen Mön oldu. Şimdi şiddetle akan Mön nehrini sol sahili boyunca

takip ettk ve az sonra onun ikinci koluna vardık. Burada vâdi çok alçalıyor ve dişli dağlarla çevrilmiş bulunuyordu. Tabiat, arasıra romantik ve vahşi değişiklikler gösteriyor. Burada, sık sarı ve kırmızı yosunla örtülmüş olan muazzam kaya blokları muhtelif şekiller teşkil ederek yükseliyor, orada bataklıklar ve ormanla örtülü dağlar gözüküyor, burada çıplak ve parçalanmış kayalar, orada, orman yangını yüzünden ağaç süsünden mahrum kalmış yuvarlak dağ zirveleri karşımıza çıkıyor; sonra yine bol bitki - hepsi de alaca renkte karmakarışık.

Burada Mön'ün, dik sahil dağları arasından kıvrılarak akan küçük bir kolu olan Kulagaş'a rasladık. Bu nehre inen yol o kadar dikti ki, her an uçuruma yuvarlanmak korkusu geçiriyorduk. Nehrin akıntısı çok şiddetli ve yatağı da büyük taşlarla dolu olduğu için, bunun üzerinden geçmek tehlikeliydi. Kulagaş'ın öteki sahili sık kara çam ormanlariyle örtülü idi. Kara-Köl'e ancak akşam geç vakit varabileceğimizi düşünerek ve bu yoldan karanlıkta ancak hayat pahasına geçilebileceğini göz önünde tutarak, burada gece karargâhının kurulmasını emrettim.

Karargâhımızın bulunduğu yerden Kulagaş'a doğru çok güzel bir manzara açılıyor, nehir dik sahil duvarları arasından kıvrılarak akıyordu. Bu taraftaki sahilde, kara çam ağaçlarının taze yeşliliğine bürünmüş dalga halinde ormanlı dağlar, öteki sahilde de önündeki boğazın ağzı ağaçlardan bir kenarla süslenmiş olan kül rengi ve sarı dişli kaya parçaları sıralanıyordu. Arka plânda koyu renkte siyah bir karataş kayalığı yükseliyor bunun en yüksek tepesinde de muazzam kar sahaları uzanıyordu.

171 (4 temmuz). Kulagaş'ın kuzeyinde sık kara çam ormanından geçtik. Zemin bâzı yerde taşlık, bâzı yerde bataklıktır. Dağ sırtında orman seyrekleşti, fakat zemindeki kayalar da fazlalaştı. Burada dağ, muhteşem ve hemen hemen amudî bir kaya ile Mön'e doğru uzanmaktadır. Bu kaya çıkıntısının üzerindeki yol, takriben 800 fuss yüksekliğindeki uçurumun tam kenarında bulunan

meyilli taş düzlüklerden geçmektedir. Ürkerek geri çekilen atlar, kenarından kayabilecekleri tehlikeli yoldan geçmek istemiyorlardı; ancak kılavuzların kamçısı onları buna mecbur etti. Her ne kadar bundan önce Alay'larda yaptığım iki gezi esnasında tehlikeli yollara kâfi derecede alışmış ve baş dönmesine karşı mukavemet kazanmış isem de, burada bütün cesaretimi kaybettim ve her an yuvarlanabileceğimiz derin uçuruma titriyerek bakıyorum. Aşağıda derinlerde akan Mön'ün şırıltısı bana bir tehlike işareti gibi geliyordu. Çıkıntının, 6 fuss uzunluk ve 4 fuss genişliğinde taş bir düzlükten ibaret olan en son ucunda, atları döndürmek icabediyordu, çünkü şimdi yol kayanın sol kenarından geçmekte idi. Bu dönüş, ancak atın başını sol dizginle üzengiye kadar bastırarak yerini değiştirmeden olduğu yerde yapılmak suretiyle mümkün olabiliyordu. En cesur dağlı süvariler bile susmuşlardı, onların neşeli konuşması kesilmiş ve korkulu nazarlarla tehlikeli yere bakıyorlardı. Bu korkunç manzara karşısında benim de tam mânasiyle tüylerim diken diken oldu ve bu yeri geçmek için sıra bana geldiğinde gözlerimi kapadım ve kılavuzlarımın hareketni aynen ve başarı ile taklit ettim.

Kaya çıkıntısının öte tarafında Mön'e inen yol dahi dar ve dik olmakla beraber, şimdi geçtiğimiz yerden sonra burası bizim için rahat bir cadde gibi geliyordu. Vadiye inince, 100 adım ötede Mön'e dökülen Saylü Irlaş adında bir dağ çayını geçtik, sonra yine sahil dağlarına tırmanarak 5-6 verst kadar bunların sırt ve yamaçlarından gittik. Sağ sahildeki dağlar dik ve kayalıktır, halbuki sol sahilde bunlar en çok 172 50 derecelik bir açı ile yükseliyor, ot ve çakıl taşlariyle örtülü bulunuyordu. Çok yerde uçurumun kenarında yükseklerden geçen yol, burada da çok tehlikelidir. Daha aşağıda vadi değişik manzaralar göstermektedir; bâzı yerde Çolışman vadisi gibi geniş ve yeşil çayırlık sahalarla örtülü, bâzı yer ormanlıktır, sonra yine yüksek sahil dağları tarafından sıkıştırılmaktadır. Öğleden sonra Mön boyunda ve Kara-Köl civarında, büyük ve parıldayan bir çayırlığın üzerinde bulunan 6 Soyon yurt'una vardık.

Soyon'lar her tarafta hırsızlıklariyle tanınmış olduklarından, ben atlarımla eşyaları bir yerde toplattırdıktan sonra, üç Tölös'ün refakatinde Soyon başkanının (Şangda) yurt'una gittim.

Bu yurt Altay'lılarda olduğu gibi, kelle şekeri biçiminde şapka tarzında yapılmış olup, iç tertibatı bakımından da Altay yurt'larından hiç farkı yoktu. Soyon bana doğru yürüdü ve iki eliyle ellerimi yakalayıp alnı ile onlara doğru eğilerek beni selâmladı. Sonra birçok merasim ve eğilmelerle beni oturmaya zorladı. Sonra keçi derisinden yapılmış beyaz bir meşin kuşak sundu ve bunu şeref hâtırası olarak saklamamı rica etti. Bu Soyon sık sık Çolışman civarında bulunduğu için, benimle anlaşacak derecede Teleüt ağzını biliyordu. Ben ona, Abakan'a gitmek istediğimi, fakat atlarım yorgun ve zayıf düştüğünden burada 3-4 gün kalmak niyetinde olduğumu söyledim. Bundan başka ona, yabancılar için Soyon'lar arasında kalmanın tehlikeli olduğu ve onların yabancıların malına hürmet etmedikleri hakkında duyduklarımı da anlattım. Hükümetimden burada dolaşmak için emir aldığımı, Ak Kan ile Sarı Kan (Çin imparatoru) dost olduklarından, en küçük fenalığa dahi göz yummıyacağımı ve bunu derhal, şahsen tanıdığım Çin valisine bildirmek suretiyle hakkımı arayacağımı da ihsas ettim. Bu sebeple ondan, adamlarına lüzumlu emirleri vermesini talep ettim. Bu sözlerin tesirsiz kalmadığı anlaşılıyordu, çünkü o, dünyanın hiçbir yerinde buradaki kadar emniyette olamıyacağımı temin etti. Atlarımızı etrafta serbest bırakabileceğimizi, 173, yüklerimizin başına bekçi koymaya lüzum olmadığını ve en ufak bir şeyimin bile kaybolmıyacağını söyledi. Bunun üzerine bana bir kapla kımız ve şişe içerisinde enfiye takdim etti. Onun yurt'undan uzak olmıyan bir yerde çadırımı kurdurdum.

(5-7. temmuz). Şangda, vermiş olduğu sözü sadakatle yerine getirdi, çünkü onun yanında kaldığım üç gün zarfında en ufak bir fenalığa bile mâruz kalmadım. Hattâ hediyeler vermek suretiyle onun bize yiyecek satmasını

bile — kadife, keten bezi, üniforma düğmeleri ve başka şeylere karşılık koyun ve keçi — temin ettim.

Burada yurt'lar az olduğundan ve soruşturmakla şüphelerini uyandırmak istemediğimden, Soyon'ların adetleri hakkında maalesef çok şey öğrenemedim. Öğrenebildiğime göre Soyon'lar, Rus sınırından itibaren güneyde Yenisey bölgesinde oturan çok büyük bir boydur. Buradaki Soyon'ların 14 zaysanlığa bölündüğü ve herbirinin başında mèmuriyet vazifesi bakımından Çuya Zaysan'lariyle aynı ayarda olan birer Zaysan'ın bulunduğu söyleniyor. Bütün bunların başında Münkö adında bir Soyon hanı ve Münkö ile Zaysan'ların işini kontrol eden Çin subayları bulunmaktadır. Bu durum, Çin'deki hükümet otoritesinin, yerlilerin bağımsız boy idaresine dayandığını gösteriyor, halbuki Rusya'da hükümet, bütün yerliler arasına yeni bir Rus idare sistemi sokmuş bulunmaktadır. Altay Zaysan'ları eski otoritenin ancak bir şeklinden ibarettir, onlar Rus memurları olmadan hiçbir işe girişmez ve hiçbir karar veremezler. Bu yüzden Rus memurları da Zaysan'lara ancak köy ihtiyarı nazarı ile bakarlar. Zaysan'larla memurlar rasındaki bu durum, halk arasında Zaysan'ların itibarını düşürmüştür. Dvoyedan'ların Zaysan'ları daha geniş bir istiklâle sahiptir ve bu yüzden halk nazarında itibarları da fazladır. Soyon'lu zaysan, hakikaten bulunduğu yerin yegâne âmiridir. O da, diğer Çin'li memurların işareti gibi, şapkasında bir düğme bulundurur. Hükümet, halka olan emirlerini ancak Zaysan'lar aracılığı ile bildirir. Kendi tebaası arasındaki anlaşmazlıkları ancak Zaysan halleder ve işkence yapmak hakkı da ona aittir. 174 Bu yüzden Soyon, Zaysan'ı kendisinden yüksek sayar, ona yaklaştığı zaman önünde diz çöker, ve onun huzurunda izin verilmedikçe oturmaya cesaret edemez. Zaysan'ın emri altında, Temiçi, Targa ve Şangda adı verilen birçok memurlar vardır, bunlar Zaysan'ın emirlerini yerine getirir ve ona tebaanın durumu hakkında haber verirler.

Bütün Soyon'lar göçebedir ve ancak hayvan beslemekle meşgul olurlar. Onların en büyük servetini boynuzlu

hayvan teşkil eder; koyun ve keçi onların nazarında ehemmiyetsizdir, fakat atları daha da azdır. Bu yüzden onlar öküzü gerek binek ve gerek yük hayvanı olarak kullanırlar. Yaşlı bir Soyon Rus'ların öküze binmediklerini duyduğu zaman çok hayret etmiş ve öküzün attan daha iyi olduğunu söylemişti. Onun fikrince öküz, atın iki misli yük taşır, attan daha iyi tırmanır ve tırnakları da ne taş, ne de sudan zarar görmez, halbuki atta bunun tersinedir; öküz, sürat ve dayanıklılık bakımından da attan geride kalmaz.

Soyon'ların öküz için kullandıkları eyer aynen at eyeri gibidir, yalnız öküzlere kantarma takılmaz. Burun zarından bir ağaç geçirilir ve buna takılan ip hayvanın alnı üzerinden geçirilerek boynuzları üzerine konur, üzerine binen kimse ipi sağa veya sola çekmekle, öküzü kolaylıkla arzu edilen tarafa döndürür, ipi geriye çekerse öküz başını dümdüz yukarıya kaldırır ve durmaya zorlanır. Öküze binmek ve bununla yük taşımak adeti, Çolışman boyundaki Tölös'ler arasında da sık sık görülür. Soyon'lar ziraatle çok az meşgul olur ve ektikleri yegâne şey de arpadır. Buna mukabil avcılık, onların çok sevdikleri bir meşgaledir; onlar her tarafta usta avcı olmakla şöhret kazanmışlardır. Dvoyedan'lar gibi onlar da ava toplu bir halde çıkar ve onlar gibi haftalarca, yazın at üzerinde, kışın kayaklarla, tenha dağlarda dolaşırlar. Tölös'ler gibi onlar da birçok yerde dallardan kulübeler yapar 175 ve avcılar kışın burada gecelerler. Silâhlarını Moğol'lardan tedarik eder, barutu kendileri yaparlar.

Soyon'ların yaz için başlıca gıdasını, beyaz peynir, peynir, kımız ve süt rakısı şeklinde işlenen süt teşkil etmektedir. Sonra av eti (onlar et için yazın da avlanırlar, halbuki Altay'lılar bunu yapmazlar), koyun, keçi, at ve sığır eti gelir. Binek ve yük hayvanı olarak kullanılan at ve öküzler kesilmez, bu hayvanların etinin sert ve tatsız olduğunu iddia ederler. Soyon'ların fakir sınıfı kök kazmakla da meşgul olur ve kandık, zambak kökü, kalba (allium ursinum) ve yabanî turp yerler, bunlardan kış için de çok miktarda ihtiyat hazırlarlar.

Soyon'lar arasında mal bölümü müsavat üzerine kurulmamıştır, burada oldukça büyük zenginliğin yanında korkunç bir fakirlik de hüküm sürmektedir; fakirlik çok yerde üstün bile gelir. Tölös'lerde olduğu gibi fakirler burada da zenginlerin hesabına geçinirler. Fakat Pestereff'in Soyon'lardan bahsederken onların deri ve hattâ insan eti yediklerini söylemesi bir masaldan ibarettir. Komşularını çok iyi tanıyan kılavuzlarımdan böyle şeyler sorduğum zaman kahkahayı basıyorlardı.

Soyon'lar da Altay'lı ve Dvoyedan'lar gibi keçe yurt'larda otururlar. Bir bütün olarak alınırsa çadırın iç tertibatı da hemen hemen aynıdır, yalnız burada, duvar kenarındaki deri çuvalların yerine Çin sandıkları konmuş ve zenginlerde zemin üzerine halılar serilmiş bulunur ki, bunlara Altay'da hiç raslamamıştım. Ev eşyası, daha ilk bakışta onları lüks eşya ile besliyen halkın Çin'liler olduğunu ispat ediyor.

Erkeklerin elbisesi çok basit olup, kısa meşin pantalonlarla çizme ve kürkten ibarettir. Ancak zenginler pamuklu gömlek ve kaftan giyerler. Kafalarını Altay'lılar gibi traş eden buradaki Soyon'lar, kara kuzu derisinden Moğol şapkası taşırlar. Kadınlar uzun pamuklu elbise veya kürk giyerler. Saçlarını Altay kadınları gibi iki örgü yapar, fakat buna hiçbir süs eşyası takmazlar.

176 Komşuları, Soyon'ları hiç sevmez ve onların hain, hırsız ve intikamcı olduklarını söylerler. Bu hususta onlar hakkında esaslı bir hüküm veremiyeceğim, çünkü etraflı bilgi edinebilmem için, buradaki ikametim çok kısa sürdü.

Burada Kara-Köl boyunda oturan Soyon'ların dini, komşuları Altay'lılarda olduğu gibi şamanlıktır; daha doğuda, Budizmin Soyon'lar arasında umumî olarak yayıldığından bahsediliyor. Burada da görmek mümkündür ki, komşudaki Moğollar Soyon'ların dil ve adetleri üzerine, Altay'lılara nazaran daha fazla tesir etmişlerdir. Burada bile birçok kimseler Moğolca yazabiliyorlar.

Soyon'lar ölülerini değneklerden ibaret bir iskelenin üzerine koyar ve üzerini elbiselerle örterler. Burada bana, Altay'lıların kurban yerine çok benziyen ve dört kalın direkten yapılmış olan böyle bir ölü yatağını gösterdiler. Ölünün yanına kantarma, eyer ve üzengisi konmuştu.

Dvoyedan'lar Soyon'ların kendilerine Tuba dediklerini anlatırlardı, bu sözlerin burada doğru olduğunu gördüm. Şangda bana, buradaki ahalinin Soyong soyundan Tuba kişileri (Tuba-kiji) olduklarını söyledi. Diğer soy adlariyle tamga işaretleri üzerine hiçbir bilgi vermek istemediler. Soyon'lar hakkında topladığım bilgiler çok noksan olduğundan, burada, Teleüt boyundan Çivalkoff'un kendi hal tercümesinde Soyon'lardan bahseden kısmını almak istiyorum:

"Pırıng adında bir Tölös'lüden sordum: Kemçik boyunda oturan Soyon'ların yanına gidip ticaret yapmak kârlı mıdır? O şöyle cevap verdi: Eğer oraya gidip Rus malı satılırsa, bunlar çok yüksek fiyata gider, halbuki Soyon malları çok ucuza satın alınır. Bir ruble banko değerinde Rus malına karşılık beş ruble banko kıymetinde Soyon malı alınır. Bir pfund tütünle bir kürklük deri alınır, halbuki bunun değeri Karaorman Tatar'larında beş ruble banko eder. Kemçik boyunda bir pfund demire iki koyun postu verirler. Böyle bir alışveriş ne kadar kârlı olsa dahi, onlarla ticaret yapmak tehlikelidir. 177 Biz oraya gittiğimiz zaman, 20-30 kişilik gruplar halinde gideriz. Gidenler az olsa dahi 10-15 kişiyi bulur, çünkü orada iyi bekçilik edilmezse, insanın her şeyini çalarlar.

"Oraya çok kişi gittiğimiz zaman, bütün mallar bir yerde yığılır ve keçe ile örtülür ve adamların yarısı keçe örtünün kenarlarını aşağıya bastırarak etrafta oturur. Ancak bazımız Soyon'ları karşılar ve onlarla pazarlık eder. Soyon'lardan biri veya diğeri, senin elinde tuttuğun şeyi çalmak için kapıp kaçar. Arkasından koşarak onu yakalamak istersen, bu esnada başkaları senin kalan malını alıp kaçarlar, bu sebepten yerinden kımıldama.

"Zaysan'a bir şey hediye edersen, mukabil hediye

olarak senin emrine alışverişin bitinceye kadar bir Şangda verir. Elinde kılıç yerine bir sopa tutan bu Şangda, senin yanında bekçilik yapar; ona biraz verirsen iyi bekler, hiçbir şey vermezsen, hırsızı gördüğü halde o da hiçbir şey söylemez. Alışverişin bitinceye kadar bir veya iki kişinin senin atlarını demir kösteklerle bağlayarak koruması lâzım gelir, geceleyin ise, bunları evinin yanına getirerek bağlamaları ve uyumadan beklemeleri icabeder. Çalmak isteyen kimseler elbiselerini çıkarır ve karınları üzerinde yerde sürünerek gelirler, atları çözdükten sonra üzerine atlayarak kaçarlar. Atımı çaldılar, diye arkasından koşarsan soyunarak beklemekte olan diğer adamları peşinde bırakmış olursun, onlar senin gittiğini görür görmez, senin çadırın yanında kalmış olan diğer atlarını alıp kaçarlar. Arkadaşımız birini takip ediyor, diye çadırdaki adamlar her şeyi bırakıp atların peşinden giderlerse, bu esnada senin çadırındaki malın çalınır. Bu yüzden Kemçik'e giderek ticaret yapmak isteyince çok adama ihtiyaç vardır.

"Eşyaların çalınınca Zaysan'dan bir hüküm kararı talep edersen, o sana şöyle der: "Hırsızlık yapan kimseyi ellerinle yakalayıp buraya getir! 178 o zaman hükmümü veririm; adamı ellerinle yakalamamışsan, kimin çaldığını ben nasıl bileyim?"

Bir Rus iki atla ticaret için Soyon'ların yanına gitmiş. Oraya varınca atlarını demir köstekle bağlamış ve çadırının yanında kazanını ateşe koymuş. Köstekli iki at vâdinin aşağısına doğru giderek kaybolmuşlar; tüccar kazanını kaynatırken, yüzü kurumlu, çıplak ve pantalonunu yukarıya sıvamış bir adam gelmiş ve onun yanına oturarak: "Satacak neyin var?" demiş. Adam çuvalını getirirken öteki de kazanı devirmiş ve saplarından yakalayıp alıp kaçmış. Tüccar çuvalını bir tarafa atarak onun peşinden koşmuş. İlk anda onun peşinden yetiştiği halde çıplak adamı bir türlü yakalıyamamış. Takip eden adam elbiseli olduğu için sıcaktan nefes alamaz hale gelmiş, böylece onun peşinden yetişememiş. Çadırına geldiği za-

man, çuvalla diğer eşyalarının başka adamlar tarafından çalındığını görmüş. Şimdi tüccar Zaysan'a gitmek isteyip atlarını aradığı zaman, atlarından birinin öldürülerek köstekli bacağının kesildiğini ve diğerinin de alıp götürüldüğünü anlamış. Eşyaları çalınan adam ağlıyarak Temiçi'ye gitmiş ve vakayı bildirmek istemiş. Fakat Temiçi ona şöyle demiş: Ey kafası kıllı köpek, ticaret yapacağım, diye niçin buralara geldin? Buradaki adamlar senin mal ve atlarını çalmışlarsa, onların peşinden kim dolaşır? En iyisi, şimdi evinin yolunu tut! Tüccar ağlıyarak yayan evine dönmüş."

Çivalkoff'un sözlerine göre Kemçik boyundaki Soyon'lar iki boy teşkil ederler: Kara Soyon ve Sarı Soyon'lar (Kara-Soyong, Sarı Soyong). Kara Soyon'lar yakında, fakat Sarı'lar memleketin daha içerlerinde otururlarmış. Kara Soyon'lar arasında sarı saçlı kimseler azdır (ben hiç görmedim), çoğu kara saçlıdır. Bünye bakımından Altay'lılardan daha iridirler, fakat yüzleri uzuncadır. Sarı Soyon'ların yarısı sarı adamlardan ibarettir, bunlar da, Soyon kadınları almış olan Rus kaçaklarıdır, denmekte ise de, **179** Çivalkoff'un bu son sözleri yanlıştır, ben bütün soruşturmalarıma rağmen sarı saçlı Soyon'lar hakkında hiçbir bilgi edinemedim. Burada Sarı Soyong boyu çok kalabalıktır, fakat sarı sözü hiç de saç renginden dolayı verilmemiştir. Çivalkoff'un ilâve ettiğine göre bazı kimseler, Kara-Soyon'ların yarısının onlarla karışmış olan Kırgız soylarından ibaret olduğunu söylerlermiş (bu not tamamiyle doğrudur). Çivalkoff'un haberi burada bitiyor.

Soyon'ların dili de Türkçe'nin bir ağızıdır, fakat Altay ağızlarından o kadar farklıdır ki, Soyon'larla Altay'lılar ancak büyük müşkülâtla anlaşabilirler. Tahmin olunabilir ki, Soyon'ların Moğol'laşması gittikçe ilerliyecek ve Soyon dili büsbütün ortadan kalkacaktır.

Tölös'lerin anlattığına göre Soyon'larda çok şarkı bulunurmuş; ben burada ancak iki masalla birkaç şarkı yazıp alabildim ve bunlar da Soyon dilinin biricik örneği

olarak çok mühimdir. Kısa ikametim esnasında başka dil malzemesi toplıyamadım.

(8. temmuz). Kara-Köl boyunda kaldığımız zaman içinde havalar umumiyetle kurak geçti, böylece atlarımızın taşlık yol ve yağmurdan çok zarar görmüş olan tırnakları oldukça düzelmiş oldu.

Fakat dün, maalesef yine her zamanki gibi fena hava başladı ve kılavuzlarımız da, bugün hareket etmek istediğimizden, iyi hava temenni ederek büyü yapmak istediler.

Havaya sihirle hâkim olma hakkındaki inanış, Altay'daki bütün halklar arasında ve Soyon'lar arasında da yayılmıştır. Bu kudreti babadan oğula intikal ettiren muayyen aileler vardır. Havayı kendilerine ramedenierden bazıları her yerde ün salmıştır, anlattıklarına göre havaya o derecede hâkim olan kimseler varmış ki, onların tesiriyle insanın yüzüne güneş vururken arkasını yağmur ıslatırmış. Havayı büyülemek için bir hava taşı (yada taş) kullanılır, benim yanımda istimal edileni bir dağ kristali idi. Bu taşın, ancak bu işe vâkıf olan kimse tarafından farkedilebilen muayyen hususiyetleri varmış, fakat bir sır olduğu için bunları bana söylemediler.

180 Kılavuzlarımdan biri, bir Soyon kadınının getirdiği yada-taş'la bu merasimi icra etti. O, taşı bir fuss uzunluğunda bir iple değneğe bağladı, taş tamamiyle isleninciye kadar bunu ateşin üzerinde tuttu ve sonra yüksek sesle büyü dualarını okurken değneği havada her tarafa salladı.

Bütün büyülere rağmen hava iyileşmedi ve biz bugün erkenden çok fena bir fırtına esnasında Kara-Köl'den ayrıldık. Evvelâ kuzey-doğuya dönerek, Mön'ün kollarından olan Äldü-Käm çayı vâdisindeki kuzey dağlarına tırmandık. Önce yolumuz taze yeşil çayırlıkla örtülü kademe şeklindeki düzlüklerden geçti, sonra sık bir kara çam ormanında ilerledik. Takriben 5 verst sonra orman seyrekleşti ve dağın yukarısında kayboldu. Burada yine, çoğu çakıl ve bataklıkla örtülü çıplak ve yuvarlak dağ tepele-

riyle çevrilmiş bulunuyorduk. Birçok yerlerinde kar bulunan dağ sırtının üzerinde hava o kadar soğuktu ki, elbiselerimiz donup sertleşti ve o kadar şiddetli bir fırtına çıktı ki, süvariler atların üzerinde güçlükle tutunabiliyorlardı. Yağmur yavaş yavaş ince kar haline geldi. Dağın tepesinden, hava iyi olduğu takdirde gözlerimizin önünde geniş bir manzara açılmış olurdu, maalesef bütün civar geçilmez bir sis bulutu ile örtülmüş olup, ancak muazzam dağ sıralarının şua huzmeleri gibi uzandığı farkediliyordu. Dağ geçidinin en yüksek zirvesinde bir **obō** (taş yığını) duruyordu, kılavuzlarımızdan herbiri, sungu olarak buna birer taş takdim ettiler.

Çıktığımız dağ sırtının öte tarafında, vadi çukurları içersinden kuzeye doğru akan üç küçük nehir gördük, kılavuzlarımız bunların Abakan'a döküldüğünü söylediler. Öte yanda yol daha fena idi, burada dağ yamaçları daha sarp ve büyük kaya blokları ile örtülü idi. İnebilmemiz için daha az dik bir yer buluncaya kadar dağ sırtında takriben 3 verst gitmek zorunda kaldık. Fakat buradan da vadiye ulaşmak hemen hemen imkânsızdı. Büyük zahmetle, içersinden küçük bir çay akan bir vadi çukuruna vardık. Burada bitki dünyası canlanmaya başladı ve daha fazla aşağıya indikçe **181** sahilin taze canlılığı arttı. Açık renkte kara çam ormanları bütün yamaçlar boyunca uzanıyor, muhtelif renkte çıçeklerle ve usareli otlarla örtülmüş olan zemin gözlere neşe veriyor ve bol bol fışkıran çiçekli fundalık sık sık yolumuzu kapatıyordu. Bu hoş manzara bizi çok sevindirmedi, biraz sonra nehri ve onunla birlikte mümbit vadiyi terkederek yine dik sahil ormanlıklarına tırmanmaya başladık. Yukarda orman tekrar kayboldu ve bizi tekrar deminki çıplak ve sarı-külrengindeki dağ zirveleri çeviriyordu. Şimdi yol dağ sırtının üzerinden gidiyordu, dört veya 5 tepeyi geçtik ve bu esnada ancak o civarın cılız sedirlerine raslayacak derecede alçalıyorduk .Gece geç vakit tam karın aşağısında küçük bir boğazda geceledik.

(9 temmuz). Öğleye kadar dağ sırtının üzerinden yolumuza devam ettik. Bugün hava düne nazaran daha müsaitti ve biz de, biribirine paralel olarak kuzey-doğuya uzandıkları anlaşılan birçok sıra dağları açık olarak farkedebiliyorduk. Dağlar doğuya gittikçe daha fazla yükselir ve kar sınırını aşarlar, halbuki batıda en yüksek tepelerde bile hiç kar gözükmüyor. Bu şekilde, hiçbir yerde vadideki ormanlıklara inmeden, belki ondan fazla dağ kademesini geçmişizdir.

Öğleye doğru, zirvesinde kar bulunan ehram şeklinde yüksek bir dağa vardık. Doğu cephesi kayalık olduğu için, onun batı tarafından dolaştık. Dağ burada, takriben 45° lik meyille düz hat halinde sis gibi kül rengindeki derinliklerde bulunan ayağına kadar inmektedir, biz de bunun yukardaki kenarından gitmek zorunda idik. Dağ yamacını örten çakıl taşları durmadan atlarımızın tırnakları altından kayıyor ve dar yolun kenarından derinliklere yuvarlanıyordu, yanlış bir adım, beygirle üzerindeki kimsenin muhakkak surette uçuruma yuvarlanmasına sebep olabilirdi. Bu suretle çakıllar üzerinden bir saat kadar gittikten sonra, koyu bir sis içerisinde kaldık. On adım ötesini göremiyor ve biribirimizi kaybetmemek için sıklaşarak zencir şeklinde gidiyorduk. Yine takriben 1 saat sonra dağ ehramını başarı ile dolaşmış bulunuyorduk 182 ve şimdi yine, çıkılması çok zor olan dağ sırtına tırmanmaya başladık. Biz yükseldikçe sis de koyulaştı ve zirveye çıktığımız zaman, kendimizi oldukça dik bir şekilde aşağıya inen uçurumun kenarında gördük. Kılavuz, doğuya fazla kaydığımızı ve şimdi dönmemiz icap etiğini söyledi. Bereket versin, şimdi inmekte olduğumuz güney yamacı pek dik değildi ve büyük zahmetle olsa dahi, bir nehir vadisine varabildik. Burada geceliyecek bir yer bulamadığımızdan, tekrar batı cihetinde bulunan dağlara çıktık ve burada küçük bir yola rasladık; vadiye indiğini tahmin ettiğimizden bu yolu takip ettik. Vadide şiddetli bir yağmur yağıyordu ve biz de mümkün olduğu kadar çabuk ilerlemek için gayret sarfettik. Sonra dehşetle gördük ki, yol kıvrılarak gittikçe yükse-

Soyon dağlarından bir manzara.

liyordu, az zaman sonra tekrar koyu bir sis içersinde kalmıştık. Yol, dik arazide birdenbire kayboldu ve biz de şimdi rasgele kuzeye doğru ilerlemeye başladık. Karanlık basmaya başladığı zaman, tekrar: "tuyuk!" (kapalı!) diye bir ses geldi. Şimdi yine dik bir kayalık yamaca varmıştık. Dönmeyi aklımıza bile getiremezdik. Atlarımızdan indik ve hayvanlarımız arkada yedekte olduğu halde kayalık yamaç boyunca ilerlemiye başladık. Yarım saat sonra pek dik olmayan yere rasladık ve buradan nihayet vadiye inebildik. İliklerimize kadar ıslanmış ve günün meşakkati yüzünden tamamiyle bitap düşmüş bir halde, adamakıllı karanlık basmışken küçük bir çaya vardık ve bunun kenarında geceliyebildik.

(10 temmuz). Kılavuzumuz çok erkenden yol aramaya gitmişti. Sevinçli bir haberle geri dönerek, doğuya doğru bir vadinin uzandığını ve bunun üzerinde geniş bir yolun bulunduğunu bildirdi. Bu yüzden, derhal hayvanları kapattırdım. Hava güzel ve gök yüzü tamamiyle berrak olduğundan, karargâhımızın bulunduğu yerden güney-doğuya doğru uzanan güzel manzaraya bakarak seviniyorduk. Kat kat sıralar halindeki dağlar doğuya doğru gittikçe yükseliyor ve ufukta Soyon dağlarının karlı zirveleri parlıyordu. Ön plânda bulunan alçak ve yuvarlak dağ tepeleri koyu renkte ormanlıklarla 183 örtülü idi, fakat arka plânda kademe şeklinde yükselen dev gibi dağların çıplak kayalı sırtları mavi sema kubbesine doğru uzanıyorlardı. Etrafımızda karanlık bir sessizlik hüküm sürüyordu. Dağın bu ıssız yüksekliklerine hiçbir hayvan yolunu şaşırıp da gelmez. Çiçekler ve hattâ otlar bile, durmadan dağın zirvesine sürtünerek esen soğuk rüzgârdan korkmuşlar ve aşağıya vadilere çekilmişlerdir. Az sayıda alçak ve cılız sedir ağaçları, mat sarı renkte tek tük iğneden elbiseleri ve eğrilmiş kuru gövdeleriyle, erkn ihtiyarlamış ağaç çocuklara benziyorlardı.

Takriben birbuçuk saatlik hızlı gidişten sonra, bol çimen ve otla örtülü ve 500 adım kadar genişlikte vadedilmiş vadiye vardık. Bunun ortasından oldukça geniş bir

nehir akıyor ve sahili boyunca bir yol uzanıyordu. Karşılaştığımız acıların sona ereceğine dair bütün iyi ümitler mevcuttu ve biz de, içimiz rahat ederek vadiye doğru yol aldık. Dağlar, uzaktan daha alçakmış gibi gözüküyordu; kılavuzumuz da Obō'yu (Çin sınır işareti) çoktan geçtiğimizi ve yarın akşam Abakan'a varabileceğimizi iddia ediyordu.

Yol birkaç saat karakterini hiç değiştirmeyen vadi boyunca devam etti, yalnız sık çalılık ve çam cinsinden ormanlar sık sık nehrin sahiline kadar iniyorlardı. Birdenbire zemin bataklık bir hal aldı, yol da sahil dağlarına doğru dönerek büyük kaya blokları arasından geçmeye başladı ve doğu istikametini tuttu. Az sonra geniş nehir vadisi gözlerimizden kayboldu.

Birkaç saat gittikten sonra yol tekrar aşağıya, küçük bir nehrin vadisine inmeye başladı, bunun, yukarda adı geçen nehrin bir kolu olduğu anlaşılıyordu. Burada yol iki patikaya ayrıldı, bunlardan biri dosdoğru şarka, diğeri ise kuzey-batıya gidiyordu. Benim itirazıma bakmadan kılavuz bu ikinci yoldan gitmemizde ısrar etti, o, doğuya fazla kaydığımızı, dağ sırtını tanıdığını ve bundan sonra muhakkak doğru yolu bulacağını söylüyordu. Böylece küçük nehri takip ederek 1 verst kadar ağaçsız çayırlıktan gittik, sonra da sık bir sedir ormanına daldık. Burada zemin sık yosunla örtülü olup, 184 yolun eseri bile gözükmüyordu. Yuvarlanmış ağaçlar, boğazlar, kaya ve taş blokları bizi zikzak yaparak gitmeye mecbur ediyoldu; akşamleyin kuzeye doğru akan bir dağ çayına vardığımızda ne ileri, ve ne de geri gidebilecek durumda idik ve burada gece karargâhımızı kurabildiğimiz için seviniyorduk.

(15 temmuz). Beş günlük ağır bir yolculuktan sonra, nihayet tekrar, 10 temmuz günü sabahleyin terketmiş olduğumuz güzel vadiye geldik. Geldik ama, nasıl geldik! O zaman doğru yolu bulduk, diye seviniyor ve vadinin yeşilliği seyahat arzumuzu körüklüyordu; o zaman çok ümitli idik, çünkü civarında insanlar oturan ve hedefimiz

olan Abakan ancak iki günlük bir mesafede bulunuyordu. Fakat bugün durumumuz ne kadar da başkadır! Son gün zarfında karşılaştığımız tasviri imkânsız zahmet ve meşakkat bizi perişan bir hale soktu. Yiyeceğimiz kalmadı, 11 temmuzda kesilmiş atlarımızdan birinin kokmuş eti, adamlarımın yegâne gıdasını teşkil ediyordu. Son üç gün esnasında ben kendim suda pişmiş, tuzsuz ve küflü bezelye, çözülmüş ve yarı kokmuş tereyağı ve şekerli çay kullandım. Atlarımız acınacak bir haldedir. Hemen hemen durmadan yağan yağmur yüzünden yumuşamış olan tırnakları, taşlık zeminde tamamiyle yıpranmış ve kanlı bir şiş haline gelmiştir. Sırtları da istisnasız aşınmış olup, zavallı hayvanlar güçlükle hareket edebilmektedirler. Soyon'lara ulaşmak için daha iki günlük yolumuz var; fakat, oraya nasıl varacağız bilmiyorum. Bizi kurtaracak yegâne şey, havanın iyileşmesi olurdu.

Geçen günler zarfında karşılaştığımız zorlukları hemen hemen tasvir etmek imkânsızdır. Hakikaten bakir bir orman adını almaya lâyık olan ağaçlığın etrafında üç gün dolaştık. İlk günde kılavuzumuz, kenarında geceledi-ğimiz nehri geçmeliyiz, diyordu, fakat hiçbir yerde bir geçit bulmak mümkün değildi, çünkü nehrin suları, 3-4 fuss yüksekliğinde kaya blokları arasından köpürerek öyle şiddetle akıyordu ki, buna hiçbir at mukavemet edemezdi; bu yüzden nehri sahil boyunca yukarısına doğru takip ettik. Burada zemin, 185 sık ve düz yosundan ibaret olup, bütün girinti çıkıntıyı, hattâ büyükçe taşları bile örtüyordu. Bazan bu yalancı örtü atlarımızın ayağı altında açılıveriyor ve atla üzerindeki adam 4-5 fuss derinliğinde çukura yuvarlanıyordu. O zaman bütün kervan duruyor ve hepimiz bir araya geldiğimiz halde atı çukurdan çıkarmakta zorluk çekiyorduk. Bu şekilde saatlerce zahmet çekerek bir veya iki verst gitmiştik ki, atlarımızı karınlarına kadar sürükliyen bir bataklığa daldık. Bu yüzden, batıp mahvolmayalım diye uzun bir kavis yapmak zorunda kaldık. Ancak akşama doğru ayrılmış olduğumuz nehre varabildik. Kara-Köl'de almış olduğum et durmadan yağan yağmur neticesinde kokmuş ve yenmiyecek

bir hale gelmişti, atmak icabetti; bu yüzden, adamlarıma yiyecek temin etmek için atlarımızdan birini kesmek zorunda kaldım.

Ertesi sabah, kamp kurduğumuz yerin yakınlarında nehir üzerinde bir geçite rasladık ve büyük zarara uğramadan bunu geçtik; atlarımızdan biri suya yuvarlandı ise de, ziyan görmeden öteki sahile varabildi. Burada zeminde taş azdı, fakat buna mukabil başka zahmetler vardı. Sayısız yuvarlanmış ağaçlar her tarafta geçitleri örtüyordu; aynı zamanda, tırmanacağımız sahil dağları da o kadar dikti ki, hemen her yarım saatte bir durarak yorulmuş olan atlarımızı dinlendirmek zorunda kalıyorduk. Yol, ardı arkası kesilmeyen engellerle doluydu; bazı yerde yıkılmış olan ağaç gövdeleri geçilemiyecek bir duvar halinde yığılmış olup, atları ancak zorla öteye yahut bu tarafa geçirmek mümkün oluyordu, bazı yerde de ağaç gövdeleri o kadar sık çalılıkla örtülmüş oluyordu ki, ancak büyük zahmetle ve balta ile yol açabiliyorduk, bu esnada iğneli dallar da süvarinin yüz ve ellerine çarparak kanatıyordu.

Bu şekilde iki gün sabahtan gecelere kadar durmadan yağan yağmur altında ormanlık dağ sırtlarında dolaştıktan sonra, nihayet, tepesinde ağaç bulunmayan yüksek bir dağın eteğine vardık ve burada gece kampımızı kurduk.

İkinci günün sabahında, başarı ile bu dağın zirvesine vardık ve buradan bakarak **186,** yolu kaybedip dolaşmamızın seyri üzerine bilgi edinebildik. Hemen şimdiden Abakan'a vararak bunun mecrasını takip etmek için atlarımız fazla yorgun düştüğünden ve kılavuz da yolu kaybettiğini söyleyip ne ileri, ve ne de geri gidemediğini bildirdiğinden, buradan geri dönmeye karar verdim. Adamlarımın arasında bulunan Tölös'lü yaşlı bir avcı buradan bir dağ sırasını göstererek Kara-Köl'den gelirken bunun üzerinden geçtiğini söyledi ve bizi oraya götürmeyi teklif etti. Verilen karar derhal icra edildi.

Yeni kılavuzumuz bu civarda ilk defa bulunarak,

bundan önce dolaşırken geçtiğimiz dağları ancak bir defa gördüğü halde, sık ormanda benim pusulama aldırmadan öyle ustalıkla cihet tâyin edebiliyordu ki, bizi bu şekilde ikinci gün güzel vadiye geri götürdü. Kılavuzun emin hareketi, tam bir itimat telkin ediyordu. Burada yolu nasıl bulabildiğini sorduğum zaman, bana gülerek şöyle cevap verdi: "Bir defa geçmiş olduğum yeri, bütün hayatım müddetince unutmam". Burada da birçok güçlüklerle karşılaşıp bir sürü kayalık, ağaç yığını ve bataklıklardan geçmek zorunda kaldığımız halde, dönüş yolu bana daha az zahmetli gibi geldi. Fakat bize en çok zarar veren şey, şimdi sık sık değişen hava oldu; bir güneş çıkıyor, bir yağmur yağıyordu, bu yüzden elbise torbalarımız küflenmeye başladı, bilhassa etlerimiz 24 saat içerisinde kokuyordu.

Eski kılavuzu Kalmık'ların hiddetinden koruyabilmek için bütün otoritemi kullanmak zorunda idim. Zavallı adama acıyordum, çünkü yolu kaybetmenin esas sebebini, yol bilgisizliğinden ziyade, yükseklerden etrafı görmemize mani olan fena hava teşkil etmekte idi. Geri dönerken bütün yol esnasında, o, alayın hedefini teşkil ediyor ve ona her fırsatta küfürü basıyorlardı, ben müdahale etmediğim takdirde bu hal hiç şüphesiz sözden işe intikal edebilirdi.

Refakatimde bulunanlardan birini bazı ilâçlar vasıtasiyle mide sancısından kurtardım. 187 Bu yüzden benim ecza çantam Tölös'lülerin itimadını kazandı, sonra hepsi de bana başvurarak şu veya bu ağrı için ilâç istemiye başladılar.

Yağmur büyücüsü Yaşık, birkaç günden beri Soyon'ların Yada taşının tesirsiz olduğunu söyleyip duruyor ve: en doğrusu senin iyi ilâçlarınla büyü yapmaktır, diyordu. Şimdiye kadar böyle mantıksız işe karşı gelmiştim, fakat adamlarımın keyfi yerinde olsun diye, bugün akşam bu teklife karşı boyun eğdim. Benim muvafakatim üzerine Yaşık derhal kendi plânını icraya hazırlandı. O, bir ağaç kaşıkla ve benim hizmetçim de eczanem-

le geldiler. Onun kaşığına İngiliz tuzu, Glauber tuzu, hardal ispirtosu, kunduz böceği ve yakı koydum. O, neşeli bir çehre ile ateşin yanına gitti, ilâcı tütsüledikten sonra, yüksek sesle dualar okuyarak kaşığı etrafta döndürdü ve sonra da: "Kayrakan, Kayrakan! alas, alas, alas!" diye bağırarak kaşığı ateşe attı. Yanan ispirto parladığı zaman bütün hazır bulunanlar yüksek sesle ve neşe ile bağırdılar ve bu hadiseye ilerisi için iyi bir işaret olarak baktılar. Akşamleyin adamlarım çok neşeliydiler, çünkü herkes, yarın muhakkak surette havanın iyi olacağına inanıyordu.

(19 temmuz). Ayın 16 ve 17 sinde hava hakikaten çok güzel oldu (İngiliz tuzu nelere yaramaz ki!), böylece yeni kılavuzumuzun emin rehberliği altında 17 sinde akşam geç vakit Kara-Köl'e vardık. Atlarımız ancak yavaş adımlarla gidebildikleri için, yolculuk tabiîdir ki çok zor oldu. Bu yüzden, seyahat zamanını kısaltmak maksadiyle (erzakın olmayışı bizi buna mecbur ediyordu), güneş doğarken hareket ettik ve ancak gece karanlığı basarken durduk. Kılavuzumuzun takip ettiği yol, buraya gelirken geçtiğimizden daha kısa ve daha az zahmetliydi; güzel ve açık hava da buna az yardım etmedi, çünkü etrafta hep açık manzara görebiliyorduk. Mön'ün son dağ sırtının zirvesine çıktığımız zaman, uzaklarda iki sıra karlı dağın uzandığını gördük; bunların bana, Kemçik'in memba dağları olduğunu söylediler. 188 Soyon yurtlarının bu tarafındaki çayırlık kademelerden baktığımız zaman, doğuda, dikey olarak inen kayalık duvarlar arasına sıkışmış Kara-Köl'ü gördük. Ön plânda, Mön'ün bu göle döküldüğü yerde bulunan sahil dağları ve nehrin vadisi sık karaçam ormanı ile örtülüdür, arka plândaki yüksek dağlar üç kademe halinde yükseliyordu, bunların en yüksek sırtı karla örtülüdür.

Soyon yurtların'dan ayrılmış olduğumuz yere vardığımız zaman, hiçbir tarafta bir yurt görünmüyor, ahalinin dağlara çıktığı anlaşılıyordu.

Ertesi sabah, buradaki ilçeyi teftiş eden Şangda, So-

yon'lu bir Zaysan'ın refakatinde yanımıza geldi. Bizim acıklı durumumuzu gördükleri zaman gururları tuttu ve Zaysan da adamlarına, öteberi karşılığında bize erzak satmalarına izin vermek istemedi. Ancak ona bir pfund ıslak barutla bir şişe rakı hediye ettiğim zaman alışverişe ve iki gün kalmamıza müsaade etti.

Yolumuzu kaybedip dolaşırken yük hayvanlarımızdan birini kesince kazan, üçayak, keçe örtü v. b. gibi bütün lüzumsuz şeylerimizi atlarımızın yükünü hafifletmek maksadiyle atmış olduğumuzdan, Soyon'ların işine yarıyacak pek az şeyimiz vardı. Birkaç pfund barut ve kurşuna iki koyun aldık, buna daha bir keçi ekliyebilmek için elbisemin bütün madenî düğmelerini söktüm ve bunlar da yetişmeyince alaca renkte yeleğimi verdim.

Bu seferki ikametim hiçbir araştırma yapmama imkân vermedi, çünkü Zaysan Soyon'ların yurtlarına gitmeme müsaade etmediği gibi, kendi adamlarını da bzim çadırımıza yaklaştırmıyordu. Bununla beraber küçük bir sözlük tertip edebildim.

Kılavuzlarım her sabah Yaşık'tan iyi hava için büyü yaptırıyorlar ve benim yolculuk eczanem de bundan kurtulamıyordu. Sanki adamların batıl inanışlarında daha fazla kuvvetlenmeleri lâzımmış gibi, her büyüden sonra hava açıyordu. Dvoyedan'lı kılavuzlarım, çok basit bir vasıta ile, tırnaklarından rahatsız olan hayvanları tekrar yola çıkabilecek bir hale getirdiler. Çok miktarda odun toplayarak bunu yığdıktan sonra 189 ateşe verdiler. Yanan dallar ve kor halindeki kömür akşamleyin dağıtılarak takriben 4 - 6 fut karelik bir sahaya serpildi, böylece sabahleyin bütün meydan kızgın külle örtülmüş bulunuyordu. Sonra her ayağın tırnağının üst tarafını, kan akacak şekilde keskin bir pıçakla birkaç yerden kestiler ve hayvanları kızgın külle örtülü sahaya götürerek, kan akması duruncaya kadar çeyrek saat kadar orada bıraktılar. Bu muamelenin çok tesirli olduğu görülüyordu, çünkü tırnağın diğer kısmı sertleşiyor ve hayvanlar da yola çıkabilecek durıma geliyorlardı.

(24 temmuz). Dört günlük bir yolculuktan sonra bugün kazasız Çolışman'a vasıl olduk. Arsayak'a kadar hemen hemen bütün atlarımız dayandı, fakat buradan itibaren muhtelif yerde yedi atı geride bırakmak zorunda kaldık. Bunlar, Alaş'dan hareket eden Dvoyedan'lı tüccar kafilesi tarafından, Çolışman'a peşimizden getirilecekti. Bunların dikkatini geride bırakılmış olan atlara çekmek için, yol boyunda, atın bırakılmış olduğu açık bir sahaya bir direk üzerinde semer asılıyor ve buna ucu ile Çolışman'ı gösteren bir dal takılıyordu Dala bir de. atın yelesinden alınmış bir tutam kıl bağlanıyordu. Benim soruşturmam üzerine kılavuz, yoldan geçen her Tölös'lünün bu işaretten şu manayı çıkaracağını söyledi: "Burada kıl demeti renginde bir at bırakılmıştır, onu eyerle ve okun ucu ile gösterilen istikamete götür". Avcılar, arzularını bildirmek için bu gibi işaretleri çok kullanırlarmış, meselâ: ufkî olarak bir direğe bağlanmış dal: "Çubuğun ucu ile gösterilen istikamete gel" demektir. Biribirinin aksi istikametini göstermek üzere bağlanmış iki dal: "O tarafa gittim, fakat geri döneceğim, bekle!" manasına gelir. Aralarına sıkıştırılmış çubuklar, kaç gün sonra dönecekse onun sayısını gösterir v. b.

Bütün yolculuk müşkülâtsız devam etti; her gün güneşin doğmasından karanlık basıncaya kadar gidiyorduk. **190** Son iki gün zarfında hava yine fenalaştı ve Yaşık'ın yağmur için yaptığı bütün büyüler de tesirsiz kaldı.

21 temmuz günü akşamleyin gıdamızın son artıklarını yemiş bulunuyorduk, bu yüzden zahmetli yolculuk ve içimize işleyen soğuk havanın tesirleriyle adamakıllı açlık hissediyorduk. 22 sinde öğleden sonra Alaş'ta ticaret yaparak geri dönmekte olan 8 Karaorman'lı Tatar'a rasladık ve adamları uzaktan farkeder etmez, belki yiyecek bir şey buluruz ümidiyle atlarımızı koşturduk. Fakat bu boş bir ümitti, adamlar kendileri de üç gündür hiçbir şey yememişlerdi. Şimdi açlık bizi koşturmaya başladı. Çalşman'a inen en korkunç dağ yamaçları bile bizi kor-

kutmuyordu ve karanlık gece de yolumuza devam etmekten bizi alıkoymuyordu. Bu suretle geceleyin saat birde Çolışman boyundaki ilk yurt'a vardık ve burada büyük iştahla kımız, ayran içtim ve yemeklerin pisliğine aldırmadan, pis Kalmık tabaklarından, kızartılmış arpadan yapılmış bir yemek yedim. Hiçbir zaman böyle lezzetli bir yemek yediğimi hatırlamıyorum. Açlık en iyi aşçıdır. Geride bırakmış olduğumuz yük hayvanları ancak birkaç saat sonra geldiler.

1870 yılında Kobdo'ya yaptığım geziye ait hatıra defterimden .

(14 haziran). Nihayet bugün lüzumlu insan, at ve bir deve tutabildim. Her at için 3 ruble, deve için 6 ruble ödemek ve bundan başka ölen veya başka türlü zarar gören hayvanların yerine yenisini koymak zorunda idim. Böylece yemekten sonra Çuya boyundaki Lavki'lerden ayrılabildim. Sabah çok yağmurlu idi, hava ancak öğleye doğru açtı ve yağmur da bizi akşama kadar rahatsız etmedi. Geziden bahsedilecek çok şey yok. Bozkır düz, ağaçsız ve ancak seyrek otla örtülüdür, bunların arasında da çok miktarda taş ve çakıl taşları gözüküyor. Bir verst gittikten sonra Çagan Burgasın nehrine vardık. Geniş yataklı nehrin sahillerinde çalılık azdır. Birçok kollardan geçtik, bunlardan biri oldukça derindi. Takriben 15 - 20 verst sonra **191,** doğuya, bozkırın içerisine doğru alçak tepelerden sıralar uzanmaya başladı. Dikili taşları bulunan münferit mezarlar gözüküyor; güneydeki sınır dağlarının tam kenarında Çagan Burgasun'u bir daha geçtik ve onun sahiline yakın bir yerde geceledik.

(15 haziran). Gece çok soğuk oldu. Hava ayazdı. Çağan Burgasun boyundaki yolu takip ederek yukarıya dağru gittik. Vadi dar, kayalık azdır. Nehrin kenarında bile çok kısa fundalıklar var. Sağdan, hepsinin de adı Karasu olan üç kol geliyor. Birinci kolun boyunda ağaç çok az, fakat ikincisinin yanında büyük bir karaçam ormanı vardır, bu yüzden buradan ihtiyat olarak biraz odun alıp götürdük. Bu civarın emin olmadığını söylüyorlar. Geçen

yıl burada Kırgız'lar yaşamıştır. Buhtarma Kırgız'larından bir kısmı Rusya'ya tabi olmuş (Karatay'lar), fakat Samay'lar Çin'e gitmişler ve benim Buhtarma boyundan eskiden beri tanıdığım Makilä de bir şapka düğmesi kazanmıştır. Odunun taşınması biraz zaman aldığı için, burada durduk. Yolumuza Çagan Burgasun boyunca devam ettik; birçok buz sahalarından geçtik, buzdaki mavi su yolları, birçok çatlak ve yarıklar, at üzerinde gitmeyi zorlaştırıyordu.

Biraz sonra yol bazı yerde çok taşlık bir şekil aldı. Sağ sahil boyunda küçük bir göl. Çagan Burgasun'un membaında durduk. Hava bütün gün iyi devam etti, ancak birinci Karasu boyunda küçük bir sağnakla karşılaşmıştık. Yol boyunca her tarafta yığın halinde argali boynuzları yatıyordu. Pek çok dağ sıçanı delikleri var. Dağ sıçanları deliğin önünde oturarak merakla gelenlere bakıyorlar. Tehlike sezdikleri takdirde derhal deliklerine dalıyorlar. Avcılar, av esnasında şu hileyi kullanırlar: Bir dağ sıçanını fark eder etmez bir kollarını tekerlek gibi daire şeklinde sallarlar ve hayretle buna bakan hayvana atış mesafesine kadar yaklaşırlar. Bu hayvanları ancak böyle bastırmak mümkündür; avcı sakin sakin yaklaştığı takdirde, daha tüfeğini nişan vaziyetine getirmeden hayvan çukuruna kaçmış oluyor.

Doğudaki dağlarda otlayan iki argali gördük, bunlar burada büyük sürüler halinde yaşarlarmış. Öğleden sonra korkunç bir yağmurla buz gibi keskin rüzgâr esmiye başladı. 192 Bulutlar o kadar alçaktı ki, alt ucları ile bize dokunacak sanıyorduk. Doğudaki dağlara çıktık. Dağ sırtının en yüksek noktasında sınır işareti olarak bulunan tahtanın Çin'e bakan tarafında, Moğolca kırmızı bir yazıt vardır. Rüzgâr gittikçe şiddetleniyor. Etrafımızda hep karlı dağlar. Dağ sırtının en yüksek kısmının ötesi yine bataklık. Burada yavaş yavaş, Boro Burgasun nehrini besliyen su yatağı teşekkül etmektedir, şimdi Sōk'a kadar bunun sahilini takip edeceğiz. İki küçük nehirden geçtik. Yol çok iyi. Ancak gece saat 12 ye doğru sınır

karakolu olan Sōk'a vardık. Bunun yakınlarında şimdi Türböt yurt'ları vardır, bunlara ait bir sürü ısırıcı köpeklerin hücumuna maruz kalarak kendimizi zor kurtardık. Nihayet, şimdi burada keçe çadırlarda oturan Rus tüccarlarının kampına ulaştık.

(16 haziran). Bugün, aralarında birçoklarını tanıdığım tüccarları ziyaret ettim. Onlar hiç de memnun değiller. Senenin büyük bir kısmını karakol yanında geçirmek zorunda kaldıkları için, eski çadırlara nazaran daha iyi ikametgâhlara muhtaç olduklarını söylüyorlar. Ticaret şimdi eskisine nazaran daha fena ve istihkâm yanında yaşamak yüzünden, bu ikamet daha pahalıya mal oluyormuş. Eskiden, bilhassa Çärü gibi panayırlar varken alışveriş daha kârlı imiş. Çärü yıldan yıla büyümüş ve 1865 yılında Moğol'lar buraya 200000 tarbagan derisi sürmüşlerdir. Bir gün, birdenbire Tomsk valisi Bay L. gelmiş ve kendi kuvvetini göstermek için Bıratı'daki Çin memurlarını tevkif ettirmiştir. Bu kahramanlığın neticesi olarak, Çin hükümeti, Rus sınırlarından geçmeyi yasak etmiş ve eskiden bütün gayretiyle desteklediği alışveriş meselesine karışmamaya karar vermiştir. Bu yüzden ticaret küçük çapa inmiştir. Karakol ticaretiyle Altay ticaretini bağlamak için onlara imkân verilmedikçe, tüccarların burada alışverişe devam etmesi imkânsızdır. Tüccarlar, sabit bir fiyat üzerinde durmadıklarını, çünkü şimdiki gibi perakende ticarette her şeyin tesadüfe bağlı olduğunu söylüyorlar. Şimdi ne ele geçirebiliyorlarsa hepsini alıyor ve kısa zaman içerisinde bazan büyük 193 kârla, ve bazan da zararına satıyorlar. En büyk kâr getiren şeyler, ekseriya yüzde birkaç yüz % veren küçük nesnelerdir. Büyük tahta çayların fiyatı şimdi 2 rubledir ve tüccara umumiyetle 1 ruble 20 kopek'e malolur. 1864 tenberi ticaret büyümemiştir. İki yıldır Çin'liler çay satmaya başlamışlardır, bunlardan biri 80, diğer de 60 pfund'luk sandıklar halindedir. Bu sonuncusu kıyas edilemiyecek derecede iyidir. Çayın çok mıktarda getirileceğine söz vermişlerdir, pfundu 50 - 80 kopek arasında

ucuz olduğuna göre bu iş çok kârlı olurdu. Bunun Çin'liler için mümkün olup olmadığını zaman gösterecektir.

O zaman Ka'yı ziyaret etmiştim. Ka, Moğol'ların taktığı bir addır, Çin'liler Daloye derler. O, mavi bir şapka düğmesi taşır ve Ugeri-da (Albay) rütbesindedir. O, memleketin içindendir ve sınıra 3 yıl için gönderilmiştir. Bana daha önce söylendiği gibi o yalnız sınırdaki muhafızların komutanı olmayıp, sınırda yaşıyan halkları da idare eder. Yanında bazı Mançu askerleri de vardır. Karakoldaki Moğol askerleri, şapkasında kırmızı düğme bulunan general rütbesindeki bir Tuslakçi'nın emrinde bulunurlar. Daloye beni pek nazik bir şekilde kabul etti ve pasaportumu muayeneden sonra refakatime bir Moğol askeri vermeyi vadetti. Onunla Mançu dilinde konuşmak için beyhude uğraştım. Şibä'li öğretmenim Bitä tercümanlık yaptığı için, şöyle bir acayip hal meydana geldi: Bir Rus memuru Mançu memuruna Mançu dilinde söylüyor ve sözlerini de bir tercüman vasıtasiyle Çinceye çevirtmek zorunda kalıyordu. Öğleden sonra, Ka karşılık olarak beni ziyaret etti. Sōk'ta hepsi de Chalcha'lı olmak üzere ancak 50 Moğol askeri vardır. Galiba aralarında yarım düzine Lama da vardı; bunlar kırmızı ve sarı kaftan giyer ve sarı şapkalariyle tıraş edilmiş kafalarından tanımak mümkündür. Bütün Lama'lar tesbih kullanır, durmadan dua mırıldanırlar, küçük kutular içerisinde Buda resimleri ve boyunlarında da kumaştan küçük muskalar taşırlar.

(17 haziran). Sabahleyin saat 10 da Sōk Karaul'unu terkettik. Başta yol, kuzey - doğu - doğu istikametinde 194 Boro - Burgasun nehrinin sol sahili boyunca yukarıya doğru gider. Nehir vadisi dar ve sahiller de oldukça diktir. Sahil dağları çıplak ve çakılla örtülüdür. Ancak kenarlarda kayalar meydana çıkar. Ot çok az, ve bu da ancak tek tük fundalıklarda bulunmakta, çiçekler hemen hemen hiçbir yerde gözükmemektedir. Daha aşağıda tam nehrin kenarında kısa çalılıklar yetişmektedir. Nehir yatağı geniş ve taşlık, nehir umumiyetle bö-

lünmeden akar. Burada suyun akıntısı oldukça şiddetlidir. Sağdan Boro - Burgasun'a dökülen küçük bir kol yanında nehri geçtik. Nehir yatağında birçok argali boynuzları var. İki defa argali sürülerine rasladık. Bir argali sürüsü tam önümüzden nehre iniyordu, altmış tane olduklarını tahmin ettim. Sahil dağları boyunca birçok patikaların yükseldiği gözükmektedir, bunlardan çoğunun, burada çok sayıda raslanılan argalilerin eseri olduğu söyleniyor. Takriben 6 verst ötede, kuzeyden gelen bir nehir Boro-Burgasun'a dökülmektedir, adının ne olduğunu bilemediler. Nehrin karşısında sağ sahilde, tepesine birçok argali boynuzları konmuş olan bir obō vardır. Şimdi nehir vadisindeki söğüt çalıları büsbütün kaybolmakta ve sahil dağlarının karakteri değişmektedir. Şimdi onlar kademe halinde basamaklar teşkil ederek ortaya çıkmakta ve birçoklarının otlarla örtülü olması, oldukça aşağıya indiğimizi göstermektedir. İki verst gittikten sonra, Boro - Burgasun'a dökülen Sosula nehrine vardık. Mansabında vadi genişlemekte ve bunun üzerinden geçen geniş yolun kuzey-doğuya doğru uzandığı gözükmektedir. Nehir, doğuya, ve sonra da kuzeye doğru kıvrılıyor. Sosula'nın geniş vadisi sık, kısa, ince ve yeşil otla örtülmüştür. Nehirden takriben 4 - 6 verst yükseklikte, üç yerde, herbirinde 5 - 6 keçe yurt olmak üzere Chalcha'ların çadırları gözükmekte, bunların civarında da koyun ve sarlık sürüleri otlamaktadır. Sosula membanın yakınında yüksek bir obō vardır, yanımda bulunan askerin söylediğine göre burada, yoldan geçen Amban'lara çay ikram edilirmiş. Yolun istikameti pek az değişmektedir. Oldukça erken ilk Moğol İstasyonuna vardık, şimdi hiç de Boroburgasun nehri boyunda olmadığı halde, adnın Ürto - Boroburgasun (istasyonu) olduğunu söylediler. Bunu bana şöyle açıkladılar: Ürtö, hava ve bitkinin durumuna tabi olarak yılda birkaç defa yerini değiştirirmiş.

195 Ürtö - Boroburgasun'da bizi oldukça samimiyetle kabul ettiler. Bize, mevcut olan her şeyden sundular ve

bana oturmam için de hususî bir yurt verdiler. Buradaki Chalcha'lar geçen yüzyılda yerleşmişlerdir. Bunlar, karakol'un Chalcha'ları gibi vazifelerini değiştirmezler. Buradaki insanların Altay'lı dağ Kalmık'larına nazaran daha medenî olduğunu daha ilk bakışta görmek mümkündür, elbiselerinin temizliği ve yurtlarının daha iyi oluşu bile bunu ispat etmektedir. Her şey muayyen derecede bir refaha, ve hattâ zenginliğe işaret etmektedir. Ev sahibi, oturmak için bana derhal şeref mevkiini gösterdi. Kısmen halılarla örtülmüş olan yere duvar boyunca Çin ve İrbit sandıkları konmuş, arka plânda da Burchan (Buda resimleri) için bir dolap vardı. Bu gibi dolaplar her zaman Lama'nın bulunduğu yerde konurmuş. Sayısı kısa zaman içerisinde artan misafirler arasında, aralarında birçoğu çocuk yaşında olmak üzere birçok Lama'nın bulunduğunu farkettim. Tabiîdir ki, önce bize çay ikram ettiler (sütlü ve yağlı tahta çay), fakat sıcak halinde verilmediği için pek lezzetli değildi. Sonra tazyikli sucuk tarzında hazırlanmış uzunca oval biçiminde ve oldukça temiz tatlı bir peynir, taneli peynir (arçi) ve sonunda da süt rakısı takdim ettiler. Takdim edilen şeylerin hepsi de temiz ve iç açıcı idi. Kalning'e ve bana porselen kaplar sunuldu, diğer kimseler sarı cilâlı tahta Çin kaplarından içtiler. Selâmlaşma yerine pipo takdimi işi, burada da aynen Altay'lılarda olduğu gibidir, yalnız bu, daha fazla merasimle icra edilir. Altay'lı pipoyu takdim ederken sağ elinde bulundurur ve ufkî olarak uzattığı sol kolunu piponun altında tutar, halbuki Moğol, önce başını eğer sonra pipoyu sol eliyle sunar ve sağ elini ufkî olarak dar tarafiyle alının önünde tutar. Burada pipolar çok süslüdür, birçoklarının manu'dan olan ucları beş - on ruble değerinde olurmuş. Hazır bulunan Moğol'lardan biri Bitä ile Çince konuştu, Mançu dilinden de bazı sözler biliyordu, benim Bitä ile bu lisanda konuştuğumu duyunca hemen bildiği sözleri sıraladı. Bütün bunları, birkaç yıl kalmış olduğu Kobdo'da öğrendiğini 196 ve bir Mançu memuruna Pekin'e kadar refakat

ettiğini anlattı. Evde birçok kitap vardı: bunlar, çoğu elyazma olan Tibetçe (Tangut Nomun) ve matbu Moğolca eserlerden ibaretti. Burada bir Arci-Borci tedarik edebildim. Yurt'umda yemek yedikten sonra, diğer yurt'ların arasında dolaştım ve bazılarını ziyaret ettim. Konuşmalar esnasında, buradaki durum üzerine bazı şeyler öğrendim. İstasyonun ahalisi, buraya kendi arzulariyle yerleşmiş olan Chalcha'lardan ibarettir. Onlar karakol hizmetinde kullanılmazlar. Yerleşme takriben bundan 100 yıl önce vukubulmuştur. Her yıl köyden beş kişi hizmete girer (posta hizmeti) ve hizmet karşılığı olarak 18 lan (unze) gümüş ve gıda olarak da 30 pud buğday alırlar. Buğday, Kobdo civarında ziraat maksadiyle hükümet tarafından yerleştirilmiş olan Chambing (Çin askerleri) tarafından yetiştirilmektedir. İstasyona mensup 5 askerden her biri beşer at, yani hepsi 25 at hazır bulundurmakla mükelleftirler. Bunların vazifesi umumiyetle resmî evrakı ikinci istasyona götürmekten ibarettir. Vazife ile seyahat eden askerlere at temin eder ve kılavuz verirler. Çok sayıda at lâzım olduğu takdirde, istasyon âmiri olan askerler bunları civarda yaşıyan Türböt'lerden talep ederler. Burada yaşıyan kimselerden, posta hizmetinden başka bir vazife istenmez, bundan başka her türlü vergiden de muaftırlar. Böyle bir hizmetin bu göçebeler için hiç de zor gelmediğini, aralarında hüküm süren refah göstermektedir.

Akşamleyin, yurt'lara dönen boynuzlu hayvanları seyrettim. Bunların sayısı pek çok olmamakla beraber, en azında 30 sağmal inekle takriben 15 sarlık ineklerinden ibaretti ve burada da yarısı boynuzsuzdu. Moğol sarlık'ları çok sakin huyludur ve bizzat şahit olduğum gibi hiç mukavemet etmeden sağılabilirler. Yurtların civarına büyük koyun sürüleri gelmişti. Moğol köpeklerinin hepsi de tuhaf ve kısık seslidir ve o kadar saldırgandırlar ki, ev sahibi hiçbir zaman yanımda adam olmadan yurt'tan çıkmamamı rica etti. Bu yüzden bana her zaman nezaketle iki Moğol refakat ettiler. Koyunlar çok büyük ve yünleri de Kırgız koyunlarına nazaran daha yumu-

şaktır. **197** Moğollar bana, büyük bir koyunun 2 tahta çay değerinde olduğunu söylediler. Burada, sarkan uzun yünlü bazı koyunları muayene ettim. Bunların (Altay'lılardaki ıyık gibi) **şüttür,** yani kurbanlık olduğunu söylediler. Bu gibi koyunların, doğdukları andan itibaren hiçbir zaman kırkılmaması lâzımdır.

Buradaki Chalcha'ların çok titiz Budist oldukları görülüyor. Lama'ların ve hattâ lama olmayan yaşlı adamların bile ellerinde her zaman tesbih vardır ve vakitlerinin yarısını dua mırıldanarak taneleri çekmekle geçirirler. Çok defalar, tesbih tanelerinin otomatik olarak hareket ettiğini ve adamların da komşularıyle konuşmaya devam ettiğini gördüm. Bu şekilde durmadan yapılan bir ibadetin, neticede gösterişten ibaret kalacağına şaşmamalıdır.

(18 haziran). Boro - Burgasun istasyonundan ancak bugün saat 11 de ayrıldık. Yol önce güney-doğuya gider ve bu istikamette, istasyon civarındaki suya kadar inen iki dağ sırtının üzerinden geçer. Sonra küçük bir düzlük ve oldukça büyük üçüncü bir dağ gelmektedir. Bu, daha batıda bulunan Boro-Burgasun-u Chürün-Chayran dağı ile irtibat teşkil ederek bu büyük dağ kitlesinin ön kademesi şeklini almaktadır. Bütün bu dağ sırtları ve onların arasındaki vadiler, kısa fakat sık otla örtülüdür. Buradan gördüğümüz sıra halindeki dağlar kat kat yükselen tepeler şeklindedir, büyükçe taşlık ve kayalıklar ender gözüküyor. Üçüncü sıra dağı geçtikten sonra esas istikameti ile güneye doğru uzanan dar ve uzun bir vadi gördük, Chürün-Chayran'ın uzantıları bunun batı sınırını teşkil etmektedir. Sağdaki dağlardan Sosulan ve Ago'nun berrak suyu çıkmakta ve bunlar vadinin doğusundan akmaktadır. Uzaktan, ancak vadinin kuzey kısmında birçok yurt'lar gözükmektedir. Vadinin nihayetinde dağlar batıya doğru biraz açılmakta ve nehir de batıya kıvrım yaparak akabilmektedir. Şimdi yol, doğudaki ve batıdaki dağları birleştiren sedler üzerinden yükselmekte **198** sonra da deminki seddin güney-doğusunda ikinci bir sed

şeklinde 2-3 verst yükselerek Köş-Daba adlı dağ geçidine varmaktadır. Bunun tepesinde üç noktadan batıdaki vadiye bakmak mümkündür. Geniş bir vadide Sōk nehri gözüküyor. Arka plânda iki büyük dağ sırtı uzanmaktadır, daha geride bulunanın üzeri karla örtülüdür ve Bayan-Chargın adını taşır. Geçidin yukarlarında yine bir obō'ya rasladık, Dvoyedan'lı adamlarım bunun üzerine at kılından demetler bağladılar. Vadinin, dağ geçidinin önündeki kısmı çok yerde sık otla örtülü idi, ancak seyrek benek halinde çakıllar gözüküyordu. Fakat yukarda geçit civarında zemin tabiidir ki değişmektedir; burada her taraf çakıl, kum ve büyükçe taşlarla örtülüdür, ancak küçük çalılıklarda yer yer yeşil otlar bitmiş ve bunların arasında da koyu yeşil renkte uzun ve büyük ot grupları vardır ki, bu yüzden bütün dağ sathı alaca bir renk almaktadır. Dağlar her tarafta çıplak ve taşlıktır, ancak kenarlarında birçok yerde koyu renkte kayalar fışkırmaktadır. İkinci dağ geçidinin ötesinde Sōk vadisine bir manzara açılmakta ve daha uzakta güneyden gelerek Sōk'a dökülen Kobdo nehrinin geniş vadisi bulunmaktadır. Kılavuzlarımın anlattığına göre, Kobdo, memba civarında Sum-Bayrak ve Kutan adında iki küçük nehir almaktadır. Yüksekten bakıldığı zaman Sōk ile Kobdo arasındaki yer geniş bir düzlük gibi görünüyor; bunun arka plânında uzun bir kayalık sırt yükseliyor, fakat güneyde, bana Saksay nehrinin memba dağları olarak tanıtılan yüksek karlı dağlar uzanıyor. Sōk vadisi, geniş ve koyu yeşil bir şerit gibi gözüküyor ve nehir de bunun içerisinde birçok kollara ayrılarak akıyor. Sōk nehri, Çuya bozkırının güney-doğusunda bulunan Ulan-Daba'dan çıkmaktadır. Arkıt'ın iki kolu olan Kalgutı ve Cumala da buradan çıkar. Sōk, membaında, Oygur ve Karalmatı adındaki iki nehirden teşekkül eder ve ehemmiyetsiz çayları bir tarafa atarsak güneyden ancak Boro-Burgasun'u alır. Köş-Daba'dan aşağıya inen yol önce güney-doğuya ve oradan da yavaş yavaş doğuya gider; önce dağın güney yamaçlarından nehrin vadisine kadar iner, sonra nehrin tam yanından geçerek 199 tekrar gü-

neydeki sınır dağlarının eteğine doğru uzanır. Burada geçtiğimiz dağ eteklerinde umumiyetle yukarda tasvir edilen ve benekli şekiller meydana getiren bitkiler vardır, sonra, üzerinde ancak şi otundan çalılar yetişmekte olan ve tuz sahalarını ihtiva eden geniş bir kuşak gelmektedir. Nehrin vadisinde sık ve yeşil ot bitmiştir. Nehir boyunda Türböt'lerin bazı yurt'ları gözüküyor. Üzerinde şi otları bulunan kuşak, dağın eteğinde takriben 1 ½ verst genişliğinde, vadiye doğru inen bir düzlük teşkil etmektedir. Biraz sonra nehir vadisinde birçok küçük göl gördük, bunlardan birinin uzunluğu 1 verst kadardı. Bir müddet sonra kara denecek kadar koyu renkte kuzeyden güneye uzanan bir şerit gördük; bunlar kuzeyden gelerek birkaç verst güneyde Kobdo'ya dökülen Bölü nehrinin yüksek sahilleri idiler. Bölü'nün sahil yatağı bozkır sathından birkaç faden aşağıda bulunmaktadır, nehri, ancak akasya çalılıklariyle örtülmüş sahil sırtlarına vardığımız zaman görebildik. Köş-Daba ile Sōk'un kuzeyindeki sınır dağları arasında, birçok yerde taş tuğlalarla çevrilmiş eski mezarlara rasladık. Bölü vadisi sık çayırla örtülüdür. Burada birçok yurt'lar gördük. Bütün saha hayvan sürüleriyle tamamiyle örtülmüş gibiydi, tam yanımızda, içerisinde en azından 1000 koyun bulunan bir sürü otluyordu. Her tarafta bolluk. Altay'dan gelen yolcu, bu çorak bozkırın her tarafında zenginlikle karşılaşarak şaşırıyor, halbuki zengin Altay'da ancak fakirlik ve sefaletle karşılaşılır. Burada da çok iyi bir kabul gördüm. Beni, bundan önceki istasyonda gördüğüm kadar geniş olmamakla beraber, içerisi oldukça iyi tertiplenmiş bir yurt'a aldılar. Eskisi gibi çay ikramı ve pipo ile selâmlaşmalar. Çok sayıda erkek ve kadınlar, yeni gelmiş olan Rus bayları görmek maksadiyle inmiş olduğumuz yurt'a yığıldılar ve ben de adamların giyinişini iyice tetkik edebildim.

Erkekler ve kadınlar aynı şapkayı giyerler. Kadınların saç tuvaleti acayiptir. Alınlarında inci ve mercanla süslü bir bağ var, kulaklarından, üzerine uzun küpeler takılmış bezler sarkıyor, kulaklarına küçük küpeler tak-

mışlar. Saçları düz taranmış ve başlarının iki arka yanında 3-4 zoll genişliğinde levhalar halinde tutkal ile 200 yapıştırılmıştır; bunlar bir hotoz gibi başın arka kısmını çevirirler ve saçları baştan uzak tutmak için iki veya üç yerde çubuklar takılmıştır. Aşağıdaki değneğin alt kısmında, üzeri tamamiyle saçla sarılı bir topuz vardır, saçlar bunun alt kısmında bağlanır ve ucları iki belik halinde örülür ve bunların üzerine kara kumaştan bir kılıf geçirilir. Boyun hızasında her saç örgüsüne incili geniş bir şerit asılmıştır, bunlar, beliği örten ve iki omuz üzerinden göğüse sarkan geniş bir kadife parçasiyle nihayet bulur. Bütün kadınların küpesi, üç köşe halinde bükülmüş bir gümüş telden ibarettir, bu, ucu ile kulak memesine takılır ve bundan başka alt kısmında da hususî bir parça vardır. Zengin Moğol'larda alın ve örgü parçalarına o kadar çok gümüş ve mercan takılmıştır ki, modanın bahtsız kurbanı, başında birkaç pfund gümüş taşımak zorunda kalır. Dediğim gibi gerek erkek ve gerek kadınların giydiği Moğol şapkasının Çin şapkasından meydana gelerek XV. veya XVI. yüzyılda Moğolistan'a girmiş olması muhtemeldir. Bunların bir baş kısmı ve bunu etraftan çeviren yanları kalkık sert bir kenar kısmı vardır. Şapkanın baş kısmı, şekil bakımından ön kısmı arkasına nazaran daha kısa olan meyilli bir mahrut gibidir, bunun üzerine umumiyetle sarı bir kumaş geçirilmiş ve yukardan aşağıya paralel yollar halinde dikilmiş olur. Ucuna, altı veya sekiz kenarlı, düz ve bazan nakışlı bir kumaş parçası yerleştirilmiştir, bunun üzerinde de Çin askerlerinin rütbe işareti olan bir düğümden ibaret şapka düğmesi bulunur. Memurlar bunun yerine taştan bir düğme takarlar. Ön tarafı arkasına nazaran çok daha yüksek olan şapka kenarı kadife ile (kışlık şapkalarda kürk parçası ile) kaplanmış ve arka kısmı açıktır; burasında 1 veya 1 ½ fuss uzunluğunda sarkan bağlar vardır. Zengin Moğol'lar şapkalarında ustalıkla takılmış püsküllü şeritten ekler de bulundururlar. Kadınların manto ve kürkleri hemen hemen erkeklerinki gibidir, yalnız bunların göğüslerinin üzerinde pirinç düğme-

lerle tutturulan dikey bir açıklık vardır. Kollar dirseklere kadar başka renkten kumaşla kaplanmış veya kürkten geniş ekler takılmıştır. Kadınlar, omuzlarının üzerinde 201 kürk ve mantonun altına her halde ağaçtan bir vatka koyuyorlar, kol ve omuzlar bunun üzerinde yüksek kabartma şeklinde kabarır. Buranın kadınları, bu kürklerin üzerinden, Altay kadınlarının çägidäk'i gibi geniş ve yuvarlak kol açıklığı olan yelek giyerler. Kızların giydiği kürkün göğsü üzerinde kara kadifeden dört köşeli bir göğüslük vardır. Arkalarından, kılıfsız iki saç örgüsü sarkar, kılıf, aynen yelek gibi evlenmiş kadınların bir işareti olsa gerek. Kızlar saç örgülerini gümüş düğmelerle tuttururlar. Kızlar da erkekler gibi Moğol şapkası giyerler. Şapka biraz yana yatırılırsa genç kızların yüzüne çok yakışıyor, halbuki kadınların baş tuvaleti, zenginliklerine rağmen en güzel yüzü bile değiştirir ve bozar.

İkinci istasyon, üzerinde bulunduğu nehre göre Ürtö Bölü adını taşır. Atlarımı fazla yormamak için geceyi burada geçirdim.

(19 haziran). Şimdi yol önce bir müddet Bölü boyunca gidiyor sonra da doğuya dönüyor. Önce nehrin sol sahilindeki dağları geçtik. Oldukça küçük dört dağ seddine toptan Boskan Daba adı verilmektedir. Zemin çok taşlı ve otlar da ancak yer yer çalılıklarda bitmektedir; çalılıklar bazı yerde alçak akasyalardan ibarettir. Bulunduğumuz yerden kuzeye doğru Öndür Chairchan dağlarını görüyoruz. Geçidin öte tarafında takriben 2½ verst uzunluğunda ve Öndür Chairchan'ın kuzey eteklerine kadar giden bir düzlük vardır. Bitki, dağlarda olduğu gibidir. Şimdi, birincisine nazaran, daha yüksek olan ikinci bir dağ seddine çıkıyoruz, bunun adının Mänggin-Daba olduğunu söylediler. Çıkış oldukça dik, dağ sırtının uzunluğu 8 verst kadardır. Benek halindeki bitkiler ortadan kalkmış ve yer daha kısa çayırla örtülmüştür, bunların arasında kaba kum ve küçük taşlar vardır. Kuzeyde ve güneyde büyük dağ ehramları gözüküyor. Mänggin'in güney ucunda

nehirsiz dar bir vadi parçası, bunun karşısında Mänggin'-in devamı gibi gözüken ve bana Keçü-Daba adı ile tanıtılan dar ve alçak bir dağ sırtı bulunuyor. Şimdi üzerinden aşağıya indiğimiz doğu yamacı 202 dik ve çok derindir; yer çok girintili çıkıntılı ve umumiyetle çakılla örtülüdür, birçok büyük taş ve kaya blokları vardır. Doğuda, birçok yerlerinde akasya çalılıkları gözüken birkaç verst uzunluğunda bir vadi açılıyor. Bu vadi çok yerde doğuya doğru alçalmaktadır. Bunun içerisinden geçtikten sonra, az meyilli bir dağ seddi boyunca tekrar Nom Daba'ya doğru yükseldik . Nom Daba'nın zemini pek sert, küçük taneli ve koyu sarı renktedir. Çayırlık, ince ve yeşil tül perde gibi muntazam yayılmıştır. Nom Daba'nın tepesinden geniş bir manzara açılıyor; gözlerimizin önünde takriben 15 verst uzunluk ve aynı genişlikte bir vadi uzanıyor. Uzakta birçok dağ sırtları, bunların önünde doğuda Kobdo nehri var. Arka plânı güney doğuda yüksek karlı dağlar teşkil etmektedir. Düzlük aynı şekilde ince çayırla ve sert sarı çakılla örtülüdür. Burada dağların karakteri değişti. Durum ve şekilleri bakımından kuzey Kazak bozkırlarının dağlarına benzerler. Alçak, uzun ve oldukça dişli kayalıklar, muhtelif renkte paralel hatlar halinde uzakarda biribiri üzerinde yükselmektedir. Bütün manzara mat ve kül rengine çalar mavi renk taşımakta, uzaktaki dağ hatlarının gittikçe koyulaşan bir gölge şeklini aldığı görülmektedir. Her taraf ıssız ve susuzdur. Yegâne hayat sahibi nesneler, bizim yaklaşmamızla koşup kaçan antiloplardır. Az meyilli dağ boyunca daha takriben 5 verst gittikten sonra, nihayet dümdüz vadi sathına vardık, fakat nehre kadar daha en azında altı yedi verst var. Burada nehrin esas istikameti ile güney-doğuya aktığı anlaşılıyor. Burada bildirdiklerine göre, Kobdo nehri, Nom Daba'nın güney doğusunda Saksay nehrini almıştır, bu da Kobdo gibi güneydeki büyük dağ sırtlarından çıkar ve oldukça büyük sudur. Kobdo nehri civarında bazı yerlerde sıra halinde sık ağaçlık gözüküyor. Nehir yatağının önünde şerit gibi uzanan açık sarı renkte bir saha gördük, sonra bunun

açık sarı çiçekler açmış akasyalık olduğu anlşıldı. Sonra az dik iki veya üç tepenin üzerinden geçtik. Yatağına ancak takriben 100 adım yaklaştıktan sonra görebildiğimiz suyun sathı 203, bozkır sathından pek aşağıda değildir. Sahil çok kumsal, ancak kenarlarında yeşil çalılık ve yer yer söğüt ve kayınlar var . Sol sahil ağaçsız. Tabiî olarak üzerinden geçeceğimiz geçit yerinde nehir takriben 25-30 sajen genişliğindedir. Çabuk, fakat sakin akar, ancak sağ sahilde akıntı daha şiddetlidir. Nehrin yatağı taşlıdır. Nehrin öte tarafında dik olarak konmuş ince ağaç direklerinden yapılarak kalın bir balçık tabakasiyle sıvanmış küçük bir kulübe var. Burada, salda çalışan adamlar oturuyor. İkisi bir hafta iş yapmak üzere bütün yıl sekiz Moğol askeri vazife görür. Onlar da aynen vazife gören diğer askerler ayarında ve Boro-Burgasun posta istasyonundaki askerler gibi adi maaş alırlar. Onlar bizi kazasız nehirden geçirdiler ve sal kullanırken ustalıkla hareket ettikleri gözüküyordu. Sal, iki veya dört dar kayığın bir araya bağlanması ile meydana getirilir. Büyük yükler için, kayıklar üzerine dörde bölünmüş 2 arşın genişliğinde tahta bir kapak konmaktadır; bunun kenarları yüksektir. Atlar, ve aynı şekilde develer de yüzmek zorundadırlar. Salı işletenler, kayığın arkasında dururlar. Önü yuvarlak olan her kayığın arkasında, takriben 1½ arşın uzunluğunda ağaçtan bir çıkıntı ve bunun üzerinde de insan ayağı sığacak şekilde bir oyuk vardır. Salcı ayağı ile bu çukurlara basar ve kendi ağırlığı ile kayıkların arka kısmını birbirinden uzaklaştırır, böylece tabiî olarak ön kısımlar bir uç halinde toplanır. Eline demir uclu uzun bir sırık alan salcı, bunu iki eliyle bacakları arasından nehrin dibine dayar ve böylece sal ileriye hareket ettirilir.

Burada düzlükte hararet, bundan önceki istasyonlara nazaran daha yüksektir, bu yüzden nehir boylarının korkunç işkence sahipleri de ortaya çıktı: sinek, moşki ve sivrisinekler. Nehir boyunda çayırlık çok zayıf ve bu yüzden istasyon ve köy de yoktur. Bu yerin Ölgä istasyonu olduğunu söylediler, fakat ancak adına bakılarak Ürtö' den sayılmaktadır. İstasyonda vazife görenler, bütün

posta eşyasını Bölü'den doğruca Chatu istasyonuna yollarlar.

204 Nehir boyunda geceledik ve çok erken yola çıktık. Yol evvelâ Kobdo'nun sağ sahilini takip ederek doğruca doğuya gider. Nehir kısa kıvrımlar yaparak kuzey ve güneyden kendisine yaklaşan iki veya üç dağ seddi arasından geçer. Sahilleri baştan başa sık çalılıkla örtülü ve aralarında kayın, kavak ve söğüt de vardır. Sahil bazı yerde nehirden birkaç sajen yüksek, taşlık ve çıplak bazı yerde de alçaktır, ancak birkaç fut'u bulur, fakat bu sefer sık ve koyu yeşil çayırlık bir halı ile örtülüdür; zemin rutubetli ve çok yerde bataklıktır. Böyle bir düzlüğe iner inmez, sivrisinek, moşki ve çok eziyet veren küçük sinek gibi korkunç haşereler üzerimize saldırmaktadır. O zaman ne insan, ve ne de hayvan bir dakika bile rahat edemez. Kobdo'nun güneyindeki düzlük aynen sağ sahildeki gibidir.

Yol aynı şekilde 7 verst kadar yolu takip eder. Ondan sonra bir dağ çıkıntısı nehre o kadar yaklaşır ki, su yüksekken yol tepenin üzerinden geçer. Şimdi olduğu gibi su alçak ise, aşağıda nehrin kenarında bulunan 1 ½ arşın genişliğinde bir yoldan geçilir. Bu yamacın (bōm) adı, Obugerin-Kisa veya Chara-Üsür'dür. Bu kayanın ötesinde nehir güneye doğru döner ve sonra birdenbire kuzey-doğuya kıvrılır. Bu yerde nehir çok geniştir ve sakin akar. Önümüzde doğuya doğru oldukça geniş bir düzlük açılmakta ve batıya doğru gittikçe alçalmaktadır. Bunun doğu kenarında, Chatu nehrinin hemen kuzeye uzanan ve sık ormanla kaplı vadisi bulunmaktadır. Yol önce, esas istikameti olan güney-doğuya doğru uzanarak güneydeki dağ seddinin eteğinden geçmektedir. Burada zemin sık taşlıkla örtülüdür, ot azdır. Takriben 4 verst sonra, bu noktanın kuzey-batısında Kobdo'ya dökülen Chatu'nun ormanlık vadisine vardık. Chatu vadisi çok geniş ve her tarafı sık ormanlıktır, Çuya'dan ayrıldığımızdan beri böyle bir nehir vadisine raslamamıştık. Sık ve yüksek çalılıklar arasında kavak ve söğüt ağaçları yükselmektedir.

Chatu'nun esas kolu çok şiddetli akıyor ve takriben 4 sajen genişliğindedir, bundan başka da dört ilâ beş sajen genişliğinde birçok kolları vardır, fakat akıntıları daha az şiddetlidir. Su berrak ve şeffaftır. Chatu ilkbaharda herhalde çok büyük bir şekil alıyor, çünkü doğuda daha birçok dereler vardır, fakat şimdi sular alçakken kurumuşlardır. Bütün nehir yatağının genişliği yarım verst kadardır ve her tarafta büyük kaya taşları bulunmaktadır. Chatu nehri yatağındaki bu gezi atlarımız için hakiki bir işkence oldu, üzerlerine, sürülerle sinek ve sivrisinekler saldırıyor. Chatu nehrini geçtikten sonra, nehrin yatağı boyunca daha birkaç verst gittik, sonra da uzun müddet sol sahil sırtları boyunca ilerledik. Her tarafta çakıl taşları. Kaya çıkıntısı tam nehre kadar uzanıyor. Bunu geçtik sonra doğuda yüksek kayalar gözüküyor. Şimdi yol güney-doğuya dönüyor. Burada, Tüm-Bulak nehri güneyden Chatu'ya dökülüyor. Önümüzde sık çayırlıkla örtülü oldukça geniş bir düzlük uzanmaktadır. Uzakta, tam yolun kenarında ve düzlüğün ortasında, tek başına duran mahrut gibi bir tepe var . Ta uzaktan tepenin yanında çok insan bulunduğunu farkettiğimiz için doğruca oraya ilerledik. Yaklaştığımız zaman kuvvetli zil müziği sesleri duyduk. Bitä onlara yaklaştı ve bize, birçok Lama'nın tepede kurban merasimi için toplanmış olduklarını bildirdi. Biz merasimi seyretmeye karar vererek tepeye tırmanmaya başladık. Yukarda zemine, Chatu vadisinden buraya taşınmış olan çok miktarda çakıllar serilmişti. Aralarında 30 kadarı lama olmak üzere birçok kişi vardı. Başlarında, püskküllü sarı şapka bulunan sekiz lama doğu cihetinde oturmuşlar, dua okuyor ve zil çalıyorlardı. Ateş yakılmış iki kurban mihrabı var. Güney tarafında diğer Moğol'lar kurban yemeklerini yemekle meşgul, lama olmayanlar pek ibadet eder gibi görünmüyorlar, oturmuşlar ve lama'ların duası onları hiç ilgilendirmezmiş gibi kendi aralarında konuşuyorlar. Onlar ise bütün kuvvetleriyle bağırıyor ve sesleri bazan zilleri bile gölgede bırakıyordu. Böyle olduğu halde biz gelince merakla başlarını döndürdüler, fakat musikilerini

kesmediler. Yanımdaki adamlardan Dvoyedan'lı Çornay da kurban maksadiyle kuru dala bir şerit bağlıyor ve bunun 206 Yer-su için olduğunu söylüyor. O: budistler Dvoyendan'larla aynı dinde imişler, diyor. (Lama'ların bağırması, ona elbette şamanın vecd halini hatırlatıyordu).

Hayret ettiğim şey, her tarafta samimiyetle kabul edilmiş olmamdır; burada kurban yerinde toplanmış olan kalabalık dahi saygı ve iltifat gösteriyordu; burada, müslüman memleketlerinde sık sık raslanıldığı gibi tek bir düşmanca nazarla karşılaşmadım.

Şimdi yol geniş, ve taşlı düzlük içerisinden doğruca şarka gitmektedir. Buradan biraz güneye kayarak dağ sırtının tepesine çıkıyoruz; burada Ülgö istasyonundan olan Moğol'lara ait yedi yurt vardır. Yurtlar oldukça fakir gözüküyor, fakat civarda çok büyük koyun sürüleri otlamaktadır. Evde yalnız bir erkek kalmış, diğerleri hepsi de kurban yerine gitmişler. Kadınlar arasında kürk şapkalı bir Türböt'lü vardı, alnında, Moğol kadınları gibi şerit taşımıyordu. Üç taraftan tepelerle çevrilmiş bu dağ köşesinde, oldukça iyi ot bitmiş yarım verst kadar genişlikte bir düzlük vardır, bazı kısımları, büyük ve çok yıpranmış granit parçalariyle örtülüdür. Bu bloklar üzerinde birçok fuss derinliğindeki çukurlarda toplanmış olan suyu, ahali içme suyu olarak kullanmaktadır, çünkü nehir birkaç verst uzakta bulunmaktadır. Chalcha'lar, dağ sırtlarındaki bu gibi serin yerleri yayla için tercih ederlermiş. Buranın Chalcha'ları kışın bol ağaçlı nehir vadilerine inerler. Burada bulunan Ülgö istasyonundaki askerlerin yarısı Bölü'den, yarısı da Chatu'dandır. Moğol kadınları kısa zaman içerisinde etrafımızda toplandılar ve mallarımızı göstermemizi rica ettiler. Bir memurun seyahat esnasında satmak için mal taşımadığına inanmak istemiyorlardı. Adamlar, tüccarların gelmesini hasretle beklemekte ve bilhassa Manchester ve Rus Nankin'i istemektedirler. Yanımda bulunan Dvoyedan'lı Çornay, ipliklerle iyi alışveriş yapıyor.

(21 haziran). Dün yol üzerinde, gerek Chatu ve gerek

Kobdo vadisinde birçok eski mezarlara rasladım. Mezarlar, Altay'da olduğu gibi burada da ahalinin oturamıyacağı yerlerde bulunmaktadır. Bunlar: 1) çoğu büyükçe kaya parçalarından ibaret olmak üzere yuvarlak taş yığınlarından; 2) 207 büyük taş blokları ile çevrilmiş olan dört köşeli mezarlardan ve 3) 3-4 dikili taşı bulunan dar dik dörtgenden ibarettir.

Sabahleyin yola çıktık. Yol önce yarım verst kuzeye, sonra da kuzey-doğuya dönerek İki-Daba adlı dağ geçidine götürüyor. Vadi çukuruna kadar oldukça sık çayırlıktan geçiyoruz. Çok yıpranmış granit blokları, ince çakıl taşları var. Dağ seddinden, güney-doğuda uzakları görmek mümkündür. Uzakta yüksek karlı dağlar. Doğuda daha birçok dağlar gözüküyor, güneyde derin bir vadi çukuru var. Yol doğuya dönüyor. Önce küçük bir dağ sırtı, sonra birkaç verst uzunluğunda vadi düzlüğü; dağın çok meyilli tarafı boyunca gittik, sonra üç küçük dağ sırtı ile oldukça yüksek bir dağ geçidine vardık, bunun ikinci İki-Daba olduğunu söylediler. Önce sık çayırlıkla karşılaştık, sonra zemin gittikçe taşlık bir şekil aldı. Buradan güney-doğuya geniş bir vadi çukuru açılmaktadır. Yol taşlık, çayır az, ancak ilk bahar sulariyle açılmış olan bir çukurda sık otlar vardır. Yol, bu şekilde sekiz verst kadar aşağıya inmektedir. Şimdi Chatu'nun kollarından Ucha nehri yatağına bir manzara açıldı, burası çok geniştir, güzel ve taze yeşil çayırlarla kaplıdır. Birçok akasya çalılıkları ve tek tük ağaçlar da var. Vadinin yeşilliği, bugün geçmiş olduğumuz çıplak ve otsuz dağlardan sonra çok hoş bir tesir bırakıyor. Yurt'lar vadinin güney kenarındadır. Vadinin yukarı kısmında Altan-Çökçü'nün yüksek karlı dağları gözüküyor. Zengin hayvan sürüleri, çok at, inek ve bilhassa sarlık var. Ahali hemen hemen yalnız **Chalcha**'lardan ibarettir, pek az, fakir Türböt'lü de var. Bütün civarda Soyon'lar oturuyormuş, bunların bazı yurtlarını her iki İki-Daban arasındaki yükseklikten görmüştük. Bana söylediklerine göre, bu Soyon'lar askerlik yaparlarmış (herhalde posta hizmeti olsa gerek).

[Potanin de bunu tasdik etmekte, fakat o, herhalde yanlışlıkla Uranhay ve Soyon'lara Ölöt'ler demektedir. Potanin tarafından zikredilen Bürgüt ve Telengit soyları, bugün hemen hemen hep moğolca konuşan Uranhay (Soyon) ların aslında Türk olduklarını göstermektedir. Moğolca konuşan bu Uranhay'lar Potanin'e göre doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılırlar, doğudakiler Çinirli ve Bulgana ve batıdakiler de Kara-İrtiş ve Saksay nehirleri boyunda yaşarlar. 208 Uranhay'ların her bölüğü, Ombo (Amban?) adı verilen bir memurun emri altında bulunur. Doğudaki Ombo'ya Soyon'lardan da (Kokçolut) üç Sumul'un tabi olduğu söylenir. Yağma ve Çin ticaretinin zararlı tesiri yüzünden, şimdi bu Uranhay'lar arasında büyük bir fakirlik hüküm sürüyormuş. Potanin onları şöyle tasvir ediyor: "Uranhay'lardan birçoğunun yiyeceği yoktur ve komşu aul'larda dilencilik yaparlar; bu esnada, sanki onlara bir şey vermek vazife imiş gibi çok arsız davranırlar. Çoğunun elli kadar keçiden başka hayvanı yoktur. Başka gıdaları olmadığı için, birçokları tilki ve kemirici hayvanların eti ile geçinirler. Karagan köklerini kurutulmuş arpa samanı ile döğerek bunu çay yerine kullanırlar. Aile babası sabahleyin odun toplamaya çıkar veya argali boynuzlariyle yerden karagan kökü kazar; anne komşu köyler arasında dolaşır; onlar ancak akşamleyin eve dönerler. Biri odun yüklenir, diğeri de küçük bir parça et veya yiyecek başka bir şey getirir. Ne erkek ne de kadınlar gömlek giymezler, ancak zenginlerin iki kürkü vardır ki, birini yatak ve diğerini de yorgan yerinde kullanırlar. Uranhay'ların yırtık kürkleri darbımesel haline geçmiştir, Kobdo'da yırtık kürke her zaman 'Uranhay kürkü' derler".]

Buradaki yurt'ta böyle Soyon (Uranhay) lardan üç tanesine rasladık, bunlar ancak moğolca konuşuyordu, başlarında Türböt şapkası vardı ve aldukça iyi giyinmişlerdi. Buradaki Chalcha'lar, evvelkilere nazaran çok daha aşağı bir seviyede bulunmakta ve hemen hemen Altay Kalmık'ları gibi yaşamaktadırlar. Moğol'lar arasında lama'ların pek çok olması icabeder, çünkü, hemen hemen

her üç kişiden biri sarı şapka taşıyordu. Biz koyun kırpma zamanına rasladık. Moğol koyunlarının yünü Altay koyunlarına nazaran daha incedir.

(22 haziran). Sabahleyin Ucha istasyonundan ayrılarak güneye gittik. Önce, sahili biraz taşlık olan Chatu nehrinden geçtik. Takriben 1 ½ verst sonra Dzanggin (Kaptan) ın yurtuna vardık. Samimî kabul gördük. Devemizle bir atımız daha fazla gidemedikleri için, ev sahibi bize bir atla bir deve verdi. **209** Burada yine Moğolca konuşan birkaç Soyon'a rasladık. Hattâ bunlar karakoldaki Chalcha'lara mensup olarak sayılmışlardır. Yol, Soyon'ların Yaylıg dedikleri Susulan nehrini takip ederek burada da doğruca güneye gitmekte ve buradan nehirle birlikte doğuya dönmektedir. Zemin çok yerde kumlu çakıl taşlariyle örtülüdür. Sık, kül rengi ve yeşil otlar. Yaylıg'dan sonra dağ sırtından geçtik, geniş düzlük ve ikinci dağ sırtı; Tsasta-Chayrchan adında karlı dağın altındaki yüksek düzlüklere çıkıyoruz. Yol, büyük ve sık kitleler halinde yatan karın biraz altından geçmektedir. Fakat hiçbir yerde buzlu saha gözükmüyor. Birçok yerde kar, çok güzel şekiller teşkil ederek uçurumlardan sarkmaktadır. Kuzeyde Möstö-Bulik nehri ve bunun sahilinde de tek tük Chalcha yurtları gözüküyor. Burada geniş bir kurgan'lık saha vardır. Küçük Şara-Bulik nehri kuzeye doğru akıyor. Zemin taşlık, öte tarafta sıra halinde birçok dağlar var. Doğuda tekrar karlı dağlar yükseliyor. Burada, taştan dairelerle çevrilmiş oldukça büyük iki eski mezar mevcuttur. Şara-Bulik'in ötesinde zemin yumuşak, bataklık ve sık, sarı-yeşil bataklık otlariyle örtülüdür. Şiddetli ve buz gibi rüzgâr zemini yalayıp geçiyor, kürklerimizin içersinde bile donuyoruz. Az miktarda kar yağıyordu. Bataklıktan yavaş yavaş Kongır Ölöng nehri teşekkül etmektedir. Buradan nehir vadisinin ta uzaklarına bakmak mümkündür. Uzaklarda birçok yerde yurt'lar ve bunların arasında da zengin deve sürüleri gözüküyor. Dağ yamaçlarının her tarafında büyük koyun sürüleri otlamaktadır.

Yorgun bir halde yurt'lara vardık ve burada çok fena karşılandık. Başlarında bu yerin Dzanggin'i de dahil olmak üzere bütün erkek ahali sarhoştu. Dzanggin sallanarak bize doğru yürüdü, bağırıyor, küfrediyor ve Mançu subaylarını beklediğini söyleyerek bize gecelemek için bir yurt vermek istemiyordu. Adamlarımın yurt'una yaklaşmak isteyen herkesi bağlatacağım, diyordu. Durumumuz son derece nazikti. Ağır yolculuktan sonra yere yuvarlanacak derecede yorgun bir halde, keskin soğuk, şiddetli rüzgâr ve dolu gibi yüzlerimize çarpan karın altında yol ortasında kalmıştık. Bitä bana, edepsiz Moğol'un üzerine yürüyerek kendisine kamçımı tattırmamı tavsiye etti. 210 Kamçıyı kullanmadı isem de, atımla Dzanggin'in üzerine yürüdüm ve kamçımı kaldırarak ona şunları söylemesini emrettim: Seni bir köpek gibi çiğneyerek, buradan doğruca yakında bulunan Dzalın'ın yanına giderim! (Bundan önceki istasyonda bana, bu civarda bütün Ürtö'lerin başı olan Dzalın unvanlı ve şapkasında mavi düğme bulunan bir memurun oturduğunu söylemişlerdi). Tehdit bile kâfi geldi, öyle zannediyorum ki Bitä haklıydı: bir vurmuş olsam daha iyi tesir etmiş olurdu. Dzanggin, benim boş bir yurt'a götürülmemi emrederek kayboldu. Sonra, geceleme ücreti olarak para istemeye bir Moğol'u gönderdi. Kendisi gelsin, diye haber yolladı isem de, gözükmedi. Satın almak istediğim bir koyun için 10 ruble değerinde mal talebediyordu, bu yüzden bugünlük etsiz idare etmek zorunda kaldık. Adamlarımın yurt'larına yaklaşmasına müsaade edilmedi. Akşamleyin rüzgâr hafifledi ve gece karargâhım da başta zannettiğimden daha rahat oldu.

(23 haziran). Yol, şimdi yanında Kongır-Ölöng istasyonunun bulunduğu Namır-Yang nehrinden itibaren güneye, batıdan doğuya alçak bir duvar gibi uzanan bir dağ seddine doğru gitmektedir. Bu dağ, sık ve yumuşak çayırlıkla örtülüdür. Bunun tepesinden bakılınca, güneyde muazzam üç dağ sırtı gözüküyor, en arkadakisi karla örtülüdür. Üzerinden geçtiğimiz dağ seddinin Chamir-Daba olduğunu söylediler. Doğuda bir geçit vardır,

buna sağımızdaki bir vadiden gidilmektedir. Takriben 4 verst sonra dağın nihayetine vardık, burada dağ, dik kayalar halinde vadiye inmektedir. Yol, kaya çıkıntısının çok dik bir yerinden aşağıya kıvrıldığından ona Chamir-Daba =ileri fırlamış kaya geçidi adı verilmiştir. Buradan bakılınca, önümüzde çok geniş ve taşlık bir vadi gözükmektedir, yalnız ortasında, Kökö-Sayrı nehrinin aktığı çok güzel bir yeşil şerit farkedilmektedir. Nehrin esas istikameti batı-doğudur. Yolumuz nehir boyunca gidiyor. Mükemmel halı gibi otlar. Nehri geçtik. Dağlar yavaş yavaş nehre yaklaşıyor. Kuzeyden iki nehir gelerek Kökö-Sayrı'ya dökülüyor, bunlardan biri 211 çok dar kayalık boğazdan akan Namır-yang-Kaptal, diğeri de, çok dik ve büyük kaya taşları bulunan bir yataktan akan Şara-Sayrı = Küçük sarı çaydır. Şimdi nehrin vadisi gittikçe darlaşıyor, kayalar ve sahil dağları nehre yaklaşıyor. Nehrin sahili ancak yer yer sık otla örtülüdür. Yol, bazan nehrin sağ, bazan da sol sahili boyunca gidiyor; nehir yatağının birçok kıvrımlarından kaçınmak maksadiyle de sık sık sahil dağlarına çıkmaktadır. Nehri beş defa geçtik. Şimdi vadi genişliyor ve sahil dağlarının dikliği de azalıyor. Ürgün-Şirigin-Kol vadisine iniyoruz; zemin güzel ve bol otlu, birkaç yurt da var. Ürtö daha doğuya göçmüş olduğu için, Ürgün-Şirigin-Kol boyunca aşağıya, onun Şara-Sayrı ile birleştiği yere kadar iniyoruz. Bu iki nehir birleştikten sonra Chongo-Şuruk adını alır. Bunun sahili boyunca takriben 5 verst daha gittik. Yatak geniş ve taşlıktır, tek tük çayırlık yerlerle bölünüyor. Karşı sahilde pek çok yurt var. Kongo'yu geçiyoruz. Burada, bize doğru gelen Dzanggin tarafından karşılanıyoruz. O beni yurt'una alıyor ve çay ikram ediyor. Yurt, kısa zaman içersinde civarda oturan Chalcha'lılarla doluyor. Fakat çok uslu hareket ediyorlar, Kırgız'ların arsız sokulmaları gözükmüyor. Moğol'lar her yerde benim üzerimde aynı tesiri yaptılar, bunlar sakin, sulhsever, meraklı fakat ısrar etmeyen ve zararsız şakalar yaparak gülmeyi seven adamlardır. Bilhassa kadınlar ve kızlar çok neşeli ve canlı, fakat hareketleri terbiyelidir. Burada hiç-

bir zaman, genç kırgız kadınlarında olduğu gibi, terbiyesiz hareketlerle karşılaşmadım.

Moğol yurt'ları hemen hemen aynen Altay yurt'ları gibi yapılmıştır, fakat dam direklerinin ancak yukarı kısmı düz, alt kısmı ise hiperbol şeklinde eğilmiştir. Moğol yurtlarının kapısı güneye bakar ve keçe kapıdan başka, iki kanatlı ve yurt'un içersine açılan bir tahta kapı da vardır. Kapının karşısında her zaman bir ev mihrabı bulunur ki, bu umumiyetle muhtelif renklere boyanmış bir kutu veya dolapçıktan ibarettir. Bu kutunun üzerinde birçok Buda resmi, 212 kâğıt ve kumaş üzerine yapılmış resimler, önlerinde de bir sürü pirinçten kurban kapları var. Daha iyi evlerde bu put yerleri ipek elbise ve sunî çiçeklerle süslenmiştir. Kapıdan bakıldığı zaman mihrabın sağında yatak ve onun yanında da kaplar için bir raf konmuş, daha da sağda, ağaç destekler üzerinde içersinde kımız, ayran ve tereyağı ayranı bulunan büyük ve küçük tulumlar yerleştirilmiştir; kapının sağ ve soluna çoğu zaman genç hayvanlar bağlanmış olur, bunlar ilk günlerde her zaman yurt'ta tutulur. Duvar boyundaki diğer boş yerlerde Çin ve Rus sandıkları, yük çuvalları v.b. bulunur, bunlar ev sahibinin nakledilebilen mallarını teşkil etmektedir. Çay ikramı her yerde aynı şekilde cereyan eder. Ev sahibi kadın, misafir gelir gelmez bir ağaç çaydanlıktan kazana soğuk çay koyar, bunun üzerine birez taze çay ile su eklenerek kaynatılır. Kaynar kaynamaz içine tuz ve sonra da kazana biraz süt ve kaymak atılır. Çay bir müddet kaynadıktan sonra birçok ağaç çaydanlıklara boşaltılarak ev sahibinin önüne konur, o da misafirin kâsesini çayla doldurur. Daha iyi evlerde misafirin yanına küçük masa üzerinde Moğol mutfağına ait çerez de konur: taze peynir, koyu kaymak, yağ, un ve sütten yapılmış ve tosu adı verilen bir hamur işi ve nihayet süt rakısı kaynatırken dibe çöken çok lezzetli bir nevi toz peynir gibi. Moğol'lar çoğu zaman bundan başka çaylarına kavrulmuş arpa unu da katarlar ve o zaman çay ince bir lapa haline gelir. Ancak bu lapalardan birkaç kâse yedikten sonra, bir veya iki kap sütlü çay

içerler. Yukarıda saydığım tatlılardan başka, bazan bana pişmiş et de sunuldu, fakat bu, Kazaklarda olduğu gibi lezzetli yapılmamıştı. Çaydan sonra misafire süt rakısı ikram edilir ki, tadı aynen Altay rakısı gibidir. Çok yerde de iki defa kaynatılmış süt rakısı taktim ettiler. Bu daha kuvvetli ise de, adisinden daha az lezzetlidir. Moğol'lar kışın arpadan da rakı yaparlarmış, bu herhalde Karaorman Tatar'larının hazırladığı bir nevi arpa birası olsa gerektir.

Geçen yıl burada sığır vebası korkunç bir şekilde hüküm 213 sürmüştür, bu yüzden Ürtö'de 300 den fazla ineğin öldüğü söylenir. Akşam geç vakit karımdan mektup alarak çok sevindim, mektup bir tüccar vasıtasiyle Sōk'a kadar gelmiş ve Ka da bunu bir Moğol askeriyle peşimden göndermek lûtfunda bulunmuştu. Bu gösteriyor ki, Çin'liler, umumiyetle zannedildiği kadar kaba adam değillermiş.

(24 haziran) . Tam yurt'ların yanında tekrar Chongo-Şuruk'tan geçtik. Öte tarafta ancak küçük tepeleri bulunan geniş bir düzlük var. Nehir kuzey-doğuya, yolumuz ise doğruca güneye gidiyor. Düzlükten takriben 6 verst gittik. Zemin her tarafta taşlık, otlar az; sol tarafta küçük bir göl ve bunun sahillerindeki yeşil çayırlıkta da birçok at sürülerinin otladığı gözüküyor. Gölün adı Tsagan-Nor'dur. Doğuda, üzerinde fundalıklar bitmiş bir düzlük;güney tepelik ve alçak dağ seddiyle çevrilmiş. Yol, güneyde bulunan Kütlin-Daba adında dağ sırtının eteğinden gitmektedir. Takriben 3 verst sonra, birincisinden daha alçak başka bir sırta raslıyoruz, yanımdakiler bunun Tsagan-Burgasun-Daba adında olduğunu söylüyorlar. Bu dağın eteğinden, doğruca kuzeye giden ve Tarchıttı-Şuruk adı verilen oldukça büyük bir nehir akıyor. Bu civarın ahalisini teşkil eden bazı Ölöt lama'larına raslıyoruz. Bu Ölöt'ler geçen yüzyıl batıya gidenlerden ayrılarak kuzeyde yerleşmişlerdir. Ölöt'ler bir koşun teşkil eder ve Kobdo'nun batısında yaşarlar. Bunların kuzeyinde, Mingit'lerin de Ölöt'lerden sayılan iki

koşun'u oturur; her iki halk Choir-Koşun adı altında toplanır.

[Potanin'in bildirdiğine göre, bu iki halkın memuriyet vazifesi Kobdo şehrinde saray odununu temin etmekten ibarettir. Bundan başka Potanin Mingit'ler arasında: Paşkit, Mingit, Chulır-Kirgis, Şū ve Kitit soylarının bulunduğunu da zikretmektedir; Mingit'lerin bir kısmı, eskiden Soyon'lara aitmiş].

Burada karşılaştığım Ölöt lama'larına, semere birkaç paket kitap yerleştirmiş iki çocuk refakat ediyordu. Nehrin akıntısı şiddetlidir. Takriben 2-3 verst güneyde, Tasagan-Burgasun boyunda yurtlar gözüküyor; birçok at sürüleri de var. 214 Nehir burada yerin altından akarak ilerde kuzeyde tekrar meydana çıkıyor ve Tarchıttı-Şuruk'a dökülüyormuş. Şimdi yol tekrar güneye, Ugdu nehri vadisine doğru yöneliyor. Orada birçok yurt var. Nehrin vadisi çok geniş. Ugdu ilerde Şara-Bulik nehrini de alır ki, Şara-Bulik istasyonu da bunun üzerinde bulunur. Son 10 verst esnasında yol umumiyetle kumluk veya ince çakılla örtülüdür. Derinliklerde bitki oldukça boldur. 35 verst olarak tahmin ettiğim bütün yolu 7 saatte geçmiştik. Tam Ürtö'nün yanında, kurban merasiminden gelen ve hepsi de sarhoş gibi gözüken birçok lama peşimizden yetiştiler. Akşamleyin birdenbire boru sesleri işittik. Sorum üzerine, burada büyük bir Chamba Lama'nın oturduğunu söylediler. Biz derhal, diğerlerinden biraz kenarda bulunan onun yurt'una gittik. Lama'nın yurt'u bütün diğer yurtlardan büyüktü ve kısmen işlemeli dikilmiş ve çok güzel keçe örtülerle bezenmişti. Yurt'un önünde sarılmış iki bayrak duruyordu. İkametgâhın içerisi, hakikaten haşmetli bir tesir bırakıyordu. Etrafı kırmızı çuha ile döşenmiş, damın iç tarafı kırmızı ve sarı şeritlerden ibaretti. Sahanın ortasında pirinçten dört köşeli bir ocak ve saçtan yapılmış bir rus yemek fırını duruyordu. Moğolların ağaçtan çay ibriğini andıran kaplar pirinçtendi ve bol süslerle bezenmişti. Her iki yanda işlemeli örtü ve halılar var, arka plândaki yüksek oturma yeri güzel bir kumaşla örtülmüş ve arkası da

büyük altın şekillerle süslenmiştir. Yurt'un sol yanında, küçük kurban kâseleriyle çok güzel bir dolap duruyor, burada gece gündüz büyük bir ateş yanmaktadır. Bundan başka yurt'un içinde kitap dolu beş dolap gördüm. Kurban dolabının önünde iki tane gümüş boru duruyordu; bunlar katlanmışken 4 fuss olup, iki faden de uzatılabiliyorlardı. Benim arzum üzerine lama'lardan biri melodi çaldı ve diğerleri de dua okudular. İçeri giren bir lama, Buda resminin önünde her halde altı defa yerlere kadar eğildi. Bana yer gösterdiler ve çay ikram ettiler. Bu esnada, Chamba Lama'nın bir yere gittiğini ve ancak ertesi gün geleceğini de söylediler. Borular 215 her sabah ve akşam, ibadet için lama'lar çağrılırken çalınıyormuş. Yurt'tan ayrılmadan önce, Bitä Burchan'a kırmızı bir mendil hediye etti. Yurt'umuza döndüğümüz zaman, geçen yıl Dzan-dzün'e tercümanlık etmiş olan ve şu anda Kobdo'dan gelen bir Kırgız'a rasladık; o, palavracının biriydi ve Bitä tarafından yurtumuzdan atılmıştı. Ondan, Rus konsolosunun şu anda Kobdo'da bulunduğunu öğrendik, fakat bana konsolosun adını söyliyemedi.

(25 haziran). Yol Şara-Bulik nehri boyunca uzanıyor; takriben bir verst sonra nehir güney-doğuya dönüyor, fakat yol, kuzey sahilindeki dağlara doğru gidiyor. Alçak dağlarla çevrilmiş ve oldukça sık otla örtülü geniş bir düzlük. Bana, Chara-Ola diye tesmiye edilen dağların arasından, istikameti değiştirmeden 7 verst kadar gidiyoruz. Adı da dağların karakterine uygundur, çünkü hakikaten karaya yakın bir renk taşıyordu. Şimdi, kuzey-doğuya akan bir nehrin küçük bir vadisi açılıyor. Bana anlattıklarına göre bir Çin'liye ait olan zengin koyun sürülerine rasladık. Nehrin Tondo-Usu adında olduğunu söylediler. Bu nehrin sahili boyunca, Ulan-Ola (kızıl dağ) adı verilen dağlardan gidiyoruz. Rengi hakikaten kızılımtraktır ve güney kısmı çıplak granit dağlarından ibarettir. Kuzey kısmı daha kızıldır ve ancak kısmen granit olduğu anlaşılıyor. Yol, güney - doğuya dönerek nehri terkediyor, nehir ise, bana söylediklerine göre sonradan

kumların altında kayboluyormuş .Granit levhalar arasından, yavaş yavaş Kötöl-Daba adı verilen dağ sırtına yükseliyoruz. Bu dağ sırtından uzak değil, kuzeyde Buligi adında küçük bir göl vardır. Dağların duğuya gittikçe azaldığı açık olarak gözükmektedir. Şimdi, esas istikametimiz olan kuzey-doğu boyunca, çıplak kaya çıkıntıları arasından Tondo nehrine iniyoruz; burada ot az olduğu halde otlayan bir at sürüsüne raslıyoruz, fakat bu, çadırına aşağıda nehir boyunda raslayacağımız bir Çin tüccarına aittir. O bize adam yollayarak yanında inmemiz için davet ediyor. Son derece samimiyetle karşılanıyoruz 216; çay ve et ikram ediyorlar. Çin'lilerin tavrı hareketi ve konuşma şekli, onların, buradaki göçebe halklara nazaran ne kadar yüksek bir kültür seviyesinde olduğunu gösteriyor. Elbiseleri temiz ve tertiplidir, bundan başka karşılıklı muamelelerinde de edep ve terbiye vardır. Kobdo ticareti üzerine Bitä'nın yardımı ile çok güzel konuşabildik. O, buraya ancak tahta çay ihraç etmenin kârlı olduğunu söyledi. Geçen yıl buraya getirdikleri Baychu çayı, masrafını bile örtmemiştir; bu da pek tabiîdir, çünkü Biysk tüccarı G. gibi bir adam çayın pfund'una 50 kopek verdiği zaman, çay ticareti yaşıyamaz. İstirahatten sonra yolumuza devam ettik. Burada derin ve taşlık çukurdan akan Tondo nehrinden itibaren yol dalga halindeki birçok dağların üzerinden geçerek Buyantu nehri vadisinin bu tarafında bulunan son dağ sırtının ucuna kadar gider; Kobdo şehri bu nehrin sahilinde bulunmaktadır. Vadinin içinde uzaktan koyu renkte orman gibi bir leke gözüküyor, bu Kobdo şehri imiş. Kuzey-doğuda büyük karlı dağlar. Güneye, vadiye doğru inen yolla şehre giderken birçok koyun sürülerine rasladık. Barlık (Kızıl Ayak) lar civarı çok rahatsız ediyorlarmış, bunların Tsagan Gigen'in idaresinde Tarbagatay'ın güneyinden kuzeye gittikleri ve 1868 yılından beri civarı altüst ettikleri söyleniyor. Daha birkaç gün önce büyük bir koyun sürüsünü alıp götürmüşler.

[Potanin, Uranhay'ları mahvedenlerin Barlık'lar olduğunu söylüyor. Hattâ onların Sōk karakoluna ka-

dar sokularak devlet memurlarını ve iki istasyonu yağma ettikleri de söyleniyor. Chatu istasyonundan 150 deve alıp götürmüşlerdir. Sōk karakolu civarında Çin ticaret şirketi Çagantay'ın kâtibinden bütün mallarının teslimini talep ettikleri zaman, o, Sōk'taki Ka'dan yardım dilemiş, fakat Ka kuvvet kullanmaktan çekinerek onlara iyilikle nasihatta bulunmak istemiştir; bundan bir netice çıkmayınca da kâtibe, mallarını Barlık'lara teslim etmesini tavsiye etmiştir.]

217 Şehrin bir verst kadar ötesinde Buyantu nehri üzerinden geçtik. Kuzeyde kale, güneyde şehrin kendisi görünüyordu. Nehirden itibaren her ikisinde de çok ağaç vardır. Nehrin öte tarafında bir Sümbö, yanında birçok ev ve bir de ayrı duran bir mabed vardır. Çinli'ler nehirde hayvan derisi yıkıyorlar. Nihayet alçak ve küçük bir kapıdan şehre giriyoruz. Konsolos, beni karşılamak üzere nehre kadar bir kozak göndermek lûtfunda bulunmuştu, kozak beni, benim için çok güzel hazırlanmış bir odası bulunan evine götürdü.

(26 haziran — 6 temmuz). Yukarda dediğim gibi, Kobdo şehri, biri kale ve diğeri de ticaret şehri olmak üzere iki kısımdan ibarettir. Kale dört köşe üzerinde kurulmuş olup, oldukça yüksek ve mazgallı duvarları vardır. Dört köşede, damları tahtadan kuleler, yani pavyonlar mevcuttur . Damları kavisli dört yapıdan şehre giriliyor. Duvarlar her tarafta yıkık, kapılar sallanıyor ve eğridir; bütün bunlar kaleye acıklı bir manzara veriyor ve insan böyle bir kırık dökük şeyin Moğol'ları tahakküm altında tutulabildiğine şaşıyor. Kalede memurlardan başka 300 Chambing ve 200 Mançu askeri oturmaktadır. Bu garnizonun ve vilâyetteki istasyon ve karakollarda oturan bütün askerlerin erzakı, Kobdo'dan takriben 20 verst mesafede Kobdo ve Buyantu nehirleri arasında bulunan tarlalarda yetiştirilmektedir.

[Potanin, hükümdar hazinesine ait bu tarlalar hakkında bize şunları bildiriyor; Devlet tarlaları on bölüm-

den ibarettir, her bölüme 80 deve yükü tohum teslim edilir. Her tarla bölümüne 25 yurt tahsis edilmiş olup, hepsi 250 yurt eder. Her tarla işçisine iş hakkı olarak 6 unze gümüş verilir; işe iştirak etmek istemezse, çalışan Moğol'a yalnız iş hakkını değil, bundan başka 9-10 büyük tahta çay da vermek mecburiyetindedir. Bütün ekini teslim edip ancak dökülen başakları toplamak hakkına malik olduklarından, tarla işçilerinin durumu hiç de parlak değildir. Bu yüzden ve az hayvan besledikleri için, kendilerine lâzım olan ekini şehirden satın alırlar. Tarla işçiliği yapan Moğol'ların bütün diğerlere nazaran çok fakir olması da bundan ileri gelir. Başlarında idareci olarak Tsimuya adı verilen hususi bir Çin memuru ve 218 onun emrinde de on tane kontrol memuru vardır. Badzın adlı bu memurun herbiri bir tarla bölümüne bakar. Her tarla bölümünün, 160 deve yükü ekin yetiştirmesi lâzımdır. Şuna da işaret etmeli ki, bütün ziraat aletleri ve öküzler dahi devlete aittir. Tarlada çalıştırılan bu hayvanları da, çoban olarak yetiştirilmiş diğer Moğol'lar güderler.]

Kaledeki Mançu askerleri kişi başına 45 king buğday ve darı alırlar. Kobdo'da oturan en yüksek memurlar şunlardır: ilin valisi; ikinci derecede bir memur olan Chebei Amban Kui-çan; onun yardımcısı ve üçüncü sınıftan Wan-Şu; Kobdo kazasındaki Moğol'ların kumandanı Meyen Amban. Konsolos, Chebei Amban'ın muavinine, beni takdim etmek üzere ziyarette bulunmak istediğimizi bildirdi ve Wan-Şu da bizi kabul etmekle sevineceğini bildirerek cevap yolladı.

Ertesi gün sabahleyin at üzerinde merasimle ziyarete gittik, önde tam üniforma ile bizi takdim eden kozak, sonra konsolos, Kalning ve ben, hep sıra halinde, ve arkamızda da üniformalı birçok kozak. Kale kapısının önünde at üzerinde bekliyen bazı memur ve askerler bizim kafileye katıldılar. Muavinin Yamun'u önünde durduk. Her üçümüz Yamun'un Da-men'i (esas kapısı) önünde sıralandık. Birden bire her dört kapı: 1) Da-men, 2) Öl-men, 3) Da-tang ve 4) Peng-men açıldılar ve Amban

evinin kapısı önünde gözüktü. Amban ağır ağır Peng-men'e yürürken biz at üzerinde birinci avlunun içerisinden ağır ağır geçtik. Öl-men'in yanında durarak atımızdan indik; bu esnada bize adamlarımız yardım ediyordu. Sonra bir sıra halinde durarak, Peng-men'in önünde aynı şekilde eğilmekte olan Amban'ın karşısında eğildik. Bunun üzerine ağır ağır ve yayan olarak ikinci avludan geçtik, bu esnada Amban da aynı tempo ile üçüncü avludan geçmekte idi. Da-tang'da karşılaştık ve biribirimizi selâmlamak üzere ellerimizi uzattık. Burada Amban'a takdim olunduk. Şimdi Amban bir hareketiyle önden yürümemiz için işaret eti; biz de bir hareketle teşekkür ederek bu işi ona bıraktığımızı anlattık. Davet eden bu el hareketleri, 219 belki dört defa tekrarlanmıştır, nihayet öne geçti ve biz de onu Peng-men'e kadar takip ettik. Burada tekrar durduk ve önden geçme teklifleri yeniden başladı, nihayet aynı sıra ile dördüncü avludan da geçtik. Nihayet başarı ile Amban'ın evinin kapısı önüne vardık; burada yine nezaket hareketleri oldu, fakat bu sefer önden giden bizdik ve Amban peşimizden geldi, böylece bzim kabulümüz için hazırlanmış olan odaya vardık. Burada, hepimiz de aynı zamanda oturuncaya kadar oturmak için de karşılıklı teklifler oldu. Amban serpuşunu çıkardı, kapıda, biri pipo, biri tütün, biri ateş getiren üç hizmetçi peyda oldu. Amban önce piposunu sunuyor, biz teşekkür ederek sigaralarımızı çıkarıyor ve ona takdim ediyoruz, o da teşekkür ediyor; evvelâ bir müddet sessizce tütün kullanılıyor. Bunun üzerine yarım düzine kadar hizmetçi peyda olarak çay ikram ediyor ve kapıda duruyorlar. Esas konuşma başlıyor. Konsolos Amban'la Çince, ben ise Mançu dilinde konuşuyorum. Muayyen bir dereceye kadar daha kârlı isem de, konuşma oldukça iyi cereyan ediyor, çünkü ben Mançu dilini Amban'dan daha iyi biliyorum, halbuki o, filologların lâtince konuştuğu gibi konuşmakta, yani cümleleri yazı dilinde olduğu gibi kaidelerle tertip ederek ve düşünerek hazırlamaktadır. Birkaç defa da: anlamak zor geliyor, diye ağır konuşmamı rica etti. Bu kadar Mançuca anladığına

göre, Amban'ın oldukça iyi tahsili var demekti. Vücutça küçük, fakat gözleri canlı ve yüzü hoş ve oldukça ifadelidir. O, konsolosun şimdiye kadar hiç görmediği bir şekilde nazikti. Bana, eskiden Peking'de dışişleri vekâletinde çalıştığını söyledi. Bu ıssız memlekette her istenilen şeyi tedarik etmek mümkün olmadığı için, bize daha iyi ikramda bulunamadığından dolayı özür diliyordu. Amban'ın elbisesi oldukça sade idi, mavi yakalı ve kahverengi ipekten bir dış elbisesi vardı ve bunun üzerinde aynı kumaştan mavi ekler görünüyordu. İçerisinde bulunduğumuz oda küçük ve çok sade döşenmişti, bir rafta çokça kitap vardı. Esas itibariyle Yamun (Amban'ın sarayı) 220 hiç de zengin gözükmüyor, avlular küçük ve araba kapıları da iyi durumda değildi, Amban'ın kendi evi de aynı durumda idi. Yamun bir daire evidir ve kalenin küçüklüğünden dolayı tertibi de ona göredir. Fakat İli isyanından beri Moğolistan'daki memurların da oldukça fena şartlar altında yaşadıkları anlaşılıyor. Konuşmamız birçok mevzulara ve bilhassa Moğolistan'la Altay'daki durumlara temas etti; Amban, bizim mensup olduğumuz rütbe hakkında da uzun uzun soruşturdu, fakat bizim de onunla aynı dereceden generaller olduğumuzu öğrenince sakinleşti. Konsolos bana önceden, katiyen konuşmakta olduğunuz Çin memurundan daha aşağı derecede olduğunuzu söylemeyiniz, demişti. Çin'li ancak kendisiyle aynı ayarda olan Rus memurlariyle düşüp kalktığı için, bu gibi ifadeler üzücü anlaşmazlıklara sebep olurmuş. Takriben bir saat sonra eve dönmek üzere kalktık. Amban derhal şapkasını giydi, sonra evden çıkarken ve Peng-men'de yine teklif ve tekellüfler başladı. Amban, Da-tang'a kadar refakat etti. Öl-men'de tekrar karşılıklı eğilmeler. Biz atlarımıza bindik, Amban da terar evine girdi. Arkamızdan Da-men kapandı. Ancak bundan sonra kozaklarımız atlarına bindiler ve merasimle evimize gittik. Fakat şiddetli bir yağmur yağdığı için, dönüşümüz gidişimiz kadar parlak olmadı. Aynı gün ateşim yükselerek hastalandım ve hattâ yatağa girmek zorunda kaldım.

Ertesi gün Wan-Şu bizi ziyaret etti. Biz onu avluda kabul ettik. O da yanımızda aynı şekilde bir saat kaldı ve çay içti.

Öğleden sonra, şehrin giriş kapısı yanındaki mabedi ziyaret ettim. Mabedin avlusuna iki kapıdan girilmekte ve avlunun ortasında da paralel bir binadan ibaret mabed bulunmaktadır. Giriş kapısı şehrin dışında kalmakta ve bunun her iki tarafında, kişi tarafından yedekte götürülen tahta atlar durmaktadır; sağdaki at beyaz, soldakisi sarıdır. Araba kapısının sağında ve solunda, üzerinde Moğolca ve Çince yazılı dualar bulunan taşlar vardır. Yine her iki tarafta oyma kapı girintileri de mevcuttur, sağdakisinde bir davul, solda da küçük bir zil gözüküyor. Mabedin sağında ve solunda, 221 odaları bulunan küçük binalar vardır ki, şimdi bunlarda İli vadisinden kaçan askerler oturmaktadır. Arka plânda iki ev ve bir veranda vardır. Taş döşeli bir yol dik dörtgen şeklindeki avludan geçmektedir. Mabedin damı kavisli ve çıngıraklarla süslenmiştir. Verandanın üzerinde, dökme demirden mabedin kulesi bulunmaktadır. Şimdi mabede giriyor ve bir duvar oyuğunda Geser-Bogdo (Lao-ye-fu-ç'-chi)'nun muazzam heykelini ve onun yanında da hizmetçilerini temsil eden iki küçük heykel görüyoruz. Duvar oyuğunun önünde her iki tarafta ikişer büyük şekil vardır. Öndeki ikisi memurları temsil ediyormuş, bunlardan sağdakisi elinde bir levha tutmaktadır. Daha önde duran ikisinin Dsho-sang ve Guan-ping olduğunu söylediler. Soldaki Djo-sang, oyulmuş, kara ve korkunç yüzlü bir savaşçıdır, buna mukabil Guan-ping, düşünceli çehresi ve her iki elinde bir kılıcı olan bir kumandandır. Şekiller, eski Çin elbisesi taşımaktadır. Bilhassa levha tutan memurların şapkası dikkate şayandır. Oyma rafta türlü kurban kaplarını ihtiva eden bir masa ve her şeklin ayak ucunda da dört köşeli birer kurban masası vardır, bunlara yiyecek sunmak için birer ağaç kap konmuştur. Dama, Çin işaretlerini taklit eden kırmızı ipekten bir örtü asılmıştır. Her iki tarafta duvar kenarında Geser-Bogdo'nun silâhları durmaktadır: balta, mızrak, eğri mızrak,

el işareti olan bir değnek, yazıtlı bir değnek ve bayraklar, bunların çoğu ağaçtan yapılarak yaldızlanmıştır. Bizi dolaştıran Çin'li mabed bekçisi hiç de saygı eseri göstermiyordu, halbuki yanımdaki Moğol'lar derhal yere yuvarlanarak dualar okudular. Mabedin avlusunda canlı bir hareket vardı: Bir yerde at nallanıyor, başka bir yerde tahtadan bir oda yapılıyor, üçüncü bir yerde de eyer tamir ediliyordu, bu suretle mabedin avlusu kutsal bir yerden ziyade bir iş evine benziyordu. Her ayın 15 inde Chebei Amban bütün memurlarla mabede gider ve Geser Bogdo'nun önünde imparator namına ibadet eder.

Burada karşılaştığımız at nallama dolayısiyle, Çin'lilerin nalı üzerine yol arkadaşım Kalning tarafından söylenenleri de zikretmek istiyorum. Kalning, 222 Çin'lilerin at nallama şekline hayran kalmış ve: Çin'lilere bu kadar yüksekten bakmasaydık daha iyi olurdu, bu hususta onlardan hakikaten bazı şeyler öğrenebiliriz, demişti. Çinli demircilerde hakim olan fikir, tırnak' için mümkün olduğu kadar hafif ve sunî bir kenar yapmak ve böylece bir dereceye kadar tabiatı desteklemektir . Nal hazırlamak için hemen hemen dört köşeli bir demir külçe alınır ve bu demir, kenarları gittikçe incelmek suretiyle yarım ay şeklinde dövülür. Uclarından takriben 2 zoll mesafede, belki kapağın dörtte üçü kadar bir çukur meydana getirilir, aynı şekilde bunun arkasında ikinci bir tane daha yapılır. Bu çukurlardan uzunlamasına çivi delikleri delinir. Demirin, hemen çukurun arkasındaki ucları erik biçiminde düz dövülmüştür. Nallar takriben 1 ½ fuss uzunluğunda olup, başları yarım yuvarlak ve basıktır. Atı nallamakla üç kişi uğraşır, biri atı dizginin-den, ikincisi ayağından tutar ve üçüncüsü de nallar. Demirci nalı tırnağın tabanına koyar ve demirin herhangi bir uymayan yerini tesbit eder ve soğuk halinde düzeltir. Her tarafı uymuşsa, ayakları tutan adam başparmaklariyle demirin uclarına basar ve demirci de, önceden hazırlanmış dört çiviyi kuvvetle yerleştirir, onları geriye doğru perçinler ve demiri çeker. Nal, hayvan kullanıl-

dığı müddetçe üzerinde kalır; hayvan işten çekildiği takdirde nallar derhal çıkarılır.

İli vadisinden gelen bir mançu subayı Bitä'yi çok korkutmuştur. Subay onu, imparatorun askeri olduğu halde şimdi bir Wei-gu-jin'e (yabancı; Çin'liler, Çin'li olmayan tebaalarının hepsine de böyle derler) hizmet ettiği için azarlamıştır. Bu yüzden o, bugün hiç sokakta gözükmedi, çok övündüğü halde korkuyordu. O, konsolosa başvurarak, bize Wei-gu-jin dediği için memur üzerinden şikâyette bulunmasını istiyecekti. Fakat konsolos şöyle dedi: "Çok şükür, Çin'liler bize şimdi edepli bir ad takmışlar, bundan on yıl önce onlar bize bambaşka bir şekilde hitap eder ve cadde ortasında açıkça küfrü basarlardı". Böylece, bundan sonra 223 mabedlere ziyaretimi yalnız yaptım. Yukarıda tasvir edilen mabedden başka, şehirde, biri büyük ve diğeri küçük olmak üzere iki mabed daha var. Biri kalenin güney-batı ucunda bulunur ve Çung-Chang namına yapılmıştır. Bu mabed iki koldan ibarettir, bunlardan biri giriş kapısı yanında ve diğeri de arkadadır, bu kolda Çung-Chang'ın iki heykeli bulunur. Bunun her iki tarafında biri kahverengi ve diğeri de yeşil olmak üzere biçimsiz iki küçük canavar vardır. Duvarlara, Çung-Chang'ın, kahverengi ve yeşil hizmetçileri vasıtasiyle icra edeceği korkunç cezaları canlandıran resimler yapılmıştır. Putların aletleri her iki tarafta duruyor. Kurban kapları beyaz madenden çok zarif olarak işlenmiştir. Putları, ağır ve sarı ipekli şam kumaşlarından yapılmış bir perde örtmektedir. Her iki yan kollarda da putlar vardır: solda, kollarını kavuşturarak oturan yer ruhu Mu-di; sağda, vahşi bir avcı gibi gözüken muhteşem elbiseli dağ ruhu Şan-şing. Duvar resimleri de şekillere uymakta ve onların faaliyetinden sahneler göstermektedir.

Hepsinden de küçük olan üçüncü mabed şehrin doğu ucunda bulunuyor ve anlattıklarına göre deniz ilâhı Lung-Wang'a ithaf edilmiştir. Burada da Lung-Wang'ın bir heykeli ve yanlarında iki hizmetçisi vardır. Soldakisi, bir

balığa yaklaşan bir canavarı gösteriyor. Acayib ve az sanat eseri gösteren duvar resmi, deniz ilâhının Neptun'-vari bir zafer alayını temsil ediyor. Maiyetini çirkin deniz devleri teşkil etmektedir. Putların önünde adi ağaç kâselerin bulunması da bu mabedin fakirliğini göstermektedir. Bu son mabedin önünde büyük bir çan asılıdır.

2 temmuz günü Amban bizi yemeğe çağırmıştı. Konsolos, işleri yüzünden ta sabahleyin oraya gitmişti, biz ise birkaç saat sonra, takriben 12 ye doğru merasimle onun peşinden hareket ettik. Yine birinci merasimde olduğu gibi karşılıklı iltifatlarla kabul olunduk. Amban, son kapıya kadar gelerek bizi karşıladı ve kendi odasına götürdü. Tütün ve çay içerken her zamanki iltifatlar. Takriben yarım saat sonra, Amban'ın refakatinde binanın birinci kanadında bulunan yemek odasına gittik. Geçmekte olduğumuz her kapının önünde birkaç dakika durmak icabediyor, çünkü 224 her defasında, artık fazla can sıkmaya başlayan kaçınılmaz merasim ve eğilmelere tekrar baş vuruluyor. Nihayet birçok eğilmelerden sonra yuvarlak bir masanın etrafında yer aldık. Önce turp ve birçok salata geldi, sonra haşlama et, birkaç türlü et suyu, çok küçük fincanlarla sıcak rakı (içerken de birçok eğilme ve iltifatlar), sonra başka cins birçok et yemekleri, yumurtalı iki cins kızartma, küçük parçalar halinde keskin et suyu konmuş kūrdak, bunun üzerine bir tatlı ve iki cins börek (bu esnada ev sahibi, konsolos tarafından hediye edilen şanpanyayı da açtı); sonra üç cins etli börek, pilmen ve en sonunda çok lezzetli hazırlanmış sakatat. Amban çok samimî ev sahibliği yapıyor ve durmadan yemeğe isteklendiriyordu. Yemekten sonra birçok iltifatlarla tekrar kabineye döndük. Türlü türlü mevzular üzerinde konuştuk. Amban burada kendisini çok bahtsız hissediyor ve Peking'deki ailesini özlüyor. Tanıdığı birçok Avrupa'lılardan bahsediyor ve muhtelif halkları oldukça açık bir şekilde tasvir etmesini de biliyor. Bütün hareketinden, Amban'ın çift ruhlu bir şahsiyet olduğunu görüyorum. Şapkasını giydiği zaman hükümetini temsil

eden ciddî resmiyete bürünmüş bir memur oluyor, ensesi doğruluyor, dudaklarından çıkan sesler keskinleşiyor, yüzü sert ve merhametsiz bir şekil alıyor. Şapkasını çıkarınca da uysal ve samimî bir çehre takınıyor, hareketleri de çok usta bir salon adamında olduğu gibi serbesttir.

Şimdiye kadar farkedebildiğime göre memurlar halktan kesin bir şekilde ayrılmaktadır, zaten mançu dilinde bizim "halk" sözü üç kelime ile ifade olunmaktadır: Chafan-Çoha ve İrgen (memur, asker ve vazife görmiyen halk). Bu üç sınıf, burada biribirinden tamamiyle ayrı bir halde yaşamaktadır. Memurlarla askerler kalede otururlar ve ticaret şehrini ziyaret ettikleri zaman da yabancı gibidirler. Ticaret şehrindeki tüccar, esnaf ve işçiler, ancak memurlarla resmî münasebette bulunmaya mecbur kaldıkları zaman kaleye girerler, Kaledeki kimseler, vazife haricinde sırt üstü yatar, tütün içer, gevezelik eder, 225 hükümetin elbisesini giyer ve ekmeğini yerler, vazife de pek çok olmadığı için, umumiyetle oldukça tembel ve rahat bir hayat sürerler. Ticaret şehrinde durum başkadır, burada herkes erkenden geç vakte kadar faaliyet halindedir. Tarla işçileri ve bahçıvanlar tarlalarında, sanat sahipleri iş evlerinde, tüccarlar dükkân ve mağazalarında çalışırlar. Çalışkan ve becerikli, pratik ve hilekâr olan Çin'li, haricen hiçbir şeye aldırmazmış gibi göründüğü halde her şeye dikkat eder ve daima kendi istifadesini düşünür. İş bölümü en ince kısmına kadar tatbik edilmektedir, herkes ancak kendi bölümünde ustadır. Bu ciheti bilhassa ev hizmetinde görmek mümkündür. Büyükçe her evde bir ahçı, bir sobacı ve bir sucu bulunur, giyinmeye yardım eden ve çay hazırlayan birer hizmetçi de vardır; üçüncü biri de pipoları hazırlar ve odayı toplar. Böylece her ev idaresi tam bir saray erkânını beslemek zorundadır. Konsolos, bu yüzden Çin'de hayatın, maaşlar az olduğu için çok pahalıya mal olduğunu söylemektedir. Buna karşılık hiçbir yerde Çin'de olduğu kadar iyi hizmetle yarşılaşılmaz. Hiçmetçi, efendisinin adetlerini en küçük teferruatına kadar bilir, o hiçbir za-

man bir emir ve ihtar yapmak zorunda değildir. Amban Wan-Şu'ya yaptığımız ziyarete bakarak, evinde 20-25 hizmetçi bulunduğunu tahmin ediyorum.

Kobdo şehri uzunlamasına iki ve yanlamasına bir caddeden ibaretir . Ana caddenin uzunluğu 235 faden kadardır ve üzerinde iki sıra yüksek kavaklar (populuş nigra L.) vardır. Bunun kuzey ucu kalenin kapısına varır ve ondan ancak 20-30 faden'lik bir mesafe ile ayrılır. İkinci cadde ana caddenin batısında ve takriben onun yarısı kadar uzunluktadır, kuzeyde ana cadde ile birleşir. Ana caddeleri dikey olarak kesen yan caddenin uzunluğu 80 faden'den de fazla olmasa gerektir. Ana caddenin küçüğünde, hemen hemen her evde büyük veya küçük dükkânlar vardır, bunlar caddeye açılırlar, halbuki büyük caddede dükkân azdır, çünkü burada caddeye karşı ancak bir duvar ve kapısını göstern büyük ticaret evlerinin avluları bulunmaktadır. Ticaret şehrinde takriben 60-70 avlu vardır ve ahalisi de, konsolosun tahminine göre 1000-1100 Çin'liden ibarettir. Ana cadde 226 ve ticaret şehrinin batısında yalnız dükkân, avlu ve ikamet evleri vardır, doğu kısmında ise şehir boyunca sebze bahçeleri uzanmaktadır. Bahçelerde sebzeden başka: havuç, turp ve salatalık gördüm, haşhaş, tütün, biraz buğday ekilmiş, bazı yerlerde küçük yulaf tarlaları da vardır. Bütün bahçeler nümûnelik bir intizam gösteriyor, Çin'lilerde her zaman olduğu gibi sebze yatakları çok temiz işlenmiştir. Bahçe ve bilhassa ağaçlar burada hususî bir bakım ister, bu yüzden her ağacın alt kısmı, köklerine zarar vermesin diye taş temel üzerinde küçük bir balçık duvarla çevrilmiştir. Bütün ağaçlar, ana caddenin iki tarafındaki oyuktan gece gündüz akan su ile sulanır ve bu zahmet de beyhude olmamıştır, çünkü altında su akan bol ve yeşil ağaçlı ana cadde, buradaki çölde ahali için bir vaha gibi gelmektedir, burası güneşten ve rüzgârdan korur ve çölde sihirli bir bahçe gibidir. Şehrin sunî sulaması, Buyantu nehrinin yüksekçe yerinden gelen üç kanal vasıtasiyle yapılır. Şehrin güney kısmının sulanmasını tanzim etmek üzere, şehrin dışında küçük

bir havuz vardır. Nehrin kenarındaki yer çok taşlık olduğu için, şehir, arazinin şekline bağlı olarak nehir civarında kurulamamıştır. Şehrin bulunduğu yerin toprağı killidir, kuzeyde oldukça geniş bir bataklık vardır, şehrin güneyinde ise büyükçe kil tepeler mevcuttur ki, burada, şehrin inşaat malzemesi olarak havada kurutulmuş kerpiç imal edilir. Şehrin etrafında daha birçok Moğol yurt'ları vardır, bunların bir kısmında garnizona ait Moğol süvarisi oturur, bundan başka, şehirde iş arıyan birçok fakir Moğol'ların yurtları da vardır. Eskiden Kobdo'da, Çin'lilerden ancak erkekler otururmuş, çünkü onların kadınlarını buraya getirmeleri yasaktı. Fakat şimdi, İli vadisinden kaçıp gelen ve burada evlenmiş olan birçok kadın vardır; bana bunların sayısının 20-30 olduğunu söylediler.

Kale dik dörtgen üzerine kurulmuş olup, 227 dar cephesiyle ticaret şehrine bakar. Buna, yan cephelerin ortasında bulunan kapılardan girilir. Birinci kapı şehre bakar, ikincisi nehre ve üçüncüsü de nehrin aksi istikametinde açılır. Kapıların üzerinde, kavisli ağaç damları bulunan küçük kuleler vardır. Kalenin şehre bakan köşesinde daha küçük kuleler gözükmektedir. Bu cephenin duvarı ve techizatı iyi durumdadır, fakat nehrin aksi istikametinde kule haraptır. Kale duvarının kuzey ucu hemen hemen tamamiyle yıkılmıştır. Kalenin kuzey nihayetinde ve arka duvarın yanında, beyaz duvarları ve zarif kulecikleriyle hariçten çok hoş gözüken güzel bir mabed vardır. Kaleden sık bir ağaçlık yükselmekte ve bunlar bütün müesseseye büyük bir bahçe hissini vermektedir. Un çok pahalı olduğundan, Kobdo şehrinde yiyecek fiyatı çok yüksektir. Bir tavuk iki ruble, yumurta 20 kopek, bir pud un 8 ruble, 1 ½ pfund domuz eti 40 kopektir (Çin'lilerin gümüş unze'sini 2 rubleden hesap ederek, fiyatları Rus parası ile gösteriyorum).

Temmuzun 4 ünde, Moğol'ların, Buyantu nehrinin öte tarafında bulunan Şär-Sumul'unu ziyaret ettik. Nehir yağmurdan sonra kabarmış olduğundan arık'lar bir-

çok yerde taşmıştı. Şimdi nehirden atla geçmek zordu. Su eyere kadar geliyor ve bazı yerlerde akıntı, dalgaları eyerin üzerine bile fırlatıyordu . Mabed, nehirden takriben 1 verst mesafede bir yüksekliğin üzerinde bulunmaktadır. Yukarda kayaların yanında bir ev ve bunun güneyinde de ucu yaldızlı gibi bir şey vardır. Ortada, iki kulenin arasında ve geçit istikametinde mabed duruyor. Mabed, kare üzerinde kurulmuş ve balçıktan yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Duvarın üzerinde yanmış tuğlalardan meydana getirilmiş muhtelif süsler vardır. Mabedin iki tarafında, lama'ların oturduğu birçok ev ve keçe çadırlar bulunmaktadır. Evvelâ, Da-Lama'nın evine gittik. Onun evi çok temiz ve zemin hep halılarla örtülmüştür. Lama'lar ona karşı büyük bir saygı gösteriyorlar. 228 O da, tamamiyle adi bir insan gibi hareket ettiği için çok iyi bir tesir bırakıyordu. Elbisesiyle diğer lama'lardan hiç farkedilmiyordu. O, büyük bir nezaketle yalnız mabedi ziyaret için müsaade etmekle kalmadı, hattâ birçok lama'lara herşeyi göstermeleri ve açıklamaları için emir verdi. Mabed dört koldan ibaret olup, bunların ilk üçünde giriş kapıları vardır. Birinci kolun yanında, balçıktan yapılarak parlatılmış ve elinde topuz olan iki büyük bekçi durmaktadır. Soldakisi yeşildir ve girenleri yere vurmak ister gibi yumruğunu kaldırmıştır. Sağdakisi kahverengindedir ve sol elini yukarıya kaldırmıştır. Her iki heykel de biçimsiz şekillerdir, çünkü bacakları fazla kısa yapılmıştır. Başlarında acayip şekilli ve yaldızlı şapkalar vardır. Yapılışlarının biçimsizliğine bakmadan, heykeller büyük kuvvet eseri gösteriyor, açık göğüslerinde iri adeleler görmek mümkündür. İkinci binada, her iki tarafta ikişer olmak üzere, başlarında altın taç bulunan oturmuş vaziyette iki put vardır. Her putun çehresi başka başka renktedir: biri ak, ikincisi sarı, üçüncüsü kahverengi, dördüncüsü yeşildir. Putlardan biri elinde kılıç tutuyor, ikincisi telli bir alet çalıyor, üçüncüsü de yeşil bir yılan tutuyor. Üçüncü bina oldukça büyük ve bir nevi mabeddir, bunun arka plânında üzeri örtülmüş üç put vardır ki, biri pirinçten dökülmüştür.

Burada kitaplarla bir dolap duruyor. Tavan ve duvarlar alaca renkte kumaşlarla kaplanmıştır. Giriş yolu boyunca yerde lama'lar için oturma yerleri vardır. Esas mabed olan dördüncü bina daha büyüktür. Arka duvarın yanında, ortalarında büyük bir Burchan olmak üzere, birçok putlar görüyoruz. Bütün bu putlar çok güzel işlenmiştir. Sağda ve solda, yan duvarlarda, Tibet kitaplariyle (Gancur) dolu raflar vardır. Tavan sarı ipekten örtülerle süslenmiştir, bunlardan biri Mançuca, biri Çince ve diğeri de Moğolca olmak üzere üç yazıt sarkmaktadır. Ortadaki Çince yazıtın buraya Peking'den gönderildiği söyleniyor. Zeminin her tarafında lama'lar için oturulacak yerler ve alaca renkte vazo ve süsleri ihtiva eden küçük masalar vardır. Bütün ihtişam ve zengin süslerine rağmen, mabed hoş tesir bırakmıyor. 229 Lama'ların, gösteriş yapmakla beraber, mukaddes şeylerine pek kıymet vermedikleri görülüyor; her tarafta parmak kalınlığında toz, kâğıt ve bez parçaları yatmaktadır.

Bütün bu mabed binalarından başka, yan duvarlar boyunca üç ve arka duvarın gerisinde de bir bina daha vardır. Bunlardan ancak sağdaki iki ve soldaki bir binada olmak üzere üçünde putlar bulunmaktadır. Sağdaki birinci binada üç put, birkaç lama şapkası, davul ve çıngıraklar görülüyor. Putlar ölü başlariyle süslenmişti, bundan başka burada mızrak ve başka silâhlar da mevcuttu. İkinci binada beş putla birçok maske vardı. Sağdaki binanın diğerinde üç tane büyük ve bir de küçük korkunç şekili put vardı. Bütün burada sayılan binalar yanmış tuğlalardan yapılmış, kiremitten kavisli damları ve taraçaları vardır. Damlara, rüzgârda sallanarak açık ses veren birçok çıngıraklar takılmıştı. Büyük mabedin yanında, üzerinde: "Om-mani-patma-hom" diye mukaddes bir yazıt bulunan büyük ve küçük silindirli ve durmadan döndürülen bir çark[1] bulunmaktadır. Mabedi gelişigüzel dolaşmamız bile öğleden evvel bütün zamanımızı işgal ettiği için, acele etmemiz gerekiyordu, çünkü daha

[1] Sanskrit dilinde: çakra. (Çeviren).

gün batmadan nehri geçmek istiyorduk. Burada daimî olarak birkaç yüz lama yaşıyor, fakat yılın muayyen zamanlarında binlercesi toplanıyormuş.

Kobdo'da bulunduğum müddet zarfında diğer zamanımı tüccarlarla ve zanaat sahiplerinin iş evlerinde geçirdim ve imkân nispetinde bu şehrin ticarî durumu üzerine bilgi toplamaya çalıştım.

(7 temmuz). Bugün Kobdo'dan ayrıldık ve akşama doğru ilk istasyon olan Şarabulik'a vardık. Kobdo'nun topografyası hakkında ancak birkaç şey söyliyebileceğim. Buyantu da, Kobdo nehri gibi Karasu gölüne dükülür. Kobdo nehri bu gölün düzlüğünde değil de bir kademede bulunmaktadır, göl düzlüğüne, ancak Buyantu'nun batısından 6-7 verst inildikten sonra varılır. İki nehrin mansabı biribirinden ancak birkaç verst uzaklıktadır. Bugün katettiğimiz yol hakkında daha şunu da eklemeliyim ki, Kobdo'dan sonra birinci dağın Todaytu-Daba ve ikincisinin de 230 Şabiktu-Kötöl olduğunu söylediler. Burada Şara-Nor adında bir gölü de gösterdiler, fakat Ugdu nehrinin bundan çıkıp çıkmadığını bilmiyorum.

(8 temmuz). Bugün de, eklenecek bazı coğrafya adları vardır. Geçtiğimiz ilk nehrin adı Darki-Şuruk'tur. Onun solunda Chüröng-Ündür nehri, daha ötede Darki-Şurugun-Kötöl ve İt-Kötöl uzanmaktadır. Buradan itibaren, Darki-Şuruk'tan Kobdo'ya kadar ancak bir günlük yoldur. Tam Chongo-Şuruk'un yanında Chara-Olo adında bir dağ vardır. Chongo-Şuruk da Kobdo'nun bir koludur, Ürtö-Chongo'dan Kobdo nehrine ancak yarım günde gidiliyormuş.

(9 temmuz). Eski yol boyunca Chongur-Ölöng istasyonuna kadar gittik. Chongur-Ölöng, Chongo'nun bir koludur. Soldan beş kol alır: Namırca, Aşita, Aydan-Sayri, Yasti-Bulik ve Kökö-Sayrı. Öğle istirahati için Ürtö civarında durduk, sonra karlı dağlara kadar Namırca nehrini takip ettik. Buradan başka bir yolla Tsagan-Kol boyunca geriye doğru Sosuling'e kadar indik.

(10 temmuz). Şimdi Chatu boyunca yukarıya doğru gidiyoruz. Bu nehir evvelâ solda Borgustu'yu, sonra membaına doğru sağdan Ergitti'yi alır. Burada, üç çukurla dağ sırtına doğru yükselen geniş Ükül-Yibä vadisi açılıyor. Biz vadinin ortadaki çukurunu takip ederek İgi-Daba'ya kadar gidiyor ve takriben saat 2 de Ürtö'ye varıyoruz. Yurt'lar eski yerlerinde durmaktadır. Atlarımızı maalesef çok fena durumda teslim aldık. Akşamleyin Chatu boyunca geçide kadar aşağıya doğru gittik ve geçidin öte tarafındaki nehir yatağında geceledik. Chatu'nun suyu çok yükselmiş olduğundan, nehirden geçmek oldukça tehlikeliydi. Ürtö Ucha'dan Uranhay'lı kılavuzumuz, bana, Uranhaylı'ların Mörönggö-Uranhay kısmından olduğunu söyledi. Onların miktarı 500 yurt'tan fazla olup, Kök-Köl'ün kuzey-doğusunda oturuyorlarmış. Dilleri Soyonca ile akrabadır, birçokları ancak Soyonca konuşurlar. Onlar vergilerini hayvan derisi ile öderler, 231 her bölüm bir samur ve bir tilki verir. Fakirlerden vergi alınmaz ve bunlar zenginlere taksim edilir. Onların Tuba ve Ürküt adında iki soydan ibaret oldukları söyleniyor. İkinci kılavuz Ambın-Uranhay'dan idi, fakat yalnız Moğolca konuşuyordu.

(11 temmuz). Sabahleyin saat 10 sıralarında Kobdo nehrine vardık, nehir çok kabarmıştı. Şiddetli yağmur yağıyordu. Takriben saat 2 de öteki sahilden ayrıldık. Oldukça süratli bir şekilde bozkır vidisinden ilerliyerek takriben 10 verst gittikten sonra sınır dağlarına vardık. Yavaş yavaş yükselen vadi çukuru üzerinde Keç-Daba'ya çıkıyoruz. Zemin yumuşak ve oldukça sık otlarla örtülüdür. Dağ sırtına kadar aşağı yukarı 25 verst var. Öte tarafta güney-batıya uzanan geniş bir vadi çukuru var. Geceyi susuz geçirdik. Fırtına.

(12 temmuz) . Daha fazla su sıkıntısı çekmemek için, daha da güney-batıya dönmeye karar verdik. Aşağı yukarı 8 verst gittikten sonra birkaç Moğol'a rasladık, onlar bize Kak yolunu gösterdiler. Şimdi, doğruca batıya giden oldukça geniş bir yolla giderek yüksekçe bir

dağ geçidini aştık ve Chalcha'ların oturduğu bir vadi çukuruna vardık. Yine bir geçitten sonra, oldukça dik bir yolla Sōk nehrine indik. Kobdo nehri yukardan açık olarak gözüküyor. Sōk nehri boyunda öğle istirahati için durduk. Burada bizi, Boro-Burgasun istasyonundan bir Boşko ziyaret etti, kendisi tamamiyle sarhoştu ve bizden rakı dileniyordu. Ayakta duramadığı halde at üzerinde mükemmel gidiyordu. Akşamleyin, Curci-Dzanggin'in Agotay nehri boyundaki yurt'una vardık.

(13 temmuz). Şiddetli yağmur altında sabahleyin yurt'lardan ayrıldık. Önce Sosulan nehri boyunca dağ geçidine, Boro-Burgasun boyundaki eski gece karargâhına kadar gidiyoruz. Sosulan'ı geçtikten sonra, deri yüklenmiş dört deve ile bir alışverişten dönen Çin tüccarları ile karşılaşıyoruz. Nehrin öte tarafında birçok Moğol çadırlarına raslıyoruz, yanlarında 232 dört köşeli bir duvar şeklinde tarbagan derisi yığılmıştır. Bunlar bize Chotochat Moğol'ları olduklarını ve vatanlarının doğuda bir aylık mesafede bulunduğunu söylüyorlar. Şimdi Kak karakoluna deri satmaya gidiyorlar. Şiddetli yağmura bakmadan yolumuza devam ettik. Önce Bagın-Bulik vadisi çukuru boyunca yavaş yavaş dağa tırmandık. Burada yol, sağ ve soldaki dağ sıraları arasından geçerek ancak ağır ağır yükselmektedir. Dağlarda çok antilop bulunurmuş, çünkü biz de bazan içerisinde 100 den fazla bulunan sürülere raslıyoruz. 20 verst sonra dağ sırtına çıkıyoruz. Kak-Nor, tepeden ancak 6 verst uzaklıktadır. Dalga şeklindeki dağlar burada artık hep otla örtülüdür. Sahilde bulunan Kak karaul'una akşama doğru varıyoruz. Moğl çadırlarında kırk Moğol askeri yerleşmiştir, başlarında Tayci dedikleri bir Moğol memuru vardır. Moğol yurt'larının yakınına Rus tüccarlarına ait 6-8 yurt'la birkaç çadır kurulmuştur. Eski tanıdık tüccarlardan Oşlikoff'un çadırına iniyoruz, o da bizi samimiyetle karşılıyor. Moğol Tayçi, daha akşamleyin geç vakit beni ziyaret etti ve her türlü yardımda bulunacağına söz verdi. Yarın istirahat etmek ve hava iyileştiği

takdirde, buradan ancak birkaç verst mesafede bulunan Türböt yurt'larını ziyaretten sonra Çuya'ya dönmek istiyorum.

(14 temmuz). Sabah erkenden yağmur yağdığı halde, bugün hava nisbeten iyi idi. Yemekten sonra derhal, yakında bulunan Türböt yurtlarına gidiyoruz. Bitä, bir Moğol askeri ve bir tüccar bize refakat ediyordu. Yol, doğudaki dağ sırtına doğru uzanıyor, takriben 6 verst sonra bunun tepesine varıyoruz. Dağ sırtının ötesindeki yurtlar ancak 2 verst uzakta idi. Bu Türböt'lerin ev teşkilâtı Chalcha'lardan hiç farksızdır, ancak Rus tüccarlarının yakında bulunması bu yurt'lara acaip tesirler yapmıştır. Yurt'lar çok zengin döşenmişti, yeri Tümen halıları örtüyor, duvar kenarlarına İrbit sandıkları yığılmış; bir Rus üçayağı, kazan 233 ve Rus çay ibrikleri vardı. Türböt'lerin elbisesi Chalcha elbisesinden farklıdır. Şapkaları Altay usulünce kara kuzu derisinden ibaret geniş bir şeritle çevrilmiş, ancak bunun kenarları dar bir su samuru derisi ile tutturulmuştur, halbuki Altay'da hiç böyle bir şey görmemiştim. Şapkaların tepesi, leh şapkaları gibi dört köşeli olup bir düğme ve yaldızlı iple süslenmiştir. Bu şapkaları erkek ve kadınlar giyerler. Lama'ların şapkası da hemen hemen aynı şekildedir, yalnız deriden olan ek daha dar ve tilki bacağı postundandır, şapkalarının düğmesi de sarıdır. Erkekler Moğol elbisesine çok benziyen kaftan taşır, kadınlar ise, Altay elbisesini çok andıran bir çägidäk giyerler. Kızların saçları örülmemiş demetler halinde sarkar, kadınlar ise iki veya üç demetli örgüler taşırlar, bunlara, Moğol kadınlarında olduğu gibi kadife şeritler katılmış ve uclarına da yaldızlı ipler ve püsküller takılmıştır. Türböt kadınlarında başka süs eşyası görmedim. Ev sahibi, Türböt'lerin Rus sınırı ile büyük Upsa gölü arasındaki bütün sahada oturduklarını söylüyor: Bunlar sayısı çok büyük bir halktır, diyor. Bu halkın batı kısmı Kobdo nehri boyunda oturan bir Chan tarafından idare ediliyor ve 12 sumun'dan ibaretmiş. Doğu kısmı, Upsa gölü civarında

oturan Wan'ın idaresinde bulunuyormuş. Wan ile Chan, emirleri doğrudan doğruya Chebey-Amban ve Dzan-Dzün'den alırlarmış. Türböt'ler askerlik yapmazlar, vergilerini gümüş ve hayvanla öderler; ev sahibi bana bu verginin miktarı üzerine açık bilgi veremedi ise de, pek çok olduğunu söyledi. Vergiler, bana bildirildiğine göre Mäyrän adında bir memur tarafından toplanarak Chan'a teslim edilir, o da bunları Kobdo'ya yollar. Buradaki Türböt'ler at hazırlamakla mükellef değildirler, bunları Ürto boyundaki Chalcha'lar temin etmek mecburiyetindedirler. Fakat Dzan-dzün veya başka bir yüksek rütbeli memur seyahat ettiği zaman at ihtiyacı fazlalaşırsa, Türböt'lerden de yardımcı atlar alınıyormuş. Fakat böyle haller çok seyrek olurmuş. Tüccarlar, Türböt'lerin çok zengin olduğunu temin ederek söylüyorlardı; burada yurt'lar da hep refaha işaret etmektedir. Onlar 234 büyük sürüler halinde gerek küçük baş hayvan, ve gerek at ve sığır besliyorlarmış, Türböt'ler arasında çok miktarda sarlık'lara da raslamak mümkündür. Ancak akşam geç vakit Kak'a döndük.

(15 temmuz). Ticaret üzerine daha bazı şeyler öğrenmek istediğim için, bugü halâ Kak'ta kaldık. Hava iyileşti ve biz de yarın yola çıkmaya niyetleniyoruz.

(16 temmuz). Saylu-Käm'in batı sırtından zahmetsizce bir geçişten sonra Buratı vadisine iniyor ve burada kısa bir dinlenme yapıyoruz. Akşam geç vakit Koşagaç'a varıyoruz.

Ta geçen yüzyılın başlarında doğu Sibirya'da Rusya ile Moğolistan arasında muntazam bir alışveriş münasebeti başlamış ve Kyachta şehri de ticaret merkezi olarak seçilmişti. Kyachta üzerinden yapılan ticaret baştan itibaren önemli dereceyi bulmuş ve Çin ile Avrupa'nın diğer memleketleri arasındaki alışverişte zorluk devam ettikçe, aynı zamanda Rus devletinin batı sınırından çay idhali yasağı dolayısiyle Kyachta'daki çay tüccarları Kyachta çayını Rus devleti içinde ancak kendileri satmak

üzere inhisarları altında bulundurdukları müddetçe de bu derecesini muhafaza etmiştir.

Fakat batı sınırlarından çay idhali yasağı kaldırıldıktan ve birçok limanların açılması ile Çin ve Avrupa'nın diğer memleketleri arasındaki ticaret sağlamlaştırılarak genişletildikten sonra, Kyachta çay ticareti derhal önemini kaybetmek zorunda idi. Kyachta'nın uygun olmayan durumu ve uzun kara yolunun gösterdiği zorluk, fikrimce bu ticaretin önemini kaybedişinin sebeplerini açıklamaya tamamiyle kâfidir. Her ne kadar Kyachta Rusya ile Çin arasındaki ticaret için biricik resmî yer olarak seçilmiş ise de, iki devlet arasındaki sınırlar çok uzun olduğundan, iki devlette komşu halinde yaşıyan halkların, mal ve eşyalarını değiştirebilmeleri için, Kyachta'dan başka da birçok ticaret merkezlerinin meydana gelmesi zarurî idi.

235 Rus tüccarları ve civarda yaşıyan yerliler, mallarını sema devletinin komşuda yaşıyan halklariyle değiştirebilmek için, Yenisey vilâyetinin güneyinden Yenisey'in yukarısına ve Abakan'ın güneyindeki Şabin-Dabagan'a götürüyorlardı.

Rus tüccarları, Altay alplerinin dik ve hemen hemen geçilmez sırtlarından Moğolistan sınırlarına kadar nüfuz ediyor, Semipalatinsk'taki Taşkend'li ve Tatar tüccarları da Kırgız ve Burut yağmacılarının hücumundan korkmadan kervanları ile geniş Kazak bozkırından geçerek Çin'deki İli vadisine kadar gidiyorlardı. Bütün bu yolların geçilmesi büyük tehlikeye bağlı olup, tabiat ve arazinin gösterdiği güçlükler ve haydutların yağma arzusu, Rus tüccarlarının karşısına hemen hemen aşılması imkânsız zorluklar çıkardığı halde, bütün bu noktalarda alışveriş yıldan yıla artmıştır, halbuki hiçbir yerde hükümet tarfından da desteklenmemiştir. Bu durum, her iki devletin coğrafî vaziyetine bağlı olarak alışveriş noktalarının meydana geldiğini ve Rus mallarının bütün Çin sınırı boyunca istendiğini ve lüzumlu olduğunu açık olarak ispat etmektedir.

Rusya doğu Kazak bozkırını eline geçirerek, arazisini Tiyanşan civarında Çin devletinin topraklarına kadar kenişlettikten sonra, Rusya'nın İli vadisi ile olan ticaretinin de pek tabiî olarak genişlemesi icabederdi.

Herhalde Rus hükümeti de bu ticaretin ehemmiyetini kavramıştı, çünkü ta 1851 de Çin şehirlerinden Kulca ve Çuguçak'ta iki acentelik kurarak orada yükselmeye yüz tutan alışverişi bu noktalarda toplamaya çalışmıştır. Fakat bu şehirlerdeki ticaret herhalde beklenilen seviyeyi bulmamıştır.

Kulca ticareti ancak orta derecede kalmış, Çuguçak'ta ise oldukça yükselmiştir. Bunun sebebini anlamak kolaydır. İli vilâyeti ve Tarbagatay esas Çin'den o kadar uzaktadır ki, Rus ticareti bu yüzden ancak mevzîî bir önem kazanabilmiştir, yani, Rus malları burada ancak bu memleket ahalisinin ihtiyaçları nisbetinde sürülebilmiştir. **236** Bundan başka, Rus tüccarları şehirde dükkan kurmaya, köy ve aul'larda dolaşarak mallarını ahaliye doğrudan doğruya satmaya hakları olmadığı için acentelikte oturmak zorunda idiler. Bu gibi şartlar altında Rus tüccarlarına, ancak toptan ticaret yapan Çin'lilerle irtibat kurmak kalıyordu, onlar ise, Rus'ların kârla satın alabilecekleri hiçbir malları olmadığı halde, bu tüccarların ahali ile doğrudan doğruya münasebette bulunmasını hiç istemiyorlardı. Burada çay, Rus'lar için hiçbir türlü müsait fiyata indirilmiyordu.

Bundan başka Rus'lar tarfından idhal edilecek malların miktarı, İli vadisi şehirlerinin sanayi bakımından mühim bir ilerleme göstermesi yüzünden mahdut kalmıştır, çünkü, uzun yol ve hayvanlar üzerinde yapılan nakliyat fiyatların yükselmesine sebep olduğundan, Rus malları burada oldukça pahalıya mal oluyordu. Yukarda da, Çuguçak ticaretinin Kulca'yı gölgede bıraktığını söylemiştim. Bunun sebebini herhalde, Tarbagatay ahalisinin, batı Çin'in güney kısmındaki sanayi faaliyet merkezlerinden İli vadisi ahalisine nazaran daha uzak kalmalarında ve Tarbagatay ahalisinin Rus mallarına

karşı gösterdikleri daha büyük ihtiyaç karşısında, Çin tüccarlarının, çayı daha müsait şartlarla satmak imkânına sahip olmalarında aramalıdır. Bu neticelerimin doğru olduğunu, Rus acenteliğinin İli vadisini tasvir ederken göstereceğim ticaret bilânçosu da ispat etmektedir. Bundan başka Kulca'da bulunduğum müddet zarfında şunu da gördüm ki, Rus acenteliği, hükümetin bütün gayretlerine rağmen bütün Rus ticaretini bir arada toplayamamış, bilâkis bunun büyük bir kısmı Kulca'da Taşkend pazarı ile birleşmiştir, çünkü orada yaşıyan Taşkend'lilerle buraya gelen Rusya'lı Tatar'lar İli vadisinde ve komşudaki Kalmık merkezlerinde seyahat edebiliyorlardı, halbuki acentelikte oturan tüccarlara böyle bir müsaade verilmemişti.

Şuna kaniim ki, tüccarlara İli vadisi ahalisi ile doğrudan doğruya münasebette bulunmak 237 imkânı verildiği ve onlar da çay almaktan ziyade yerli mallardan tedarik etmeye çalıştıkları takdirde, Kulca'daki Rus ticareti yıldan yıla artmış olurdu. Bu durumun kendi kendine doğmuş olabileceğini, Rus tüccarlarının yıldan yıla daha fazla hayvan almaları da göstermektedir. Teessüfe karşı, Rusya ile batı Çin arasındaki ticaret müslümanların isyanı ile kesilmiş oldu. Sınır boyundaki salâhiyet sahibi Rus şahsiyetlerinin, bu gibi taciz edici hallere kayıtsızlıkla bakmaları, bitaraf bir seyirci için anlaşılması tamamiyle imkânsız bir şeydir. Onlar, sınırdaki sükûnetimiz için faydalı olan Çin hakimiyeti yerine, bu sınırda her bakımdan düşman bir müslüman devletinin meydana gelmesine müsaade etmişlerdir, halbuki onlar ta baştan beri Rus toprağındaki komşuları olan diğer müslümanları da kendilerine çekmek istiyorlardı. Bizim için bu kadar kârlı bir ticaret membaı olan zengin bir memleketin taassup yüzünden mahvolmasına göz yumulmuştur. Önceden tahmin edileceği gibi Kulca'daki müslüman devletin takındığı düşmanca tavır, Rus hükümetinin, memleketi geçici olarak işgal etmesine sebep olmuştur; fakat hükümet akıllı ve dikkatli hareketi ile eski hatasını görmüş ve İli vadisini Çinli'lilere geri bı-

rakmıştır. Asya'da Rusya için biricik faydalı komşular, eskiden beri Çin'liler olmuştur.

Şimdi Çin ile Rus devleti arasında sağlam alışveriş münasebetlerinin kurulmuş olduğu ikinci noktaya bakalım: bununla doğu Altay'ları kastediyorum. 1867 yılına ait hatıra defterimde tasvir edildiği gibi, burada kendi kendine, oldukça büyük ticaret merkezi kurulmuştu. Takriben 80 yıl önce Biysk'lı iki veya üç tüccar, malları ile Altay'larda dolaşmaya başlamışlardı. O zaman Rus ahalinin oturduğu yerler ancak Altay'ın en son uzantılarına ve güneyde de Altayskoye köyüne kadar uzanıyordu. Bu tüccarların, Rusya'ya tabi olan Kalmık'larla olan alışverişi gittikçe arttığından, başta tüccarlardan A. Ch. Sebe boyunda, şimdi Şebalina köyünün bulunduğu yerde bir ev yapmıştır. O, burada bir ticaret malı deposu ve Kalmık'lardan satın aldıkları hayvanları açık çayırlıkta otlatabilmek için bir ileri karakol meydana getirmiştir. Altaylı'lar 238 kendilerine gerekli nesneleri satın almak üzere her taraftan gelmişlerdir. Fakat tüccar Ch. kendisi hiçbir zaman Katunya'dan öteye gitmemiştir. Bu ticaretin çabuk büyümesi, Biysk ve Zmeinogorsk'lı daha fazla tüccarları Kalmık'ların otlaklarına çekmiş ve tüccarlar, alışveriş seferlerini Çuya bozkırının doğu ucunda bulunan Kızıl Dağa kadar genişletmişlerdir. Onlar burada, Dvoyedan'lar kendi mallarını satıp bitirinciye kadar kalmışlardır. Bazan müslümanlarla birlikte Çin sınır karakollarından Moğol askerleri de gelmişlerdir. Biysk tüccarlarının en yaşlılarından ve bu seferlere bizzat iştirak etmiş olanlardan biri, bana bunları kendisi anlatmıştı. Onun anlattığına göre, Kızıl Dağ civarında mallar umumiyetle birkaç gün içerisinde satılıp bitermiş, fakat kendileri 10 yıl zarfında hiçbir zaman Kızıl Dağ'dan daha öteye gitmemişlerdir. O zaman Çuya boyundaki Dvoyedan'lar Rus tüccarları ile Moğol'lar arasında vasıtacılık etmişlerdir. Onlar Rus mallarını canlı hayvan ve dağ sıçanı derisi ile değişmişler ve bunları Moğol aul'larında satmışlardır. Hattâ Kobdo şehrine kadar bile gitmişlerdir. Bu ticaret yüzünden Dvoyedan'lar zengin-

leşmişler, çok fakir olan Moğol askerleri ise umumiyetle onların yanında işçi olarak çalışmışlardır. Bundan takriben 45 yıl önce, Rus'lar Çuya bozkırına kadar sokulmaya başlamışlar, hattâ bunun neticesi olarak orada Koşagaç (Moğolca Choşamodun) adı verilen yerde mal deposu olarak küçük evler de yapmışlardır. Burası Yüstıt, Saylū-Käm, Kök-Örü ve Kızıl-Çin nehirlerinin birleşmesiyle Çuya'nın meydana geldiği yerin takriben 15 verst aşağısında, bataklık ve sık ormanla örtülü bir yerdir. Bu kulübeler, tam soldan Tsagan-Burgasun'un ve sağdan da Tobışık'ın Çuya'ya döküldüğü yerde kurulmuştur. Sık ve yeşil otlar burada satın alınan sürüler için mükemmel gıda teşkil etmektedir, ancak rutubetli ve türlü zararlı haşerelerin bolluğu yüzünden, mevki sıhhat için elverişli değildir.

Katunya membaları Dzungar halkı için çok eskiden kutsal bir yerdi. Türböt'ler insan aklının alabildiği zamandan beri 6. ayın 25. inde burasını tavafla ibadet etmiye ve Bay-Agaç (zengin ağaç) adı verilen muayyen bir ağacın yanında kurban sunmaya gelmişlerdir. Bunun, büyüklük 239 ve güzelliği ile temayüz eden ve son zamanlarda Kırgızlar tarafından yıkılmış olan bir sedir olduğu anlaşılıyor. Türböt'ler her yıl burada Kayç-Agaç dedikleri bir levhayı gömerler. Bu levhanın buraya niçin gömüldüğünü öğrenemedim. 1865 yılında Çuya boyundaki ticaret ve Kobdo seyahati üzerine hatıralarını yayınlayan Bay Prinz, yere gömülen ve oval biçiminde olan kendisinin de gördüğü levhanın bir yarısının Ulasutay (?) vilâyeti merkezinde bırakılan diğer yarısı ile bir bütün teşkil ettiğini ve üzerinde, hükümdarın adı ile hükümdarlık senesini ve sonra levhayı gömmek vazifesini üzerine alan şahsın adını ihtiva eden bir yazıtın bulunduğunu söylemektedir. Bu levhanın yazıtı üzerine de hiçbir bilgi edinemedim. Dvoyedan'lar bana, levha gömmenin, Bay Prinz'in iddia ettiği gibi hiçbir siyasî manası olmayıp, ancak Türböt'lerin dinî bir merasiminden ibaret bulunduğunu söylediler. Türböt'lerin yılda bir defa Tarchatı ve Cidar karakolları üzerinden yaptıkları bu seferlerine, Çu-

ya bozkırındaki Dvoyedan'lardan Rus malları satın almak maksadiyle, sınırdaki diğer ahali de katılırmış. Rus'lar Çuya boyunda evlerini yaptıktan sonra, onlar gezilerini Çuya bozkırının doğu kısmında bulunan Buratı nehrine kadar genişletmişler, Moğol askerleri de hac için seyahat eden Türböt'lere buraya kadar refakat etmişler ve orada Türböt'lerin dönüşünü bekliyen Moğol ve Türböt'lerle alışveriş yapmışlardır. Burada alışveriş ancak askerlerin gelmesiyle başladığı için (Altayca **çerü-käldi** "ordu geldi"), Buratı boyunda muntazam surette tertip edilen panayır **çerü-käldi** adını almış ve bu söz Ruslar tarafından **çuri** şekline sokulmuştur. Bu, Rus'larla Moğol'lar arasında yapılan vasıtasız ticaretin başlangıcıdır. Panayırın yıldan yıla önemi arttı, yalnız buna katılan tüccarların sayısı artmakla kalmayıp, birçok Altay'lı ve Teleüt'ler de maral boynuzu ve Altay'ın diğer mallarını satmak için buraya gelmişlerdir. Sonraları Rus'lar, ticaret seyahatlerini **240** Çin karakollarına, ve bilhassa Sōk, Kak ve Yüstıt'a kadar genişletmiye başlamışlardır; bu hal bilhassa karakol garnizonlarının değiştiği ve Dvoyedan'ların Çin'e olan vergilerini **(kalan)** ödedikleri 7. ayda ve kışın da Noel sıralarında, Türböt'lerin Rus malı almak üzere oraya geldikleri zamanlarda vukubulmuştur. Böylece Dvoyedan'lar gittikçe bir kenara itilmişler ve onların aracı tüccar olarak oynadıkları rol büsbütün ortadan kalkmıştır. Altmış senelerinde, onlar ancak yılda bir defa vergilerini teslim ederken Kobdo'ya çok az miktarda Rus malı ihraç ediyorlardı. Dvoyedan'ların Rus hakimiyetini kabul ettikleri 1865 yılından sonra onlar Çin'le olan irtibatlarını kesmeye mecbur kalmışlar ve Moğol ticaretindeki iştirakleri de tamamiyle kesilmiştir. Çok az bir meblâğla başlamış olan bu ticaret ,birkaç on sene içerisinde o kadar artmıştı ki, burada sürümü olan Rus mallarının miktarı 200.000 ruble gibi bir rakam gösteriyordu. Panayıra Moğol, Türböt ve Soyon'lar ve 1865 te Çin alışveriş ortaklıklarının mümessilleri bile gelmişlerdi. Moğol askerleri için, Dvoyedan'ların yanında işçi olarak yaşamaktansa, ticaretle

meşgul olmak daha kârlı idi. Karakollardaki garnizon askerleri ve sınır civarındaki ahali, şimdi batı Moğolistan'ın her tarafına Rus malları götürüyor ve bu yüzden refahları da artıyordu.

Karakollardaki askerler mal sahibi olmadıklarından, onlarla yapılan ticaret umumiyetle veresiye cereyan ediyordu. Panayırı ziyarete gelen Moğol'ların çoğu uzaklardan geliyor, bazıları sınırdan bir aylık mesafede oturuyordu. Bu yüzden ancak zengin kimseler panayır seyahatine katılabiliyor ve alışveriş de ancak peşin üzerinden cereyan ediyordu. 1865 yılında panayırlar birdenbire durdu, çünkü tesadüfen Çuya bozkırını ziyaret etmiş olan Tomsk valisi, Kayç-agaç götürmekte olan Türböt'leri Rus topraklarında hapsettirmişti. Bu hadise, hükümet makamlarının çok iyi niyetle yaptıkları müdahalenin, ticaretin ilerlemesine karşı zararlı tesir yapabileceğini açık olarak göstermektedir. 241 İntizam ve emniyet vasıtasiyle ticareti yükseltmek isteyen bir memur, acele müdahalesiyle emniyeti azaltmış ve alışverişe zarar vermiştir. Tüccarlar bana 1870 yılında da, panayırın ortadan kalkmasiyle ticaretin fenalaştığını, bütün yıl onlara çok pahalıya mal olmak üzere sınırlarda mümesiller bulundurmak zorunda kaldıklarını, şimdi bütün ticaretin veresiye cereyan ettiğini ve alışveriş yekûnunun 1865 senesini bile bulamadığını söylemişlerdi.

İşte bu, Çuya boyundaki panayırın dış görünüşü ile kısa bir tarihidir. Şimdi de bu ticaretin özelliğine bakalım. Bay Prinz, makalesinde buna, Rus'larla Çin'liler arasındaki ticaret demektedir. Bu, hiçbir suretle hakikî duruma uymaz. Eskiden Çin'liler bu ticarete hiç iştirak etmemişlerdir. Rus'lar buraya ancak Moğol'ların muhtaç oldukları malları ihraç ederler; bu ticarete bir zaman Çin tüccarları da katılacaksa, onlar burada ancak Rus'larla Moğol'lar arasında vasıtacı rolünü oynayabileceklerdir. Şimdiye kadar sınır ticaretine vasıtacı olarak katılmış olan biricik Çinli'ler, Sōk karakolundaki Ka ve onun kâtibi olmak üzere Mançu memurları idiler, fakat onlar, malûm sebepler yüzünden (askerlerinin veresiye aldıkla-

rı mallar için kefil oluyorlardı), Rus mallarını Moğol'lara nazaran çok daha aşağı fiyatla satın alabiliyorlardı. Çuya ticareti üzerine açık istatistik elde etmek mümkün değildir, çünkü her tüccar kendi başına hareket ediyor ve biri diğerinden kendisinin ticaret bilânçosunu gizlemeye çalışıyor. Alışveriş muameleleri bundan başka da, Moğol ticaretinin Altay'larla olan irtibatı yüzünden çok karışıktır. Bay Prinz'in sözleri umumiyetle hakikate uygundur. Rus'lar Çuya'dan 200 - ilâ 300.000 dağ sıçanı derisi, 2000 kadar tahta çay, 200-300 samur derisi ve 3000 kadar sığır idhal ederler; Çin dabası, tütün, kurt derisi, koyun, at ve gümüş gibi Çin mallarının yekûnu takriben 15.000 ruble'yi bulur. Buraya ihraç edilen Rus malları şunlardır: sahtiyan derisi, kaba çuha, nankin, daba, yarım kadife, manchester, inci, düğme, rus kutuları, ayna, bakır çay ibriği, pirinç kaplar, demir 242 kazanlar, kilit, demir kapanlar, köstek ve baltalar; bütün bu mallar Moğol'ların ihtiyacına uygun gelmektedir. Çin'e ihraç edilen yegâne mal, maral boynuzudur. Bütün bu malların fiatını göstermek zordur. Umumî olarak denebilir ki, Rus tüccarları mallarını, burada, İrbit'te aldıkları fiyattan yüzde 100 pahalı hesap eder ve Moğol mallarının değerini de kendi eşyalarının bu fiyatı üzerinden takdir ederler. Çuya'da bir ruble, İrbit malları üzerinden 50 kopek eder, buna göre Çuya boyunda ak dağ sıçanı derileri 5-12 kopek ise İrbit'te 15 kopek'e kadar satılır; kara dağ sıçanı derisi 25 kopek, İrbit'te 30 kopek; tahta çay 2 ruble; gümüş unze 2 ruble 60 kopek; bir öküz 16 ruble; samur derisi 15 ruble. Para değişimi için temel olarak kalın tahta çay kabul edilmektedir. Burada 2 ruble üzerinden hesap edilmekte ise de, bu çay tüccarlara 1 ruble 30 ilâ 1 ruble 40 kopekten de pahalıya malolmaz.

Rus tüccarları için Sibirya malları daha kârlıdır. Meselâ, Biysk veya Uymon'da sepilenmiş bir sahtiyan derisi tüccara 2 ruble'ye malolur, fakat bunu Çuya boyunda 6 ruble veya 3 çay üzerinden hesap eder.

Çuya boyunun esas ticaret eşyasını buraya çok mik-

tarda getirilen dağ sıçanı derileri teşkil etmektedir. Eskiden bunlar Çin'de hiç değeri olmayan en ucuz maldılar, tüccarlar bunu 2-5 kopek'e satın alarak İrbit'te 40 kopek'e satmışlardır. Buradaki alışverişe sağlam bir zemin temin eden esas cihet de bu idi. Tabiîdir ki, dağ sıçanı derileri şimdi Çin'de de muayyen bir değere sahiptir. Kutu, kilit, ayna v. b. gibi diğer mallar çok muhtelif fiyat üzerinden satılmaktadır. Meselâ, 30 kopeklik bir ayna benim huzurumda 2 rubleye ve takriben 5 kopek değerinde olan büyük inciler, takriben 60 kopek eden bir pfund Çin tütününe satılmıştır. Bu hadiseler bile, Çuya boyundaki ticaretin Rus tüccarları için ne kadar kârlı olduğunu göstermektedir; fakat bu faydayı arttıran daha başka cihetler de vardır.

Evvelâ, Rus tüccarları, 243 Rus mallarının çoğunu daha Altay'da ve Çuya boyunda iken Rusya'ya tabi Kalmık'lara satarlar. Burada bir tahta çay bir yaşlık iki buzağı veya büyük bir koyun değerindedir. 2 tahta çaya satın alınan büyük daba (yān Dalan - bu), Altay'da 3 tahta çay eder. Adi dabanın iki parçası 1 tahta çaya ve 3 tane yarım daba parçası yine 1 tahta çaya satılır. Altay'da, ilk zikredilenden her daba 1 tahta çay, ve ikincisinden 2 tane yarım parça 1 tahta çay eder. Karakollarda bile, uzakta oturan Moğol'lar tarafından getirilen çay ve tütün şimdiden karakol askerlerine yüzde 40 kârla satılmaktadır.

İkinci olarak, Çuya boyunda alışveriş yapan Rus tüccarlarının çoğu Altay'da Kalmık'ların[1] otlaklarında da çiftliklere sahiptirler ki, burada hayvanlar bütün yıl çayırlıkta bırakılabilir. Satın alınan hayvan burada kışı geçirir, zayıf hayvan tavlanır, satın alınan küçük hayvanlar büyür ve tüccarın yük hayvanı olarak kullanacağı at ve develer de, tüccar için hiçbir masrafa sebep olmadan burada yaşarlar. Bundan başka, tüccarlar, çok az bir ücret karşılığında sürülerini fakir Kalmık'lara otlatmaya teslim ederler. Böyle bir alışverişin tücarlar için

[1] Bundan maksat, Altay'lı Türk boylarıdır. (Çeviren).

son derece kârlı olduğunu ayrıca söylemeye bile lüzum olmasa gerektir; böyle olmakla beraber tüccarlar bu kârla yetinmezler, bilâkis, Altay'lıların kültür bakımından geriliklerinden faydalanarak başka kârlar da temin etmeye ve onları, genç hayvan satın almak suretiyle dolandırmaya da çalışırlar. Altay'lılarla alışveriş esnasında, 1 ruble eden bir yaşlık buzağı, satın alındığı sahibinde bırakılır. İnekler her zaman buzağıların yanında sağıldığı için, satın alınan buzağının bırakılması Kalmık için de lüzumludur. Böylece evde, Kalmık için kendi malı gibi değerli olan yabancı bir buzağı büyür. Tüccar da borcunu almak için acele etmez, sükûnetle sığırın büyümesini bekler ve ancak 4 yıl sonra başvurur ki, şimdi onun borç sermayesi 1 rubleden 15-20 rubleye çıkmıştır. Bu esnada hiçbir tehlikeye de girmemiş olur, çünkü hayvanın başına bir kaza geldiği taktirde Kalmık bunu telâfi etmek mecburiyetindedir. Hayvan ölmüşse, lûtuf sahibi olan tüccar 244 zavallının bir sığırını alıp götürmez, hayır, bir kısmının deri veya başka nesnelerle ödenmesi ile yetinerek, kalanını yine genç bir hayvan halinde ev sahibinde bırakır. Bunun üzerine tüccar, her yıl borcunun bir kısmını alır ve nihayet hesabını ciddi bir takiple kapatır. Bunun neticesinde umumiyetle Kalmık perişan bir hale gelmiştir, tüccar ise esas borcunun yirmi mislini çoktan kazandığı halde büyük kayıplardan dem vurarak şikâyet eder. Aynı şekilde sonbaharda elde edilecek çam fıstığı ve kışın yakalanacak sincaplar hesabına borca verirken de bu gibi yüzdelerle ihtikâr yapılmaktadır.

Bu gibi fahiş faizin ne kadar yükselebileceğini 1860 yılına ait hatıra defterimde zikredilen bir davadan da görmek mümkündür ki, aslında 28 kopek'lik bir borç yüzünden mahkûm olmuş olan bir Dvoyedan'lı, 81 öküz, yani en azında 1200 ruble değerinde bir meblâğ ödemek mecburiyetinde idi. Tüccarlar, borçlarını toplarken kullandıkları baskının şekline pek öyle önem vermezler, çok defa borçlunun hayvanı yerine bunu akraba veya komşusundan da alırlar ve bu kimselerin, borcu tüccardan daha iyi toplayabileceğini söylerler. Kalmık'lar, kolay ko-

lay şikâyette bulunmaya cesaret etmiyen çok korkak bir halktır, çünkü bu, Biysk'tan çok uzak oldukları için zor bir iştir. Bazı tüccarlar hayvan satın alırken, bunu satandan hayvanın nerden geldiğini her zaman sormazlar ve hattâ çalışan hayvanı da satın alırlarmış; bu gibi hallerde, hayvanı, duruma göre, en çabuk yoldan Moğolistan'a veya Sibirya'ya sevkedebildikleri için, pek az tehlikeye girmiş olurlar .

Hükümetin kantrolü olmaksızın bu gibi uzak bölgelerde hilekâr Rus tüccarlariyle korkak ve yarı yabani Kalmık'lar arasında yapılan ticaretin, bu sonuncuların tam bir yağmaya uğraması ile neticelenmiş olmasına şaşmamalıdır. Artık 1870 yılında Altay tamamiyle fakirleşmiş, geçen son on yıldanberi hayvan sürüleri onda bire inmşti, meselâ zengin Urusul vadisinde bile ancak küçük sürülere raslamıştım. Bir hayvana raslayınca her yerde şu sözleri işitirsiniz: **kodyoimning malı** (tüccarımın malı). Bilhassa 245 Çuya boyundaki Dvoyedan'lar fakir düşmüşlerdir, halbuki onlar 1860 tan önce zenginlikleriyle tanınmışlardı. Evet, son yıllarda sığır vebası da ortalığı sık sık kasıp kavurmuştur, Altay'lıların fakir düşmesinde başka sebepler de vardır, fakat, yerlilerin tüccarlar tarafından kanuna karşı istismarı, yine de esas sebebi teşkil etmiştir. Bundan başka, Rus tüccarları yalnız Rus tebaalarına karşı değil, komşudaki Moğol'lara karşı da sık sık tecavüzlerde bulunmuşlardır. Tüccarların sözüne göre Moğol'lar çok namuslu ve dürüst bir halktır, bu yüzden onlara mal halinde büyük meblâğlar borca verilmiş ve tüccarların ifadesince borçlarını her zaman namuslariyle ödemişlerdir. Ancak son zamanlarda (1870 yılından bahsediyorum) Moğol'ların borca mal alıp da bir daha gözükmedikleri haller olmuştur. Bu yüzden tüccarlar, borçlarını toplamak hususunda Çin hükümetinden hiçbir yardım görmedikleri için, son zamanlarda çok zarar etmişlerdir. Tüccarların, borçlarını toplamak üzere Rus veya Çin hükümetinden yardım talebinde blunmaları da acayip bir hadise değil midir? Borçlar, geniş Moğol bozkırının muhtelif yerlerinde ve türlü türlü

adamların üzerinde bulunmaktadır, tüccarların kitabındaki isim ve ikamet yerleri (eğer böyle bir şey varsa) umumiyetle yanlış ve noksandır . Borç senetlerinin çoğu da tasdik edilmiş kâğıt parçalarından ibarettir, hattâ bu gibi borç senetleri de çok azdır. Gerek tüccar ve gerek Moğol, umumiyetle okuyup yazmasını bile bilmezler. Bu gibi şartlar altında tüccarlara hangi hükümet yardım edebilir? Şimdi tüccarlar Moğolistan'da kendileri dolaşmak hakkına maliktirler, artık borçlarını Moğol memurlarının yardımı ile kendileri toplasınlar. Gerek karakollarda ve gerek Kobdo'ya giderken yol üzerinde, Rus'larla Moğol'lar arasındaki ticaret münasebetleri üzerinde konuşmaya fırsat bulabildim ve her tarafta tüccarlarımız hakkında şikâyetlerde bulunulduğunu gördüm. Şimdi burada, Moğol'larla Rus tüccarlarından duyduğum ve doğrulukları muhtelif kimseler tarfından tasdik edilen bazı vakaları zikretmek istiyorum.

246 1864 yılında D. adında bir Moğol tüccarı, S. den veresiye mal almış. Daha bir yıl geçmeden, tüccar Kak karakoluna gelmiş olan Moğol'u hiç beklenmedik bir anda yakalattırıp bir ata bağlatıyor ve Ka tarafından cezalandırılması için Sōk karakoluna götürmek istiyor. Korkmuş olan Moğol, oraya giderken yol üzerinde, kendi borcundan başka bir de samur derisi ekleyerek bir borç senedi veriyor ve hepsini de vaktinden evvel ödüyor. — Boro-Burgasun istasyonundan Ç. adında bir Moğol eskiden ticaretle meşgul olur, karakollarda yüksek sermaye değerinde mallar alır ve bunları usulüne göre her zaman ödermiş. 8 yıl önce 600 dağ sıçanı derisi borçlu kalıyor ve daha zamanı geçmeden tekrar Kak karakoluna geliyor. Burada hiç beklenmedik bir anda borçlu olduğu tüccar tarafından yakalanıyor, ayağına demir köstekler bağlanarak 3 gün çadırda tutuluyor ve yayan Sōk karakoluna götürülmekle tehit ediliyor. Borcu 100 rubleyi geçmediği halde, korkudan tüccara 353 ruble değerinde 38 sarlık ödüyor. — D. adında bir Moğol, 1868 yılının onuncu ayında, kaftanı için kül rengi kumaş ve 3 öküzle 10 dağ sıçanı değerinde sahtiyan derisi almak

üzere borca mal almış. Borcunu da 1869 sonbaharında ödemeye söz vermiş. Tüccar 1869 yılının sekizinci ayında, yani müddetin geçmesinden birkaç ay önce, ona karakoldaki Moğol askerlerini yollayarak borcun ödenmesini talep ediyor. Borçlu Kak'a kendisi gelerek 10 dağ sıçanı derisi veriyor ve 3 öküzü de 14 gün sonra teslim edeceğini söylüyor. Postaya da, yaptığı iş için büyük bir parça daba veriyor. Tüccarlar, Ka'nın huzurunda beklemeye söz veriyorlar. Borçlunun oğlu 3 öküzü götürdüğü zaman tüccarlar, borçlarını almak için bu kadar zahmet çektiklerini söyliyerek, bir de onun takriben 16 ruble değerindeki atını da alıyorlar.

D. adında bir Moğol 3 arkadaşı ve 8 devesiyle Sōk karakoluna devlet hazinesine ait erzakı götürürken, tüccarlar develeri yakalıyarak müsadere ediyorlar ve 247 bunu, muhtelif istasyonlarda ellialtı Moğol tarafından yapılan borç karşılığı olarak aldıklarını, çünkü D. nin, bu borçları kendilerinden daha iyi toplıyabileceğini söylüyorlar. Moğol'lar Mançu memuru olan Ka'ya başvuruyorlarsa da fayda etmiyor, Ruslar müsadere ettikleri develeri geri vermedikleri gibi Ka'ya borçluların bir listesini veriyorlar, o da bu listeyi Dzalin'a teslim ediyor. Şimdiye kadar devenin sahibine bu zararlar ödenmemiştir.

Buradaki durumu bilmiyen bir kimse, Rus tüccarlarının, karakolların yakınında ve sınırda bu gibi tecavüze cesaret etmesini hayretle karşılayabilir. Fakat ben kendim bir Rus tüccarının bir Moğol askerini yurt'unun direklerine bağladığını gördüm, Moğol ona çok miktarda dağ sıçanı derisi borçlu idi ve borcunu da inkâr etmiyordu. Tüccar, kendisini haklı göstermek için ancak Moğol'dan kanunî bir borç senedi almak istediğini söylüyordu; Moğol dahi tüccarın zorbalığa girişmesinden önce böyle bir senet yazdıracağına söz vermiş bulunuyordu. Öyleyse tüccar Moğol'u niçin korkutmak istiyordu, bilmiyorum, yaptırılan borç senedini de görmedim. Moğol subayları bu acaip sahneyi hiç alâkasız seyrediyor ve bu işe katiyen karışmıyorlardı, tüccardan en büyük

istifadeyi gördükleri için, her zaman onun tarafını tutuyorlardı.

Bu gibi hareketler, hakikaten ticaretin ilerlemesine yardım edemez, fikrimce ancak onu mahvedebilir. Buradaki ticaretin yavaş yavaş intizama girmesini temin için, hükümetin yakında bu işe dikkatini yöneltmesi ümit olunur.

Altay dağlarının doğusunda ve Çin sınırında, bundan başka da Çuya boyunda daha iki ticaret merkezi vardır ki, şunlardır: 1) Çolışman nehri membaının kuzeyinde, Kemçik'in kollarından Kara-Kol ve Alaş boyunda; 2) Şabin-Dabaga'daki sınır işareti civarında. Birinci noktada alışveriş Biysk tüccarlarının ve bilhassa Çolışman boyundaki Dvoyedan'larla Karaorman Tatar'ları olmak üzere birçok Altay'lı yerlilerin elinde, ikinci noktada ise yerlilerin ve Minusinsk ilçesinden olan Rus ahalinin elindedir. 248 Bu son ticaret merkezi üzerine esaslı hiçbir bilgi edinemedim. 1862 yılında ziyaret etmiş olduğum birinci merkezde ticaret çok aşağı bir durumdadır. Bunun sebebi, 1861 yılında bol bol tecrübe ettiğim gibi yolun zorluğu ve bundan başka, Soyon'ların hırsızlık ve sadakatsizliğidir. Oradaki ticaret, ancak kendi ihtiyaçları için hayvan satın almak isteyen küçük tüccarlar için istifadelidir. Bilhassa buraya pirinç ve demir mallar sürmek faydalıdır. Tüccarlar, Soyon'lardan hayvan satın almayı sevmezler; Soyon'lar öküzlerini binek hayvanı olarak kullandıkları için bunların çoğu zayıftır ve kendilerine gelebilmeleri için bir yıl dinlenmeleri gerekmektedir.

Çin sınırındaki yukarıda sayılan bütün ticaret yerleri, hükümetin iştiraki olmadan kendiliklerinden meydana gelmişler ve bütün yerlerde Rus mallarına karşı istek artmıştır. Çin devletinin batı kısmında Rus mallarına karşı ihtiyacın mevcut oluşu bunu açık bir şekilde ispat etmektedir ki, bunlar, bütün yerli engel ve zorluklara, sınırdan geçmek için konulan yasağa ve tüccarların keyfi hareketine bakmadan büyük sürüm sahaları

kazanmışlardır. 1869 tarihli Peking anlaşmasından ve doğu-güney Altay'da katî sınırların tesbitindan sonra, şimdi Rusya'nın Çin'le olan ticaretinde yeni bir devir başlıyor. Şimdiye kadar kapalı olan sınır, ancak bizim tüccarlarımız için açıktır. Şimdi onlar, hiçbir transit ücreti vermeden mallarını Moğolistan'a götürebiliyor ve faydalı buldukları her yerde satabiliyorlar. Bu ticaret, bundan birkaç yıl önce dahi dikkat nazarını çekmiştir. Bay Prinz, ta 1864 yılında, Rus - Çin ticaret irtibatı için Çuya üzerinden bir yol açılmasını teklif etmiştir. O, bu mesele üzerinde fikrini şöyle ortaya koyuyor: "Bu sebeplerden dolayı ve şimdiye kadarki Çin ticaret yolumuzun mühim miktarda kısalmasını ve buna bağlı olarak, değişilecek malların fiatlarının ucuzlamasını göz önünde tutmakla Çuya ticaret yoluna işaret ediyorum, bizim burada Çin'le olan ticaretimiz kendi kendine inkişaf etmiş ve hükümetin hiçbir yardımı olmadan yıllardan beri devam etmektedir. Mallar suda götürülebildiği için Tomsk'ı çıkış noktası olarak alırsam, 249 Tomsk ile Kyachta arasında 2000 verst'lik araba nakliyatı var demektir. Fakat Çuya'dan Tomsk'a 1100 verst'tir, bunun yarısı da su yoludur ve şimdi buharlı gemiler Biysk'a kadar işlediği için daha da kolaylaşmıştır. Burada tabiî olarak meydana gelen ticaret, kendiliğinde benim işaret ettiğim yolu istemekte ve ticaret münasebetlerinin tarafımdan teklif edilen istikamette desteklenmsi lüzumunu göstermektedir." — Şimdi bay Prinz'in arzuları yerine gelmiştir. Yol açılmış ve hükümetimiz de bu ticareti tam olarak himayesi altına almıştır. 1870 yılında bir memur, bu yeni ticaret irtibatı yolunun kolaylaştırılması için emir vermiştir. Şimdi Bay Prinz'in temennileri tahakkuk edecek midir?

Geleceği örten perdeyi kaldıramadığımdan, ben bu soruya doğrudan doğruya cevap veremiyeceğim, ben ancak, şimdi açılmış olan bölgelerdeki alışveriş münasebetlerinin mümkün oduğu kadar doğru bir şeklini çizmeye çalışacağım. Böyle bir tasvir, ortaya atılan sual için en iyi bir cevap olacaktır.

Moğol bozkırının batısında hep göçebeler oturur ve bunlar, yılın türlü mevsimlerinde muntazam bir devri daim halinde büyük arazinin muhtelif yerlerinde göç ederler . Batı - Moğolistan'ın kuzeyinde: 1. **Soyon**'lar oturur, sınırları: Yüs-Tıt boyundaki karakolların birinden çekilen hattın kuzeyinde, Tes nehrinden ve Tangnu-Ola dağının sırtlarından Kosogol gölüne kadar. 2. **Türböt**'ler, Soyon'ların güneyinde, Upsa gölüne kadar olmak üzere Kobdo nehrinin kuzeyinde. 3. **Uranhay**'lar, Türböt'lerin güneyinde, Kobdo nehrinden Urunggu nehrine kadar uzanan dar bir sahada. 4. **Kazak**'lar, Uranhay'ların batısında. 5. **Ölöt** ve **Mingit**'ler, **Uranhay**'larla Chara-Usu gölü arasında, Kobdo şehrinin batısında ve kuzeyinde. 6. **Torgut**'lar, Uranhay'ların güneyinde. 7. **Doğu Moğol**'ları ve **Chalcha**'lar; Potanin'e göre: a) **Aymak Dzasaktu-Chara,** Bain-Dzürkü dağına kadar olmak üzere Tsitsik-Nor'un doğusunda, kuzeyde Chan-Chüchey dağına ve güneyde Gobi çölüne kadar olan sahada otururlar (hepsi 1 koşundur); b) **Tabın Choto-Goytu,** Telgir Moran nehri boyunda, Tanggin-Dalan gölünün doğusunda ve 250 Ulasutay ile Dzinzilik arasında (5 koşun); c) **Aymak Soin-Noyon;** Potanin heyeti, Ulasutay'ın doğusunda yaşıyan bu aymaklardan ancak 3 koşun'la temasta bulunmuştur.

Bütün Moğolistan'da ziraata elverişli yerler o kadar azdır ki, ahali yerleşik hayat süremez, bundan başka Çin hükümeti de, vergi durumu değişmeden göçebelerin yerleşmesine müsaade etmemektedir. Kobdo'daki Amban'ın bana söylediklerine göre, Çinliler, sınırdaki halkların hayvan besleyici olarak eski tarzda yaşamakta devam etmelerine siyasî bir ihtiyaç olark bakmaktadırlar, onlar ancak bu şekilde, geniş bozkırda devlet tarafından talep edilen hizmeti ifa edebileceklerdir. İdarenin devlet için hiçbir masrafı yoktur, muazzam Moğol bozkırı her tarafta Moğol'lar tarafından idare ediliyor, posta yollarına, devlet nakliyatına onlar bakıyor, bütün askerlerin ve Mançu idaresinin erzak ve hattâ maaşını dahi onlar temin ediyor, böydece Moğolistan kendi idaresindeki gelirden artan büyük bir miktarı da Peking'e teslim

ediyor. Mançu hükümeti, Mançu vali ve ordu komutanlarını yerleştirmek üzere ancak bazı noktaları seçmiştir. Bu merkez noktalarda küçük istihkâmlar yapılmış ve küçük Mançu garnizonları yerleştirilmiştir. Batı Moğolistan'da bu gibi istihkâmlar Kobdo ve Ulasutay'dır.

Batı Moğolistan, Kobdo ve Ulasutay olmak üzere iki vilâyete ayrılmıştır, her ikisinde de aynı adı taşıyan şehir ve kale vardır. Bu şehirlerden herbirinin valisi Chebei-Amban'dır, Ulasutay'da bundan başka bütün Moğolistan-'daki orduların başkumandanı ve genel valisi olan bir Dzandzün oturur. Bu istihkâmın herbirinde yalnız az miktarda Mançu askeri yerleşmiş olmayıp, Chambing, seferber halde küçük Moğol birlikleri, vilâyetin bütün Mançu memurları ve Mogol ordusunun en yüksek subayları da burada bulunur.

Bu istihkâmlarda, hükümetin müdahalesi olmaksızın bazı Çin'li tüccar ve zanaat erbabı yerleşmiş ve dükkânlarla iş evlerini açmışlardır. Fakat bu tüccarlar ve iş sahipleri ancak muvakkat ahaliden sayılırlar, ailelerini birlikte getirmezler. 251 Tüccarların çoğu büyük müesseselerin mümessili, kâtip ve ajanlarıdır. İş sahipleri, mesleklerini hususî teşebbüs şeklinde yürütürler.

Batı Moğolistan'daki tahkim edilmiş noktalar bir yolla birleştirilmiştir, bu Ulasutay üzerinden geçen büyük Kobdo-Kuygaçin (Kökö-Choto) yolu olup, aynı zamanda batı Moğolistan ile esas Çin arasında da irtibatı temin etmektedir. Çin tüccarları, Kuygaçin'den Ulasutay'a kadar yüklü kervanlar için 80 günlük, Ulasutay'dan Kobdo'ya 14 günlük yol hesap ederler. Bütün bu yol üzerinde, resmî muhabereyi ve buralarda seyahat eden tüccarların emniyetini temin etmek üzere Moğol askeri istasyonları (Ürtö) bulunmaktadır. Çin tüccarları, batı Moğolistan'ın muhtaç olduğu bütün malları bu yolla götürmektedir. Bu yol mühim zorluklar göstermemekle beraber ancak develerle yapılan nakliyat için uygun gelmektedir.

Moğolistan'da sanayi tekâmül etmemiş olup ancak göçebe halklar yaşadığından, ahali için gerekli sanayi eşyasının çok uzun yolla Kuygaçin üzerinden esas Çin'den getirilmesi icabeder. Kuygaçin'den Kobdo'ya eşya götürmek üzere kiralanan deve 12 unze gümüş=25 ruble, yani her pud'un nakli 2 ruble 50 kopek eder. Bundan başka tüccar yolda ölen bir deve için önceden kararlaştırılmış bir fiyat verir ve deve üzerindeki yüklerin her gün indirilip bindirilmesi de çok işçi talep eder, aynı zamanda her seyahat da yolun uzunluğundan dolayı en azında üç ay sürer. Çin tüccarı, bütün bu masrafları kapatmak için, nakliye masraflarından başka da malın fiyatını yüzde 30 yükseltir. Bu yüzden, 9-11 gümüş unze (18-22 ruble) değerinde bir sandık çay, Kobdo'da 18-22 unze'den de ucuza satılamaz, yani tüccar malını Kuygaçin'de esas fiyatına yüzde 100 bir ilâve ile satabilir. Fakat bu ilâve daha çok azdan hesabedilmiştir. Tüccar, malının büyük bir kısmını muhtelif aul'lara götürmek ve burada değişmiş olduğu hayvanları uzun yol üzerinden Kuygaçin'e sevketmek zorundadır ki, yolda bunların birçokları mahvolur. Bu şartlar altında Çin'li tüccar, 252 malının fiyatını Moğolistan'da yüzde 150 den 200 e kadar bir zamla yükseltmek mecburiyetinde kalır.

Moğollar umumiyetle zengin bir halktır ve Çin'lilerin tesiriyle çoktandır kendilerinin yapamadıkları birçok sanayi eşyasını kullanmaya alışmışlardır . Meselâ onlar, her şeyden evvel iyi giyinmesini severler ve bize tabi olan Kalmık'lar ve Soyon'ların büyük bir kısmında olduğu gibi hiçbir zaman kendileri tarafından yapılan kürklerle kanaat etmezler. Moğolistan'da, bu yüzden daha yüksek kültürün sanayi eşyasına karşı duyulan ihtiyaç çok büyüktür ve Kuygaçin yolu da bütün yıl kervanlarla dolup taşar.

Çin'in bozkır pazarlarından biri olan Kobdo pazarının önemini 1870 yılında görebildim ve kısa zaman içerisinde mümkün olduğu kadar bunun hacmini ve iç münasebetlerini araştırmaya çalıştım. Kobdo pazarında

50 ye yakın Çin dükkânı, bunların arasında iki eczane ve baharat dükkânı ve bundan başka da, Sı-chu-tu adında beş büyk Çin ticaret şirketine ait olup esas Çin için koyun ve at satın almakla meşgul olan 10 kadar büyük mağaza vardır. Potanin, ticaret şirketlerinden bize şu isimleri saymaktadr. 1) Ya-şiu-di, Moğol'lar buna Arjan, Rus'lar ise Arjanovskaya Kompaniya derler. 2) Ta-şeu-chu. 3) Tyan-gi-ta, Moğol'lar Nastay derler. 4) Dau-dju-fu, bu şirketin kapı yolu üzerinde yüksek bir direk bulunduğu için, Moğol'lar buna Undur-Modo (Yüksek ağaç) adını takmışlardır. 5) Cho-şou-chui, Moğolca adı Çagantay.

Büyük mağazalardan herbiri, büyük bir dik dörtgen üzerine kurulmuş olup bütün bir avluyu kaplar. Sokağa karşı ancak bir çitle bir kapı vardır. Dörtgenin uzun yanlarında mal depoları ve ambarlar, vazife görenlerin evleri ve alıcılar için büyük bir kabul odası vardır ki, burada her gelen alıcıya, girerken çay ikram edilir; yine burada, müdürün emriyle malları arka odalardan getirerek müşteriye gösteren kâtipler de bulunur. Avlunun arka kısmında müdürün evi vardır. Bu mağazalarda perakende satış yapılmaz. Şehir ticreti 253 burada pek önemsizdir. Mağazaların birçok yerde Moğol aul'larında şubeleri vardır ve bunlar Kobdo'daki esas mağazadan gelen malla beslenirler, bundan başka, kâtipler de mallarla etrafta dolaştırılırlar. Bozkırdaki şubeler, mallarını çoğu zaman tanıdıkları Moğol'lara ancak hayvan mukabilinde veresiye satarlar ve bunları ilkbaharda toplayarak Kuygaçin'e sevkederler . Tabiidir ki, bu tüccarlardan alışverişlerinin hacmi üzerine hiçbir bilgi edinemedim, fakat herhalde ticaretleri çok büyük çaptadır, bunu, Kobdo'daki merkez depoda çalışan kâtiplerin sayısından da görmek mümkündür, bunların hiçbirinde 15-20 den de aşağı sayıda kâtip mevcut değildi, bunların yüzlercesi aul'lardaki şubelerde ve satın alınan sürülerin yanında bulunuyormuş . Buradaki at ve koyun sürüleri Buyantu ve Şarabulik vadilerinde toplanır. Bu gibi sürülerin bir-

çoklarına Kobdo yolunda kendim de rasladım. Yalnız bir mümessilin emrinde ve içerisinde 900 atla 15000 koyun bulunan bir sürü ile karşılaşmıştım ki, bunların hepsi de 1870 yazında satın alınmışlardı. Bana temin ederek söylediklerine göre, büyük ticaret şirketlerinin herbiri bu gibi işler yapıyor ve ancak Kobdo ilçesinin batı kısmından her yıl 200000 den fazla koyun Kuygaçin'e götürülüyormuş. Ulasutay civarındaki Moğol'lar daha zenginmiş ve Çin tüccarlarının alışverişi de orada Kobdo'ya nazaran daha büyük olurmuş. Kara-İrtiş boyundaki ticaretin merkez noktası olan Buluntogoy (Kırgızca Burultogay) ticareti hakkında aynı şeyi söylediler; şimdi hükümet orada bir şehir kurmayı düşünmektedir.

[Potanin, Buluntogoy'ı 6 ve 7 ağustos 1877 de ziyaret etmiş ve bu yer hakkında şunları yazmıştır: "Buluntogoy şehri, Urungu nehrinden su getiren bir kanalla, üzerinde Urungu ile Baga-Nor arasındaki kademenin bulunduğu kayalık bir duvar arsında bulunmaktadır. Ahalinin iddiasına göre kanal eskiden küçük bir çukurken kendiliğinden bir nehir haline gelmiştir. Burası iki kısımdan ibaret olup biri kale, diğeri de şehirdir. Kale balçıktan bir duvar ve bir hendekle çevrilmiştir, hendek su dolu olduğu için kaleye ancak küçük bir tahta köprü ile girilebilir. 254 Kalede askerler oturuyor. Top görmedim; Guçeu'dan buraya gelmiş olan Çi-Amban'ın bunları mahzende kilit altında tuttuğu söyleniyor. Şehir de dört köşeli bir duvarla çevrilmiş olup, içersine demir parmaklıklı iki kapıdan girilir. Şehrin caddeleri eğri ve girintili çıkıntılıdır. Evlerin büyük bir kısmı boş ve birçokları da artık yıkılmıştı. Şehirde bir değirmen, bir tabakhane, iki kötü baraka ve bir lokanta vardır. Biz orada iken şehirde yaşıyanların sayısı 100 den fazla değildi".

Tarlalık saha 50 verst uzunluğunda olup, Potanin orada 65 Çin ileri karakoluna raslamıştır; fakat burada umumiyetle yurt'larda Torgut çiftçileri otururlar. Yerin en büyük belâsı sivrisineklerdir. Gündüz şehirde dayanılabilirse de, geceleyin burada yaşamak imkânsızdır.

Tarlalarda gündüz dahi sivrisineklerden kurtulmak mümkün değildir.]

Kobdo şehri ahalisi, mallarını küçük dükkânlardan satın alırlar. Bu dükkânlar mallarını ya ticaret şirketlerinden alır, veya Kuygaçin'den ısmarlarlar. Bazı mağazalar o kadar küçüktür ki, ihtiyat malları 100 ruble bile tutmaz. Kışın ortasında dükkânların çoğu boşalır ve ancak ilkbaharda yeni kafile geldiği zaman dolar. Yılda bir defa Peking'den Kobdo'ya, küçük dükkânlara nazaran daha çeşitli mallarla tüccarlar gelir, fakat bu gibi Peking dükkânları Kobdo'da ancak iki yerde açılır.

Çin'liler tarafından Kobdo'ya sokulan mallar: çay, pamuklu kumaş, ipekli kumaş, çuha, bıçak, demir eşya, üçayak, kazan, pirinç eşya v. b. den ibarettir. Çay buraya üç cins olarak getirilir. En çok idhal edilen cins Da-ça veya Da-ban-sı-ça'dır ki, herbiri 4½ pfund ağırlığında tahta halinde hazırlanmıştır. Çayın bu cinsi burada en çok kullanıldığı için, çok miktarda idhal edilir. 1870 yılında Kobdo'da bunun parçası 6 çan (1 ruble 20 kopek) idi. Bunlar, herbirinde 39 tahta olmak üzere sandıklara yerleştirilir. Böyle bir sandığın fiyatı Kobdo'da 22 gümüş unze (44 ruble) dir. Bu çay, Yün-Nan, Chu-Yün-San ve Sı-Da-Li vilâyetlerinde yetişiyormuş ve tüccarların bana söylediklerine göre Kuygaçin'den 45 günlük mesafede bulunuyorlarmış . Bu çay, küçük çalılar üzerinde biter, 255 yaprakları Çaptarku çalılarında olduğu gibi uzuncadır ve kırmızı bir kabuğu vardır. Aynı çay Lan-Dju'da da yetişir, fakat burada iyi hazırlanmaz. Lan-Dju çayının keyfiyet bakımından da biraz geride kaldığı anlaşılıyor. Çay derhal tuğla haline sokulamaz, önce biraz su buharında tutulması lâzımdır; tahta çayın biraz küflü tat ve kokuya malik olması bundan ileri gelir. Da-ban-sı-ça sert dövülmüş ve her levhanın üzerine ═══ işareti konmuştur. Gümüş kıtlığı yüzünden Da-ban-sı-ça sikke vahidi olarak da kullanılır ve bütün malların fiyatı bunun üzerinden hesap edilir. Herkes bir tahta çay parçasını 6 çan'a alır ve yine aynı fiyattan verir. Burada, 10 kopek'lik küçük bir sikke yerine muh-

telif kuşaklar kullanılır ve bunu Moğol'lar her yerde taşırlar.

Büyük tahta çayların en iyi cinsi Şang-yün-ça'dır. Her tahtanın ağırlığı 3 pfund'dur ve üzerinde Çince: **Şang** (yüksek) ve **Yün** (kullanma) sözleri vardır. Bu çay çok sert dövülmüştür ve Moğol'lar arasında çok makbuldür. Her levhanın fiyatı 5 çan veya 1 ruble'dir, fakat satışa çok az çıkar. Bu çayın, fabrika sahipleri tarafından Çin hükümetine vergi olarak ödendiği söyleniyor. Hükümet bu tahta çaylarla kısmen memurların maaş ve ücretlerini öder. Kobdo'da ancak bir defa Şang-yün-ça görebildim.

Tahta çayların ikinci cinsi, ince olan Djing-djuang-sı-ça'dır. Bunlar da, aynen büyük levhaların yapıldığı yerlerde meydana getirilirler, fakat küçük ve ince olup ağırlıkları ancak 1 ½ pfund'dur. Bunlar büyük levhalara nazaran daha ufak ve sert dövülmüştür ve ancak zengin Moğol'lar tarafından kullanılır. Levhaların çoğu işaretsiz, bazılarının üzerinde ise türlü işaretler vardır. İyilik bakımından bu çay Kyachta üzerinden Kalgan'dan idhal edilen Rus malı tahta çaylarla aynı derecededir; fakat o, buna nazaran daha ucuzdur. 1869 da bir levhanın fiyatı 2 çan (40 kopek), 1870 te umumî fiyatı 3 çan (60 kopek) idi. Bana, fiyatın artışındaki sebebi izah edemediler. **256** Bu iki cins çay buraya ancak Moğol'lar için idhal edilir ve onların günlük gıdaları yerine geçer.

Buraya sokulan üçüncü cinsin adı Çin-lan-ça (Tatarca At-bas-çay) dır. Bu, tahta çaya nazaran bir derece daha iyidir, fakat o kadar sert sıkıştırılmamıştır. Bu, 2 pud 10 pfund (90 pfund) ağırlığında silindirler halinde satılır. Tahta çaya nazaran daha ince olduğundan soğuk ve ıslak yerde muhafaza edilemez, çünkü çabuk bozulur. Bu yüzden, yurt'larda yaşıyan Moğol'lar için kullanışlı değildir, çünkü bunu hava tesirine karşı koruyamazlar. Bu sebepten ötürü ancak Moğolistan'da evlerde yaşıyan Mançu'lar tarafından kullanılır ve azar azar idhal edilir. Çin-lan-ca eskiden burada çok pahalı idi, fi-

yatı ancak son zamanlarda düşmüştür. 1868 yılında bir silindiri burada 24 ruble iken (12 unze), 1869 da ancak 9 unze (18 ruble), 1870 te ise 7-8 unze (14-16 ruble) ye inmiştir. Buraya Çin'den başka çay getirilmez. Ancak 1869 ve 1870 yıllarında Çin'liler tarafından deneme olarak Kobdo'ya birkaç sandık Bai-choa-ça, — Baychoviy, veya kara çay — sokulmuş ve buradan karakollarda oturan tüccarlara satılmıştır. Biysk tüccarlarının anlattığına göre bu çay iki cins olup, iyisi 60 pfund'luk, ve biraz daha aşağı cinsi de 80 pfund'luk paketler halinde gelmiştir. Bu çayın 1 pfund'u onlara burada 50 kopek'ten de fazlaya malolmamış ve Biysk'ta 1 ruble 40 kopek'e satılmıştır. İyi cinsi halkın çok hoşuna gitmiştir. Çin tüccarları bu çaydan daha fazla getirdikleri takdirde Biysk tüccarları çok memnun kalacaklardır, çünkü bunu, doğu vilâyetlerinde ve batı Sibirya'da Kanton çayına nazaran daha ucuza satmak mümkün olurdu. Kobdo'daki Çin tüccarı bana, bu satış yüzünden büyük zarara girdiğini ve ilerde çayı bu fiyata veremiyeceğini söyledi. Onun sözlerine göre malları yarım fiyatına alması icabeder, bu takdirde dahi Ulasutay'dan ancak az miktarda ve pfund'u 75 kopek'ten aşağı olmamak üzere idhal edebilecektir.

257 Buraya sokulan tahta çayın miktarı üzerine açık bilgi edinmek mümkün olmamakla beraber, bunun, idhal edilen bütün Çin mallarının yüzde 50 sini teşkil ettiği herhalde kesin olarak iddia edilebilir. Ulasutay'da fiyatlar Kobdo'ya nazaran daha aşağı, fakat Buluntogay'da daha yüksektir.

Çin'lilerin Kobdo'ya soktukları iyi cins pamuklu kumaşlar 12-13 arşınlık parçalar halinde satılmaktadır. Daha fena cinsleri 6 arşınlık parçalar halinde de bırakılıyor. Bu pamuklu kumaşlar, Moğol'larla bizim Altay Kalmık'ları tarfından çok takdir görür. Benzeri olan Rus kumaşlarına nazaran iki misli pahalı oldukları halde, Rus tüccarları da seve seve bu kumaştan yapılmış elbiseler giyerler. Bunun sebebi Çin pamuklularının daha iyi ve daha kuvvetli olması ve Rus kumaşlarına

nazaran iki misli dayanmasıdır. Pamuklu mensucat malları türlü cinsler halinde idhal edilir. En iyi cinsler, ipek ve yün katılarak yapılmış üç türlü kumaştır: Sı-da-lan-bu, ipek katılmış geniş pamuklu, parçası 3 gümüş unze (6 ruble); aynı genişlikte olan Su-bu daha ucuz olup parçası 2 unze (4 ruble), yine aynı genişlikteki Ya-da-lan-bu adı verilen üçüncü cins 1 unze 6 çan (3 ruble) eder. Bu kumaşlar türlü renktedir, birinci ve üçüncü cins umumiyetle mavi ve tuğla kırmızısı, ikincisi ise karadır. Diğer kumaşlar, adi pamuklulardan ibarettir. Kırmızı renkte iki cins olan Da-chun-bu 1 unze (2 ruble), Şau-chun-bu 9 çan (1 ruble 80 kopek), sonra açık ve koyu renkte üç cins: Şi-lan-cay-bu 7 çan (1 ruble 40 kopek), Yüe-lan-cay-bu 6 çan (1 ruble 20 kopek), Çuan-lan-cay-bu 8 çan (1 ruble 50 kopek) tir. Bunlar, gözüme ilişen ve Moğol'lara tarafından her tarafta satın alınan başlıca cinslerdir. Çin'liler, yünlü kumaştan az idhal ederler. Çin yünleri iyi değil ve Rus mallarına nazaran daha pahalıdır. Moğol'lar ipekli kumaşları sevmezler, bunlar ancak Mançu memurları için getirilir ve çok pahalıdır. Bana ancak bir mağazada 1 $^1/_4$ arşın genişliğinde çok iyi cinsten bir kanfa gösterdiler, 258 fakat tüccar, bunun arşınını 5 ruble 60 kopekten de aşağıya veremiyeceğini söylüyordu.

Çay ve mensucattan başka Çin'den tuhafiye eşyası ve demir mallar da getirilir. Bunların başlıcaları şunlardır: dökme demirden ve çok pahalıya satılan kazan ile üçayak. Bunlar ağırlıklarına göre pud'u 8-10 unze (16-20 ruble) den satılır ve bu da her zaman değildir. Çin üçayakları dört ayaklıdır ve üç tane çapraz demirle tutturulmuştur, böylece biricik yakıt maddesi olarak kullanılan kuru gübre kazanın altında durabilir. Çin kazanları, Rus kazanlarına nazaran daha yassıdır. Üçayakların genişliği umumiyetle 3-4 karıştır. Çin ham demirinin ucuzluk farkı pek azdır, 1870 yazında Kobdo'da hiç bulmak bile mümkün değildi ve iki atımızı nallatacak kadar demir bulabilmek için fevkalâde bir durum karşısında kalmıştık. Küçük Çin nalının ağırlığı ancak $^1/_4$ pfund'dur ve 30 kopek eder. Bıçak, kaşık, makas v.b. gibi demir eşyanın fiyatı

pek muhteliftir. Ben 80 kopek'e küçük bir takım aldım, burada en iyileri 2 ruble idi. Moğol'lar Çin bıçaklarını hiç sevmezler, bunun yerine kendi mallarını tercih ederler. Tütün kutusu, kurban kabı, put şekilleri, kopça ve kuşak tokaları gibi pirinç eşyanın fiyatı da pek tabiî olarak muhteliftir. Bütün bu pirinç mallar, mukabili olan Rus eşyasına nazaran iki misli pahalıdır, çünkü Çin'de bakırın değeri yüksektir. Aynı şey Çin işi olan bakır çay ibrikleri için de söylenebilir, bu yüzden Moğol'larda bakır çay ibrikleri seyrek bulunur. Bakır çay ibrikleri yerine Moğolistan'da Çinli'ler tarafından yapılan ağaç kaplar kullanılır. Bu eşyadan başka Çin'liler daha şunları idhal ederler: boya, kâğıt, mürekkep, kitap, yazı takımı ve (az bile olsa) sahtiyan derisi; fakat Moğol'lar Çin derilerini sevmezler.

Bütün diğer mallar Moğol'lar için değil, şehirli Çin ahalisi, Mançu memurları ve kalelerde oturan Mançu askerleri için getirilir. Meselâ şehir halkı için Kuygaçinden buğday unu gelir. Adi unun fiyatı cho üzerinden 4-6 unze (8-18 ruble) 259, ince buğday unu cho üzerinden 10 san (20 ruble) dir (1 cho 100 Çin pfund'u). Un fiyatının böyle yüksek oluşu, kuşların da pahalı olmasını icabettirmektedir, bu yüzden Kobdo'da bir yumurta 10 kopek, tavuk iki rubledir. Pirinç buraya çok az miktarda getirilir, 1870 yazında Kobdo'da hiç pirinç bulmak mümkün olmamıştır.

Batı Moğolistan'da gümüş mevcudu çok azdır ve ancak saray tarafından maaşların ödenmesinde kullanılır, tabiîdir ki, memur ve askerler vasıtasiyle ticarete de çıkar. Tüccarlar bunu satın alırlar ve bu yüzden Kobdo şehrinde bazı zamanlarda katiyen gümüş bulmak mümkün olmaz.

Dükkânlardan başka Kobdo'da Çin'li zanaat erbabına ait olup şehir ahalisi ve Moğol'lar için gerekli nesneleri hazırlayan: marangoz, boyacı, terzi, kunduracı, demirci, gümüşçü ve bakırcı gibi birçok atölyeler de vardır.

Kobdo'daki Çin işçileri, bir atölyede birlikte çalışan birer cemiyet teşkil ederler. Meselâ ben, bu gibi atölyelerden bir marangozhaneyi ziyaret ettim. Burada çalışan 8 işçinin üçü, ormanlık Buyantu membaında yaşar ve orada 4 arşın uzunluk, 3 verşok genişlik ve 1 ½ verşok kalınlığında tahtalar hazırlarlar. Bu tahtalar Kobdo'da 4 çan (80 kopek) e satılır. Diğer 5 işçi Kobdo'daki atölyede çalışır ve burada mobilya, sandık, fıçı, ağaç çay ibrikleri ve Moğol'lar için küçük kurban dolapları yaparlar. Küçük bir sandığın fiyatı 7-8 çan (1 ruble 40 kopek'ten 1 ruble 60 kopek'e kadar); fıçı 7 çan'dan 1 unze 5 çan'a kadar (1-3 ruble). Boyacı ve cilâcılar, mobilya ve kurban dolaplarını cilâlamakla meşgul olurlar. Terzi ve kunduracılar ancak şehir için, halbuki gümüş ve bakırcılar ancak Moğol'lar için çalışırlar. Ziyaret etmiş olduğum gümüş ustası çok becerikli idi ve bütün mamulâtını tartı ile satarken kendi işi için maden fiyatının yüzde 40 ını ekliyordu. Demirciler fıçı ve çay ibriği yapar, kırılmış demir nesneleri tamir eder ve nal imal ederler. Kürkçüler, burada koyun postundan çok miktarda kürk hazırlarlar. Kobdo'ya gelirken, Buyantu boyunda koyun derisi yıkıyan 50 kadar işçiye raslamıştık. 260 Sepilenmemiş iyi bir koyun derisi 25 kopek kadar sepilenmişi 1 ruble 30 kopek'tir.

Kobdo'da, tüccar ve sanat sahiplerinden başka birçok balıçıvan da yaşar ve pek tabiî olarak ancak şehir ahalisi için lahana, pancar, turp, biraz haşhaş ve tütün, yulaf, buğday ve arpa ekerler. Haşhaştan derhal ve yerinde afyon hazırlanır. Burasının tütünü çok aşağı bir cinstendir ve ancak şehirde satılır. Moğol'lar için lâzım olanı doğudan 1 pfund'luk hazır paketler halinde getirilir. Sarı renkte ve zayıf olan bu tütüne Moğol'lar çok kıymet verir ve "kızıl tütün" derler, bu suretle onu, "yeşil tütün" dedikleri Rus malından ayırmış olurlar. Rus tütünü umumiyetle enfiye hazırlamakta kullanılır. Kobdo'da Çin tütününün fiyatı pfund başına 2-3 çan (40-60 kopek) tir.

Şimdi de memleketin, Batı Moğolistan'dan Çin'e ihraç edilen mallarına bakalım.

Hemen hemen ancak hayvan beslemekle geçinen halkın esas ihraç maddesini tabiîdir ki hayvan teşkil eder. Yüksek Asya yaylasının bütün göçebe halkları vasatî olarak aynı hayvanları beslemekte iseler de, muhtelif yerlerdeki toprağın başkalığı beslenen hayvanlar arasında farklar doğmasına sebebiyet vermiştir. Meselâ her halkta kendilerine has cinsler tekâmül etmiş ve ilerlemiştir. Usareli yeşil otların bittiği esas Altaylar'da hayvanlar, bilhassa at ve sığır, daha kuvvetli ve daha iridir. Fakat rutubet yüzünden Altay'da deve beslenemez. Kazak bozkırlarının içerlerinde, İrtiş'in sağ sahilinde de hayvan durumu buna benzer; buna karşılık Kazak Bozkırının güneyinde ve Moğolistan'da arazi taşlık, ot az ve kısa, fakat buna mukabil kokulu ve çok kuvvetlidir. Burada deve ve küçük baş hayvanlar, yani koyun ile keçi daha iyi yetişir. Bu yüzden Moğol'lar umumiyetle küçük baş hayvan beslerler. Hayvan beslemek için en uygun sahalar Çuya'nın yukarı kısımları ve Çuya ile Kuray bozkırlarıdır, burada deve ile küçük hayvan mükemmel yetişir, halbuki 261 dağlar arasındaki boğazlarda at ve sığır için çok uygun gelen yüksek ve usareli ot biter. Bana Çuya'nın, sonbaharda ve hattâ kışın bile hayvanların tavlanmasına yarayan biricik bölge olduğunu söylediler. Tüccarların, satın aldıkları hayvanları semirtmek üzere Çuya bozkırını seçmiş olmalarının sebebi de işte budur.

Şimdi dikkatimizi Moğol hayvanlarına yöneltelim.

Yukarda zikrettiğim gibi, batı Moğolistan'ın arazi şekline uygun olarak Moğol'lar başlıca küçük baş hayvan beslerler. Moğol koyunu Altay koyununa birçok cihetten benzer, bunun için ancak yukarda yaptığım açıklamalara işaret ediyorum.[1] Bunun vücut yapısı küçük ve etli, yünü uzun ve sık, Altay koyunlarına nazaran daha ince ve kıvırcıktır. Aynı zamanda bütün koyunlar istisnasız ak, başları kara ve boyunları da yarı yarıya kara-

[1] Bk. *Sibirya'dan I.* S. 293, 294. (Çeviren).

dır. Bu kara renk bazan göğsün önlerine kadar iner. Bu koyunların eti çok lezzetli ve mugaddidir. Moğol koyunlarının kuyruğu kısadır, koyun semirmeye başlayınca bunun iki tarafında çok miktarda yağ toplanır ve kuyruğun ortasına kadar iner. Öyle koyunlar gördüm ki, bunların kuyruğunda 20 pfund'a kadar yağ toplanmıştı. Fakat Moğol koyunlarındaki bu yağ şişkinliği, Kazak koyunlarında olduğu gibi muazzam şekil almaz, bundan başka onlar, kuyruklarının olmayışı ile de Moğol koyunlarından ayrılırlar. Koyunların fiyatı yılın mevsimlerine ve karşılığında değişilen malın cinsine göre muhteliftir. Umumiyetle bir veya iki yaşlık bir koyun, büyük bir tahta çay parçası, üçüncü ve dördüncü senede iki tahta çay eder.

Moğol keçileri Altay keçisine nazaran daha ufak, daha ince yapılı, yünleri daha uzun ve serttir. Bunlar umumiyetle ticarete sürülmez, Moğol'ların ev ihtiyaçları için kesilir. Vasatî olarak koyun ve keçi derilerinin 10 tanesi büyük bir tahta çaya satılır. Beslenen hayvanların miktarı da pek muhteliftir. Posta istasyonlarındaki Chalcha'ların 1000 den fazla koyun ve keçi beslediği enderdir. Türböt'lerde ise 5000 koyundan ibaret sürülerin hiç de seyrek olmadığı söyleniyor.

262 Moğol'lar, ancak iki hörgüçlü yüksek ve kuvvetli yapılı develer beslerler. O soğuğa alışıktır ve batı Moğolistan bozkırlarında mükemmel gıda bulur. Kobdo ilçesindeki Moğol'lar çok deve beslemezler, 50 den fazla deve sahibi olanlar enderdir. Bunlar tabiatiyle yük hayvanı olarak kullanılırlar. Bir deveye 8-12 pud'dan da fazla mal yüklenmez. Deve, yol pek uzun olmadığı takdirde, böyle bir yükle bir günde 50 verst gidebilir. Yetişmiş bir devenin fiyatı 50 tahta çaya kadardır, fakat Moğol'ların çoğu ancak kendileri için lâzım olan develeri besledikleri için, bunlar ender satılır. Deve yünü çok az toplanır ve örgü işlerinde kullanılır. Çin'liler deve yünü satın almazlar.

Sığır, Moğol'ların esas hayvanı olmamakla beraber,

bunlardan da çok miktarda beslerler. 1870 yılında çok az sığır sürüsüne rasladık, bana söylediklerine göre sığır vebası 1869 yılında bütün sığır mevcudunun yüzde 90 ına yakın bir kısmını yok etmiştir. Moğol sığırının dış görünüşü şöyledir: başı büyük, burun ucu ve alnı geniş, boynuzları kalın, yukarıya doğru uzun ve biraz öne eğiktir. Boynu geniş ve kuvvetli, göğsü oldukça büyük, cidagu yüksekliği pek fazla değil, göğüs boşluğu yuvarlak, arkası düz veya biraz yatık, sağrısı düz ve yüksek yerleşmiştir. Memeler oldukça büyük ve kıllı, süt aynası iyidir. Bacaklar kuvvetli ve münasip uzunlukta, aynı şekilde hayvanın uzunluğu ve yüksekliğine göre mütenasiptir. Tırnaklar diktir. Bu hayvan Altay sığırına nazaran daha büyük ve iridir. Görünüşü haşmetli ve kılı kırmızı renktedir. Sığır, Moğol'lar tarafından binmek ve yük taşımak için de kullanılır.

Moğol'lar adi sığırdan başka Tibet yak'ı da beslerler ve buna sarlık derler. Bunun belki başka sığır cinsinin karışması ile bos gruniens'ten meydana gelmiş olduğu anlaşılıyor. Arkadaşım Kalning'e göre sarlık'ın tasviri şöyledir: sarlık'ın başı küçük, kısa ve dar, burun delikleri ve burun ucu çok 263 dar, alnı da aynı şekilde. Hayvanlar umumiyetle boynuzsuzdur, boynuzları olanlarda bunlar, ince, uzun, biribirinden uzak, bütün uzunluğu boyunca biribirine doğru eğilmiş ve biraz ileriye yatıktır. Halkalar boynuzun dibinde başlar. Kulakların yeri sığırlarda olduğu gibi, fakat biraz küçük ve gevşektir. Boyun ince ve düzdür ve birdenbire göğse ve enseye geçer. Çok yüksek olan ensesi birdenbire alçalır ve düz bir sırtla birleşir, sağrısı düz, kuyruğu yüksek yerleşmiştir. Derhal dibinden kuvvetli kıllar başlar. Bu uzun kuyruk kılları sıçrama mafsallarının biraz yukarısına varır ve burada hepsi de muntazam olarak sona erer. Kuyruk, iki bacak arasındaki mesafeyi tamamiyle doldurur. Bacakları gergin vücuduna nisbetle kısa, fakat çok kuvvetli, tırnakları uzun, fakat çok diktir. Memesi küçük ve çok kıllıdır. Hayvanın vücudunu örten kıllar pek gayrı muntazamdır. Arka bacaklarının arası, yani adi ineklerde süt aynası-

nın bulunduğu yer, sarlık'larda kısa tüyle örtüldür. Baş, boyun, arka, sagrı, göğüs ve karın yanları, dirsekten başlayarak ön bacakları ve dizlerden itibaren arka bacakları, takriben 1½ zoll uzunluğunda kıllarla örtülüdür. Buna karşılık ensesindeki yelesi daha uzundur. Omuzlar, butlar, göğüs ve karın boşluğunun alt tarafları, yuvarlak kısımdan aşağıya doğru, takriben 8 zoll uzunluğunda kıllarla örtülüdür. En uzunu, aynen at yelesine benzeyen yeleleridir. Sarlık ya tamamiyle ak veya kara, yahut aklı karalı olur. Kılları parlaktır. Haziran başında dökülen kış tüyleri çok yumuşak elâstiki ve incedir, bilhassa buzağılarınki son derece bir incelik ve yumuşaklık gösterir. Kılın, Rhein ölçüsü ile 1 zoll kadar kısmında 13 kıvrım vardır. Bilhassa ince keçe yapmak için bu yün pek güzel işe yarardı. Moğollar kış yününü hiç kullanmazlar, daha kaba, fakat yine pek elâstiki olan yaz yününden, Moğol'lar ip yaparlar. Sarlık, domuz sesine çok benziyen bir homurdanma sesi çıkarır 264 fakat adi sığır gibi de böğürebilir. Bu hayvan çok huysuz olur, fakat kızdırılmadığı takdirde insanlara bir zarar yapmaz. Korkak olmamakla beraber yakalanması zordur. Umumiyletle adi sığırlarla yurt'un civarında sakin sakin otlar. Buzağı evde bağlı olarak tutulur. Sarlık ineği sağılacağı zaman yurt yakınına getirilir ve buzağı serbest bırakılarak biraz emzirilir. Sonra buzağı alınarak inek sağılır. Sarlık ineği, 5 stof'tan fazla çok lezzetli süt verir. Moğol'lar, adi sığır kadar sarlık da beslerler; fakat eti adi sığır eti kadar lezzetli olmaz, daha sert ve lifleri daha kabadır. En iyilerinin fiyatı 6-8 gümüş unze (16-20 ruble) eder.

Bundan başka Kalning sarlık boğası ile Moğol ineğinin birleşmesinden meydana gelen hayvanları da tetkik etmişti ve bunları şöyle tasvir eder: başı, boynu ve cidağusu Moğol sığırında olduğu gibidir. Ensesi çok yüksektir ve düz arka ile birleşir. Diğer kısımları Moğol sığırında olduğu gibidir, ancak sarlık'ın uzun kıl bulunan yerlerinde, bu melezin kılları da vücudunun diğer kısımlarına nazaran daha uzundur. Kuyruğu inek kuyruğu gibidir ve uzun kıllar, kuyruğun ortasında başlayarak bir püs-

külle nihayet bulur. Huyu bakımından sarlık'a benzer. Moğol'lar bu melez hayvanı çok severler, fakat bu hayvan az bulunur.

1870 yılında, bundan önceki senede çok şiddetli bir sığır vebası hüküm sürdüğü için, sığır fiyatı çok yüksekti.

Kobdo ilçesinde at ancak az sayıda beslenir, 2-3 aygır sürüsüne malik olan ev sahipleri enderdir. Moğol atları hususî bir cins teşkil eder. Burada da Kalning'in tasvirini vereceğim: Moğol atınnı yüksekliği 2 arşın, uzunluğu 2 arşın 2 verşok'tur. Başı uzun ve kuru, alt çenesi dardır. Çoğunun alnı düz ve küçük bir çukuru vardır. Dudakları ince tüylü, gözleri küçük, boğaz yeri oldukça geniş, kulakları nisbeten uzun, biribirine yakın yerleşmiş ve diktir (tavşan kulağı). Başın boyunla irtibatı iyi, boynu düz ve adaleli ve açık gözüken damar izleri vardır. Yelesinin önünde çukur yoktur, burası 265 hafifçe yükselir ve böylece arka ile birleşir. Atların çoğunda göğsün önü geniş, fakat göğüs boşluğu dardır. Arkası umumiyetle düz ve keskindir. Moğol atı geyik vücutlu, yani uzun aypılıdır. Dış harkaf kemikleri hariz bir şekilde harice çıkmıştır. Sağrısı kısa ve eğri, kuyruğu yüksek yerleşmiştir ve yüksekte durur. Arka butları umumiyetle dar, dizleri çoğunda geniş, köstek yerleri dik ve kısa, tırnakları eğri ve büyük, husyaları iyi yapılmıştır. Ön butlar adaleli, dizleri geniştir. Tırnak içi ince kıllı, kuyruğunun kılları umumiyetle kuvvetli ve arap atında olduğu gibidir. Zülf ve yelesi sıktır. Zülf tamamiyle, fakat yele baştan itibaren olmak üzere ancak yarı yarıya kesilir. Moğol atlarının renkleri türlü türlüdür, fakat kır ve yağız atlar ender bulunur. Adi bir atın fiyatı 6-8 gümüş unze, daha iyileri ise 10-14 unze (20-28 ruble) dir.

Yukarda söylediğim gibi, Çinli'ler umumiyetle büyümüş ve yağlı koyunları alırlar ve bunlardan temmuz ayına kadar 1000 ve 2000 tanelik sürüler meydana getirirler. Bunları temmuzun ortasında Kobdo'dan ve Kuygaçin üzerinden Çin'e yollarlar. Yoldaki kayıp umumiyetle yüzde 10 u bulur. Yol üzerinde koyunlar günde ancak

bir defa suvarılır. Çinli'ler at da satın alır ve bunları 500 ü bir arada olmak üzere büyük sürüler halinde götürürler. Canlı hayvandan başka Çinli'ler koyun ve keçi derisi, kuzu derisi, keçi boynuzu ve sarlık kuyrukları satın alırlar. Bu nesnelerin fiyatı katî olarak söylenemez. Buna karşılık koyun yünü satın almazlar. Moğol keçelerini ancak tekrar satmak üzere arasıra Moğol'lardan satın alır, fakat Çin'e ihraç etmezler. Keçe yapma, Moğol'ların en büyük sanayi kolunu teşkil eder. Bunun için yünün daha kötü cinsi kullanılır. Yün, kalın bir kat halinde takriben 2 arşın genişliğinde bir bez veya keçe üzerine serilir,bol su ile ıslatılır ve kalın bir değneğin etrafına sarılır; değneğin her iki ucuna ip takılarak bunlar eğerlenmiş bir atın eyerlerinin iki tarafına bağlanır. Bir kişi ata biner 266 ve yünün açılabileceğine kanaat gelinciye kadar dolaştırır. Bir günde keçe olmamışsa, aynı iş ikinci gün tekrar edilir. Bu şekilde hazırlanmış keçe kurumaya bırakılır. Bunlar Kırgız keçelerinden çok daha kötüdür.

Hayvan beslemeden başka Moğol'lar, büyük istekle avcılıkla da meşgul olurlar. Çin'liler, avlanan şeylerden samur, tilki, kurt ve geyik derisi satın alır ve bunu ihraç ederler. Dağ sıçanı derisini ancak tekrar Moğol'lara satmak üzere alırlar, Moğol'lar da bunu tekrar Rus'lara satarlar.

Çin'lilerin Rus'lardan satın alarak Çin'e ihraç ettikleri biricik şey, Altay'da elde edilen genç maral boynuzudur. Bunlar ancak ilkbaharda, ucları yuvarlak ve kıllı ve boynuzun içerisi de kanlı iken kesildiği takdirde pahalı olur. Çin'lilerin bundan çok kıymetli bir ilâç yaptıkları söylenir. Taze kesilmiş olan boynuzlar tuzlu suda kaynatılarak kurutulur, hiçbir çatlağı olmazsa Çin'liler yüksek fiyatla satın alırlar. Bir tüccar, benim gözüm önünde 100 ruble'ye birkaç maral boynuzu satın aldı. Potanin'in sözlerine göre boynuzlar aralık ayına kadar Kuygaçin'e gelmiş olmalıdır, buna göre eylülde Ulasutay'dan gönderilmeleri icabeder, aksi halde fiyatları düşer. Ehli maraldan kesilen boynuzun fiyatı, yaban ma-

ralına nazaran daha ucuzdur. Bunlar, avda yakalanınca kafataslarının bir parçası ile kesilip alnıdığı için, Çin'liler buna bakarak derhal anlarlar. Buhtarma ve Uymon boyunda oturan Rus köylüleri şimdi ehli maral beslemekte ve ilkbaharda bunların boynuzunu kesip almaktadırlar. Bir yıl içerisinde çok sayıda boynuz ihraç edilir, bazı Rus tüccarlarının elinde, umum değeri 3000 rubleden fazla olan 100 çift kadar boynuz gördüm.

Bütün bu sayılan malûmat açık olarak gösteriyor ki, Moğolistan'daki Çin ticaretinin büyük bir yekûn tutması icabeder. Bu hususta şunu da düşünmeli ki, zenginlik ve istihsal bakımından, Kobdo Ulasutay ile boy ölçüşemez. Buna bir de, 267 şimdi hepsi de Rus ticaretine açılmış bulunan birçok Soyon, Türböt, Kırgız ve Buluntogoy ahalisini de eklemek lâzım gelir.

Şimdi gayri ihtiyari şöyle bir soru ile karşılaşabiliriz: Rus ticareti Moğolistan'da nasıl bir rol oynayabilecektir? Onlar için, doğrudan doğruya Çin'lilerle temasta bulunmak mı daha faydalıdır, yoksa Moğol'larla alışverişte bulunmak mı tercih edilir, ve nihayet: Rusya bu ticaretten nasıl bir kazanç sağlayabilir?

Batı Moğolistan'da Rus mallarına karşı ihtiyaç hissedildiğini, sınırların kapanması gibi bütün engellere bakmadan, Çuya ticaretinin ulaşabildiği yüksek tekâmül dahi ispat etmektedir, Moğolistan'da seyahat eden herkes, daha ilk günde bunu kendisi de görebilir. Her istasyonda: "Malınız var mı? Tüccarlar ne zaman geliyor?" diye sabit bir soru ile karşılaşılır. Bir yere varır varmaz her taraftan koyun derisi, kuzu derisi, kayış, ip ve dağ sıçanı derileri getirerek bizimle pazarlık etmiye çalışıyorlar, öyle ki, ticaret yapmadan seyahat eden bir kimse, alışveriş düşkünlerinin elinden zor kurtulur.

Bütün Çin mallarının batı Moğolistan'a gelinciye kadar katetmesi icabeden uzun yol, bunların yüksek fiyatlı oluşlarının sebebini tam olarak açıklamakta ve Çin'lilerin burada Rus tüccarlariyle rekabet edemiyecekleri hususunda — çay ticareti hariç — katî bir emniyet

telkin etmektedir. Bu yüzden, Çin mallarının girmesini önlemek maksadiyle tüccarlarımızın yapacakları ilk iş, mallarını mümkün olduğu kadar ucuza satmak olurdu. Rus sahtiyanına karşı istek o kadar fazladır ki, Çin tüccarları 1877 yılında bile bu malları almak için Sōk karakoluna kadar gitmişlerdir. Batı Sibirya'da daha fazla tabakhane ve deri fabrikası kurulduğu takdirde ve çalışma daha rasyonal bir hale sokulursa, tüccarların bana temin ederek söyledikleri gibi, Moğolistan'da deri sürümünü on misline çıkarmak mümkün olurdu. Fakat, Çin'lilerin her türlü aracılığını bertaraf etmek üzere, fiyatların indirilmesi Rusların menfaati icabıdır. Bu münasebetle Potanin, Moğol çizmelerinden büyük bir kısmının Kuygaçin'den Batı Moğolistan'a 268 sokulduğuna ve bunların Rus sahtiyan derilerinden yapıldığına işaret etmektedir. Bu deri ise Kyachta'dan Kuygaçin'e ihraç edilerek orada işlenmektedir. Rus tüccarları Sibirya'da Moğol usulüne göre çizme yaptıkları takdirde, bunu Çin'lilerin sattığı fiyatın yarısına verebilirlerdi. Aynı şekilde, Moğol biçiminde tütün torbası dikmek de çok mühimdir, bunlar da burada büyük çapta sürülebilirdi.

Rus mensucat malları, Moğolistan'da Çin mallarına nazaran daha az sürüm buluyor, çünkü Çin malları umumiyetle Rus mallarına nazaran daha sağlam ve dayanıklıdır ve Rus mallarına nazaran daha pahalı oldukları halde Moğol'lar bunu tercih ederler. Çin'liler en çok manchester ve yarım kadife satın alırlar, çünkü bunları Moğol'lar kürkün üzerini örtmek, pantalon yapmak, saç örgüsüne takmak ve şapka kaplamak için kullanırlar. Moğol'lar pamuklulardan koyu mavi daba ve sarı, kırmızı, açık yeşil, kahverengi ve açık mavi olmak üzere muhtelif renkte nankin alırlar. Rus fabrikaları pek uzak olmasa idi ve fabrikalarında daha fazla Asya'lıların da ihtiyacını düşünerek daha sağlam mallar vermeğe çalışsalardı, Moğolistan'a daha çok pamuklu mensucat eşyası sokulabilirdi. Türkistan'da elde edilen pamuğun, Asyalı'lar için tahsis edilmiş malların imalinde kullanılması temenni olunur. Kendimizde, Asya'lılar için lüzumlu kaba malları

yapan fabrikalar kurulduğu takdirde, bu en kârlı bir iş olur. Fakat bunlar, ancak uzak gelecekte tahakkuk edebilecek saf temennilerdir.

Şimdi Moğolistan'da Rus pamukluları çok miktarda satılmakta ve bunlara karşı istek de daimî bir artış halinde bulunmaktadır. Fakat insan isterdi ki, pamuklula-rın fiyatı da oldukça insin ve Çin'liler bunu doğu Moğolistan için de satın alsınlar. Burada bilhassa parlak renkte olan kırmızı ve sarı pamuklular aranır, sarıları, Moğol ahalinin hemen hemen yarısını teşkil eden lama'lar alır. Fakat burada ancak aşağı cins pamuklular satılır, pahalıların Moğolistan'ın hiçbir yerinde sürümü olmaz. Satin, pambuk gibi diğer pamuklu malları 269, ancak az miktarda Kobdo şehri ahalisi satın alır. Moğolistan'da Tümen halıları çok aranır. Potanin'in sözlerine göre bunlar Sibirya'da 80 kopek — 1½ ruble arasında alınır ve 3-7 rubleye satılır.

Yukarda işaret ettiğim gibi, Moğolistan'ın her tarafında demir ve prinç eşya noksanlığı hissedilmektedir. Bu mallar çok ağır olduğundan, Kuygaçin'den Ulasutay'a ve Kobdo'ya kadar uzun kervan yolculuğundan sonra batı Moğolistan'da ancak çok yüksek fiyatla satılabileckleri tabiîdir. Bu yüzden, tüccarlarımız tarafından getirilen madenî eşya, çok yüksek fiyat istendiği halde derhal satılıp biter. Rus tüccarlarının, demir ve pirinç eşyaya bilhassa dikkat etmeleri gerekir. Moğol'lar için lüzumlu bütün madenî eşyaları meydana getirmek ve hattâ kuzey Çin'in bir kısmını bile bu gibi mallarla beslemek üzere, Moğolistan'ın yakınlarında ve Altay'da kolaylıkla lâzım olduğu kadar demir ve pirinç elde edilebilir. Bozkırlar için lüzumlu bütün madenî eşyanın şimdiye kadar İrbit üzerinden Ural'lardan getirilmiş olması hiç anlaşılmaz bir haldir, çünkü araba üzerinde 2000 verst'lik bir nakliyat malın fiyatını iki misli fazlalaştırıyor. Bir pud demir için 1870 yılında 3 gümüş ruble ödüyorlardı. Demirciler bir pud işçilik için 50 kopek — 1 ruble alıyorlar, böylece üçayak ve diğer madenî eşyanın fiyatı pud üze-

rinden 4 rubleye çıkıyor. Doğrudan doğruya İrbit'ten idhal edilen ve dökme demirden yapılmış kazan, balta ve kürekler nisbeten daha ucuzdur. Moğolistan'a kadar olan nakliyatın pud başına 1½ gümüş ruble olduğunu göz önünde tutarsak görürüz ki, demir eşyanın pud'u takriben 6 rubleye mal olur. Bu yüksek fiyat dahi, Çin'den batı Moğolistan'a idhal edilen demir mallar fiyatının ancak üçte birini teşkil eder. Tabak, çay ibriği, semaver gibi pirinç mallar da çok pahalıdır. Rus'lar bu gibi demir eşyayı şimdiye kadar olduğundan daha ucuza sattıkları takdirde, yalnız Çin'lileri her türlü rekabet imkânından mahrum etmekle kalmazlar, hattâ onları, madenî Rus mallarını daha doğuya götürmeye de mecbur ederler. Bundan dolayı, fikrimce Sibirya'daki maden fabrikalarının en mühim vazifesi, 270 Moğolistan bozkırları ahalisinin muhtaç olduğu bu gibi malları yapmaktır. Bu esnada aletlere, Moğol'ların alışmış olduğu şekli vermek lâzımgelir; bilhassa bıçak, kopça ve her nevi süs ve lüks eşya için bu cihet son derece mühimdir. Çin şekline göre kazan, üçayak ve çay ibriği yapmak da faydalı olur. Bu gibi eşyalar kısa zaman içerisinde çekici bir sürüme malik olurdu. Fakat bu yolda bu güne kadar hiçbir şey yapılmamıştır. Bazı Rus maden eşyaları artık Moğolistan'da sürüm sahası bulmuştur, bilhassa Rus malı madenî tepsiler ve muhtelif kalınlıkta ince saç levhalar bu cümleden sayılmalıdır. Son zamanlarda buraya Rus sobaları da girmiştir; bu hususta Potanin malûmat veriyor. Onun anlattığına göre, eskiden Kobdo'da evleri ısıtmak için ancak mangal ve ocak kullanılırmış, Rus tüccarları Kobdo'ya geldikleri zaman yanlarında demir sobalar getirmişler ve bunları sonradan Çin'lilere de satmışlardır. Şimdi Çinliler kendileri de demir soba yapmasını öğrenmişler ve bir sobaya ancak 3 unze (6 ruble) lik demir gittiği için, Çin'liler hazır sobaları çok ucuza satmaktadırlar. Eskiden tüccarlar soba için 15 gümüş unze (30 ruble) aldıkları halde sonradan, 9 unze (18 rubleye) satmışlardır. Şimdi Kobdo'da her zengin Çinlinin bir sobası vardır. Fakat bu demir sobalar yalnız Kobdo şehrinde kullanılmakla kal-

mayıp, Moğol manastırlarına ve hattâ bazı yurt'lara da girmiştir. Meselâ Ulankom'daki Türböt manastırında, duman deliğinden demir baca çıkmayan hiçbir yurt yokmuş.

Moğol'lar tarafından en çok aranan mallardan biri de, İrbit sandığı adı verilen, saç levhalarla kaplanmış ve güzel cilâlanmış tahta sandıklardır; Potanin tarafından verilen malûmata göre, bundan Kobdo'da her yıl 1500-2000 tane satılıyormuş.

Moğolistan'da inci, düğme, ayna v. b. gibi Rus tuhafiye mallarına karşı da büyük bir talep vardır; halbuki bütün bu malların yapısı Moğol'ların zevkine uydurulmuş bile değildir. Fabrikacılar bütün bu malları Moğol veya Çin nümunesine göre yaptıkları takdirde, acaba sürüm kaç misli fazlalaşırdı?

Bütün bu mallardan başka, burada 271 geniş mikyasta sürümü olan daha başka birçok mallar vardır; bunların hepsini saymak mümkün değildir. Meselâ, gözümün önünde yüzde 400 kârla satılan zencifre, sonra birçok ecza malları, Kırgız bozkırlarında toplanıp Çin'liler tarafından çok aranılan karandı kökü gibi şifalı otlar bu cümledendir.

Herhalde Kobdo ve Ulasutay'da ekin fiyatının yüksek oluşu da, yakında bizim tüccarların dikkatini çekecektir, çünkü Çin'liler çok miktarda idhal edemezler, Moğolistan'da ise ziraatin büyük mikyasta genişlemesi imkânsızdır. Orada ziraat yapılabilecek ancak birkaç vaha vardır. Potanin, batı Moğolistan'da 4 nokta zikrediyor: 1) Kobdo şehri civarında Buyantu vadisi; 2) Ulankom manastırı civarında Upsa gölü düzlüğü; 3) Bulgun nehri çukurlarında; 4) Ulas nehri çukurlarında. Bütün bu yerlerde arpa ve buğday ekilir, darı ancak Bulgun rehri boyunda yetişir. Bu dört vahadan başka, batı Moğolitan'da ekin ekilebilecek birçok küçük toprak sahaları da vardır, fakat bunlar o kadar yüksektir ki, buralarda en çok arpa ekilebilir. Bu yerlerde yetişen ekin, memeleketin ihtiyacına katiyen yetişmemektedir, ekin

boşluğunu telâfi etmek için yaban otlarına başvurulması da bunu göstermektedir. Potanin'in söylediğine göre, ezilmek suretiyle agriophyllum ve teloxis'ten bir nevi un meydana getirilmektedir. Ekin noksanlığı kendisini o kadar hissettirir ki, Kazak'lar da Moğolistan'a ekin sokarlar. Kobdo'da adi buğday ununun fiyatı 3 ruble, halbuki Buhtarma ve Uymon boyunda 30-40 kopek'tir, buna göre, bugünkü nakliyat masrafı altında bile Kobdo'da 2 rubleye teslim edilebilirdi. Buraya ucuz fiyatla çok miktarda un sokulabildiği takdirde, un satın alnması oldukça artardı, çünkü Moğol'lar unlu yemeklere gittikçe daha fazla alışmaktadırlar.

Bu kısa tasvirimle, Moğolistan'da kârla satılabilecek başlıca malları saydığımı zannediyorum, zamanla, Moğolistan'a ihraç etmeye değer daha başka mallar da bulunabilecektir. 272 Münferit muhtekirlerin elinde bir kazanç yeri olmaktan çıkıp muntazam ticarî münasebetler kurulur kurulmaz, batı Moğolistan'a tamamiyle Rus ticaret sahası olarak bakılabilecektir. Fakat Moğolistan'a ihraç edilen mallara karşılık, Rusya veya Sibirya oradan ne elde edebilecektir? Tabiidir ki, ihracatın esas temelini Çin'lilerin yaptığı gibi koyun, sığır, sarlık ve at olmak üzere hayvan teşkil eder, sonra bunların derileri, deve yünü, at klı, koyun yünü, sığır ve koyun yağı gelir ki, Çin'liler bunları hiç satın almazlar. Kalning'in fikrine göre bir ihraç maddesi daha önem kazanacaktır ki, o da sarlık yünüdür; bu hayvanın yünü at kılına benzer, fakat daha ince ve elâstiki olduğu için mobilyalara daha uygun gelir. Bunun esas faydası, bir sarlık'ın 10 attan fazla yün vermesindedir, bu yüzden fiyatı da at kılına nazaran daha ucuz olacaktır. Sarlık yünü üç cinse ayrılabilir: birincisi kuyruk yünü, ikincisi yelesi, üçüncüsü karın yünüdür. Moğol'ların genç sarlık hayvanlarından topladıkları kış yünü o kadar ince ve havlıdır ki, merinos koyunlarının dördüncü sınıf yününden hiç de aşağı kalmaz ve hiç şüphesiz ince dokuma işlerine elverişlidir. Çok kolaylıkla keçe haline de sokulabildiği için, herhalde bu yünden ince bez de yapılabilecektir. Sarlık yününün ehemmiye-

tine başka taraftan da işaret edenler olmuştur. (Krş. "Über die Acclimatisation des tibetanischen Ochsen. Das Ausland. 1870. Nr. 9")

Hayvan derisi ihracı da daha az kârlı değildir: meselâ samur, tilki, kurt, dağ sıçanı derisi v. b. gibi. Buna bir de, şimdi Soyon dağı civarında çok satın alınan misk torbasını da eklemelidir. Rus'lar bu malları Moğol ve Soyon'lardan doğrudan doğruya satın almalı ve kendi eşyalarının ucuzluğuna dayanarak Çin'li tüccarların her türlü aracılığını imkânsız kılmalıdırlar.

Bu şartlar altında Moğolistan'daki Rus ticaretinin istikbaldeki faaliyeti için şöyle düşünüyorum:1) Çin sınırı yakınında ve Moğol sınır karakolları civarında alışveriş, başlıca Rus küçük tüccarlarının elinde olacaktır, en iyisi, burada muayyen panayırlar kurulacak, Rus küçük 273 tüccarları ve Altay'lı yerliler ,burada kendi şeylerini Moğol malı ile değişebileceklerdir. Bu ticaret, Çuya boyunda, Kara-Köl ve Şabin-Dabaga civarında artık çoktan beri mevcuttur. Fakat panayırların aceleden ortadan kaldırılmasiyle, küçük tüccarların bu ticarete katılması imkânsız kılınmıştır. 2) Biraz daha büyük ticaret yapanlar Kobdo, Ulasutay ve Bugunotay şehirlerinde şube ve mağazalar açacaklar ve buradan mallarını Moğol koşunlarına ihraç edeceklerdir. 3) Büyük Rus tüccarları Çin ticaret şirketleriyle irtibat kurarak mallarının Moğolistan'ın daha uzak köşelerine ve belki de kuzey Çin'e ihracını temin edeceklerdir. Bu esnada, Moğolistan'ın Sibirya şehirlerinden çok uzak oluşu göz önünde tutularak Moğol şehirlerinde Rus konsoloslukları kurulması şayanı temenni olur, bundan maksat, bir taraftan Rus tebaasını korumak ve diğer cihetten tüccarların aşırı hareketlerini de önlemektir.

Eskiden Kulca ve Çuguçak'ta olduğu gibi acentelik kurulması, bence Rus ticaretinin menfaatine uygun değildir. Rus tüccarlarının acentelikte yapılan pazarlıktan sıkılarak, gizlice Kulca'da Taşkend'li perdesi altında yaşamayı tercih ettiklerine şahit oldum. Moğolistan'daki

konsolosluklar yanında da şube ve dükkânlar açılabilirdi, fakat tüccarlar, istedikleri yerde alışveriş yapmakta serbest bırakılmalıdırlar. Ticaret serbestisine karşı konulan hertürlü tahdit, alışverişe zararlı tesir yapmaktadır.

Rusya ile Çin arasındaki 1869 andlaşmasında, hiç şüphesiz ticaretin ilerlemesine zararlı tesir yapabilecek iki nokta vardır; bunlardan biri, Rus tüccarlarının, Rus, Moğol ve Çin dilinde pasaportlara sahip olacakları ve bunlarda kervandaki adamların, at, öküz, deve ve hattâ Çin sınırı üzerinden geçecek mal balyalarının gösterileceği kaydıdır.

Biysk'li bir tüccar, Altay'dan geçen yol üzerinde mallarını önce arabada nakleder, fakat Şabalina köyünden küçük Ülgemen'e kadar iki tekerlekli arabada, buradan 274 Çuya'ya kadar yük hayvanları ile ve Çuya'dan itibaren develerle götürür. Bütün bu yol boyunca da yerlilerle alışveriş yapar, bu yüzden Biysk'li tüccar, ne kadar yük ve hayvanla sınırdan geçeceğini nasıl açık olarak tayin etsin? Çin memurlarının elinde ise, andlaşmanın bir harfine bile aykırı hareket etmemeleri için hükûmetleri tarafından verilen emir vardır. Böyle bir kayıt katiyen lüzumsuz olduğundan, andlaşmanın bu yolda değiştirilmesi için çalışmak hükûmetin vazifesidir.

Aynı andlaşmanın başka bir yerinde, Çin tüccarlarının Rusya'da ancak Çin malı, Rus tüccarlarının da Çin'de ancak Rus malı satabileceklerine ve yabancıların, memleket malını tekrar satmalarına müsaade edilmediğine dair bir kayıt vardır. Böyle bir kayıt, bu kadar umumî ifadelerle yazılmamalı idi. Rusya'da ticaretin vasıtası olan para yeter derecede mevcut olduğu için, bu iş belki orada tatbik olunabilir. Rus hükümeti Çin tüccarını bir Rus firmasiyle alışveriş yapmaktan menedemediğine göre — bu gibi haller Zabaykal ilçesinde sık sık olurmuş — böyle bir kayıt da tamamiyle manasızdır; batı Moğolistan ticaretinde ise tatbiki büsbütün imkânsızdır. Gümüş kendisi de mal olduğuna göre, burada hiçbir nevi para mevcut değildir. Şehirlerde tahta çay ve yün kuşaklar

bile para yerine geçer. Buraya gelen tüccarın her aul'da, kendisine lüzumu olmayan şeyleri ilerde lüzumlu şeylerle değiştirilebileceğini düşünerek, takdim edilen herşeyi alması icabeder.

Meselâ bir Moğol'un, bakır bir çay ibriği satın almak istediğini düşünelim, o bunun için, şu anda kendisine çay ibriğinden daha az lâzım olan bir şeyi, meselâ dağ sıçanı derisini takdim edecektir. Fakat bu yetişmeyince bir de bir tahta çay, iki pfund Çin tütünü ve nihayet bir parça da Çin dabası ekliyecektir. Tüccar bu malları kabul etmek istemediği takdirde ibriği satamıyacaktır, onun için, ikinci aul'da tütün ve daba için bir müşteri bulacağını düşünerek bunları alır. Andlaşmaya harfi 275 harfine riayet edilirse, tüccarın bir Moğol'a satmak istediği Çin mallarına hükümetin derhal el koyması icap eder. Demek, andlaşmanın bu maddesi de kaldırılmalı veya başka bir şekilde değiştirilmelidir.

Rus tüccarları için son derece kârlı olabilecek barut ve ateşli silâhlar için ihraç yasağının da kaldırılması lâzımdır. Moğol'lar çok meraklı avcıdır ve ateşli silâhlara da oldukça alışmışlardır. Silâhla barutu Rus'lardan başka yerden temin etmek imkânına da malik değildirler. Onların av eşyası Rusya'ya ihraç edilen en önemli ticaret malı olduğuna göre, barutla ateşli silâh ihracının niçin yasak edildiği anlaşılmaz bir haldir. Moğol bozkırına birkaç bin silâh ve birkaç yüz pud barut satmak, Rusya için korkulacak bir sebep teşkil etmez. Bu yasak, tüccarlarımızı, menedilmiş şeyleri gizlice satmak yoluna sürüklemektedir. Ateşli silâhlar ve barut her zaman satılmış ve her zaman da satılacaktır. Ben, her Moğol yurt'unda bir Rus silâhı gördüm. Yasak, eşyanın pahalıya mal olmasına ve kaçakçılığa sebep olduğu için zararlıdır; gümrük hattı ile tutulmamış olan sınırda yapılan gizli ticarete kaçakçılık demek caiz midir, o da başka mesele. Fikrimce hükümet sınırda bir barut deposu kurmalı ve sınırı geçerken tüccarlara istenilen miktarda barut vermelidir. Bu gibi barut depoları, gerek Kalmık'lar ve gerek avcılıkla meşgul olanlar için çok ehemmiyetli olurdu.

Kobdo'da Moğolistan ticareti üzerine elde edebileceğim bütün haberleri bir araya topladıktan sonra, şimdi okuyucuyu Rus arazisinden oraya giden yollarla tanıştırmak istiyorum. Önce Bay Prinz tarfından, gelecekteki Çin ticareti için en rahat yol olarak teklif edilen yerden başlayacağım. Bu, Biysk'tan başlayarak Altayskoye köyü üzerinden, Sarasinskaya Uprava'dan, Çergi ve Şebalina köyünden geçerek Sebe nehri membaına; oradan, Kengi gölü yanından geçerek Urusul'un orta mecrasına. Angoday misyonu ve Ülgemen (kalm. Ülögön) üzerinden 276 büyük Ülgemen boyundaki geçide, bu nehir boyunca aşağıya doğru giderek katunya salına (Kurkeçü) kadar gider. Yol buradan itibaren Salcar nehri boyunca yükselir, Kara-Su boyunda dağ sırtından geçer, bu nehri İn membaına kadar takip eder ve oradan Çuya membaına kadar Katunya'nın sağ sahili boyunca ilerler. Yol, Çuya'nın sağ sahili boyunca yükselerek Rus tüccarlarının depo kurdukları Kojo-Agaç'a varır, Çuya nehrini, bunun kıvrımlarından kurtulmak maksadiyle ancak Çibit nehri civarında ve Kuray bozkırına inerken iki yerde terkeder. Salcar'dan itibaren geniş bir yol açılarak karlı dağ sırtının daha da doğusundan, İn, Yaylaguş ve Aygulak nehirlerinin membaları civarından geçer, Aygulak nehri boyunca bunun membaına kadar çıkarak yukarda adı geçen yolla birleşir. Tüccarlar, birinci yolu kışın ve yazın yağmurlu havalarda kullanırlar, yazın hava kurak olduğu zaman ikinci yolu tercih ederler. Her iki yol da, bilhasa ticaret eşyasiyle seyahat eden tüccarlar için birçok zorluklar göstermektedir. Yukarda zikrettiğim gibi, malların muhtelif şekilde nakledilmesi icabeder. Evveâ arabada, sonra iki tekerlekli araba veya kızakta, ve nihayet yük hayvanlarında. Tüccarlar, yük indirip bindirmekten kurtulmak için, daha Şebalina'da iken mallarını at üzerine yüklemeyi tercih ederler. Geçilmesi zor olan yerler bilhassa şunlardır: yanında, içerisi taşlık büyük bir bataklık bulunan Sebe membaı, fena havalarda buradan geçmek bile tehlikelidir; küçük Ülgemen'den büyük Ülgemen'e geçiş yeri; Katunya'nın

sol sahilinde, Kurkeçü'nün takriben 4 verst gerisinde bulunan bōm, veya dik kayalık yamaç; Salcar membaı civarındaki çok dik iniş ve çıkışlar; Katunya'nın sağ sahilinde, İn ve Çuya membaları arasında bulunan kayalık Biçik-Bōm yamacı; sonra, Çuya'nın sağ sahilinde Katunya ile Aygulak arasında bulunan sekiz büyük dağ yamacı (bōm). Bu yamaçlardan bazıları, gerek yaya ve gerek atlılar tarafından acak hayat tehlikesiyle geçilebilir, meselâ Sekirtpek, Sadakmanardıng ak Bōmı ve Akta-Kırılgan gibi. Aygulak inişi de aynı şekilde müşkül ve fena havada tamamiyle geçilmez vaziyettedir. Kışın yollardan geçmek daha kolaydır, çünkü o zaman Katunya ile Çuya donduğu için mallar nehir üzerinden nakledilir 277 ve böylece Salcar geçidinden ve müşkül Çuya Bōm'larından geçilmemiş olur.

Burada Altay'dan geçen bir araba yolu yapmak, her ne kadar imkânsız değilse de, o kadar muazzam bir sermaye ister ki, herhalde ne hükümet ve ne de herhangi bir ticaret şirketi Bay Prinz'in bu fikrini tahakkuk ettirmek yoluna gidemez. Kutunya yolundaki tüccarlar Bay Prinz'e yolu tamire ve bir araba yolu yapmaya hazır olduklarını söylemişlerse de, bu, o zaman Çuya boyunda bulunan valiye söz vermekten ibaret olup kalmıştır. Çuya boyundan üçüncü defa geçtiğim zaman aradan beş yıl geçmiş olduğu halde, bu yol üzerinde değişiklik gibi bir şey görmek mümkün değildi. Ancak Katunya üzerinden malları geçirmek üzere Kurkeçü'de büyükçe bir kayık temin edilmişti. Fakat seyyahlar hep eski küçük kayığı kullanırlar. Bundan başka iki veya üç Bōm'un en fena yerlerinde kaya dişleri arasına direkler sıkıştırılmış ve küçük taşlar doldurulmuştu, fakat bunlardan geçmek bunun yanındaki eski yoldan ilerlemekten daha tehlikelidir. Bu yolu herhangi bir şekilde tamire kalkışmak o kadar çok masraf ister ki, tüccarlardan hiçbiri, bilhassa Biysk tüccarları bunu üzerlerine alamazlar, çünkü onlar Altay'da ticaret yapar, bütün ambar ve sürülerini masrafsız beslerler ve esas itibariyle nakliye masrafı da yapmadıklarından, burada yolların tamir edilip edil-

memesinin onlar için hiçbir kıymeti yoktur. Altaysk köyünden Urusul'a kadar olan yol, bunun Salcar boyundaki geçidi ve Aygulak'a inen yeri ancak bir şose ile iyileştirilebilir, çünkü burada arazi çok yumuşak ve ekseriya bataklık olduğu için başka türlü tamiratı ilk yağmur alıp götürür ve buradan geçmek de, müşkül yerlerden mümkün olduğu kadar kaçmak suretiyle kıvrımlar yaparak ilerliyen tabiî at yoluna nazaran daha zor olurdu. Nihahayet Çuya üzerinden, en azında dört yerde büyük köprüler yapılması icabeder. Bay Prinz, göçebe Kalmık'ların sağlam bir şekilde yerleştirilmesi ve daha muntazam bir içtimaî hayata kavuşmaları için bu suretle en kolay bir zemin temin edilebileceğini söylüyorsa da, bunu şüphe ile karşılarım, çünkü, yolun bakımının bir kısmı elbette 278 ki Altay'lı Kalmık'ların sırtına yüklenecek ve onların mahvına sebep olacaktır, halbuki bu tabiat çocuklarını haksızlığa karşı korumak hükümetin vazifesidir. Sarasinskaya Uprava'nın yerlileri ile Şebalina'daki Rus köylüleri benden korka korka yol tamiratının ne durumda olduğunu sordular ve burada büyük bir yol açıldığı takdirde derhal başka yere göç edeceklerini, çünkü yol bakımının onları tamamiyle mahva sürükliyeceğini anlattılar. Diğer cihetten yolun değiştirilmesi de imkânsızdır, en çok büyük Ülgemen'den güneye dönerek Yelaman ve Katunya nehirleri boyunca gidilir ve Katunya'dan Çuya membaı civrında geçilebilirdi; fakat bu yol, üzerinde büyük ve çok tehlikeli bir Bōm bulunduğu için daha az tehlikeli değildir, bununla beraber birincisine nazaran 15 verst kadar kısalmış olurdu.

Altay'dan geçerek Çuya'ya giden ikinci bir yol daha vardır. Bu,Uymon bozkırından Katunya'nın sol sahilini, bunun güneyini ve Çuya'yı takip ederek Kuray bozkırına varır; burada bir geçitle Çuya geçilir ve Koşagaç'a kadar adi Çuya yolu takip edilir. Bu, adi Çuya yolundan daha iyi değildir, hattâ daha uzundur ve insan bulunmayan bölgelerden geçer. At üzerinde Çuya'dan ve Katunya boyundaki yamaçlardan geçmek son derece tehlikelidir. Birçok yerde zemin bataklık ve yumuşak ve Aygulak boyundan

daha iyi değildir; nihayet Uymon bozkırına giden yol her tarafta müşküldür; Angoday'ın kuzeyindeki yol karlı dağlardan, Buhtarma'nın orta mecrasından geçen güney yolu dağlardan ve birçok yüksek geçitlerden ilerler; Koksu boyunca batıdan gelen üçüncü yolu tanımıyorum, fakat bunu da hiç övmediler.

Altay üzerinden Çin sınırına giden üçüncü bir yol, Mayma köyündan başlıyarak Katunya'nın sol sahilini, İji, Kara-Köpçü ve Biya nehirlerini takip ederek Kebizen boyundaki Misyona ve oradan Teles gölü üzerinden Çolışman'a gider. Burada bir salla Çolışman'dan geçerek Karasin boyunca karlı dağlara yükselir ve Çülçö membaına, sonra Mön üzerinden Kara-Köl'e veyahut Alaş nehri boyundaki Soyon köylerine varır. Burada yol, 279 sık Karaorman'dan, bataklık ve ormanlık dağlardan geçerek Teles gölüne gider, tehlikeli değilse de çok meşakkatlidir. Teles gölü üzerinden ancak kısa bir müddet gemi işler ve gölün batısndaki yol, Çolışman'a inen yerin dikliği yüzünden çok daha tehlikelidir. Kara-Su'ya yükselen yol da aynı şekilde çok meşakkatli ve daha iyi bir şekle sokulması imkânsızdır.

Çuya bozkırından Çolışman'a Başkaus üzerinden de bir yol gider. Bu yoldan hiç geçmedim, fakat seyyahların anlattığına göre son derece tehlikeli imiş. Görülüyor ki, bütün bu yolların içerisinden muhakkak surette adi Çuya yolunu tercih etmek lâzımdır; böyle olmakla beraber bu yol, yukarıda anlattığım gibi, ancak küçük tüccarlara ve bizzat Altay'da alışveriş yapanlara elverişlidir ki, bütün Biysk ve bazı Barnaul tüccarları böyle yaparlar. Onlar için yolun zorluğu bir şey ifade etmez ve Çuya bozkırına başka bir yol kullanılmadıkça, Moğolistan ticareti bu Altay tüccarlarının inhisarı altında kalacaktır. Burada onlarla kimse rekabet edemez, çünkü Altayda ticaret yapmayan ve orada hayvan beslemiyen her Rus tüccarı için nakliye masrafı, malın fiyatının yüzde 50 sini bulacaktır, halbuki Altay tüccarları için böyle bir masraf mevcut değildir.

Bereket versin, Altay'da bu kadar bol miktarda karşılaşılan zorlukların hepsinden de sakınmak mümkün olan bir yol daha vardır. Bu, Buhtarma üzerinden geçer. Konsolos Pavlinoff 1870 yılında bir kervanla Kobdo'ya bu yoldan gitmiştir, Buhtarma kalesi, Çaldıgatay nehri ve eski Çin karakolları olan Ükök ve Ulandaba üzerinden geçerek Sōk karakoluna varır. Konsolos Pavlinoff ile arkadaşı topograf Matuşevski bu yolu çok övdüler. Umumiyetle düz, ehemmiyetli dik geçitleri yok, zemin her tarafta sağlam ve taşlıktır. Yukarda adları geçen bayların ifadesine göre burada bir araba yolu yapmak zor olmayacaktır. Deve ve Kervanlar için yolun hiç tamire ihtiyacı yoktur. Bay Matuşevski'nin bildirdiğine göre, araba yolu şekline sokulacaksa şu noktalarda büyükçe değişiklikder yapmak icabeder:

1. Urıl istasyonundan Tabatov'a kadar olan mesafede, 280 yüksek bir dağ geçidi civarında taşları parçalamakla yolun düzleştirilmesi ve büyük kaya parçalarının uzaklaştırılması lâzımdır.

2. Buhtarma ve Çaldıgatay üzerine köprüler kurmak lâzımdır.

3. Çaldıgatay'dan Ükök'e kadar 8 verst'lik bir mesafede birçok dağ yamaçlarının havaya uçurulması, kaya parçalarının uzaklaştırılması ve yolun da bataklık bir yerde şose haline sokulması gerekir.

Bu gibi pek ehemmiyetsiz tamirat neticesinde, burada bir araba yolu açmak zor olmıyacaktır; fakat buradaki ticaret geniş mikyasta ilerlemedikçe bu gibi yol tamiratı lüzumsuzdur. Birinci kısım için iyi bir kervan yolu tamamiyle kâfidir, çünkü Buhtarma kalesi İrtiş boyunda bulunmakta ve oraya kadar nakliyat su üzerinde yapılabilmektedir. Kobdo ile Sōk arasındaki yola gelince, Kobdo Amban'ının, istasyon yolundan Çin arabasiyle zahmetsizce işlediğini hatırlatmak kâfi gelir.

Buhtarminsk kalesinden Buluntogoy kasabasına giden yol daha kârlıdır, çünkü burada malları, Buluntogoy'-

dan ancak 100-150 verst mesafede bulunan ve geçilmesi de hiçbir zorluk göstermiyen yere kadar su üzerinden nakletmek mümkündür. Çin'liler bana, Buluntogoy'un Rus ticareti için en uygun bir yer olduğunu hatırlattılar, burası hakikaten, Çin'liler İli vilâyetinin doğu kısmını tekrar ele geçirmeye muvaffak olduktan sonra son derece önem kazanmıştır.

Yeniseysk vilâyetinden Ulasutay şehrine giden yollar hakkında esaslı hiçbir bilgi veremiyeceğim. Minusinsk Tatar'ları, Şabin-Dabaga üzerinden ve Yenisey'in yukarı mecrasından geçen yolların çok müşkül ve büyük kervanlar için katiyen geçilemiyecek durumda olduğunu söylediler. Buna göre Rus bölgesiyle batı Moğolistan arasında irtibat yolu olarak şunlar zikredilebilir:

Büyük ticaret yolu, İrtiş boyundaki Semipalatinsk şehrinden başlar. Buradan mallar küçük buharlı gemilerin çektiği mavnalarla Buhtarminsk kalesine kadar nakledilir. Malların bir kısmı buradan Sōk'a, bir kısmı da Buluntogoy'a gider. Sōk karakolundan batı Moğolistan'a iki yolla gidilir, birincisi Kobdo'ya kadar istasyon yolu olup, 281 takriben 240 verst uzunluğundadır ve rahat rahat 8-9 günde katedilebilir; ikincisi sınır karakolu olan Yüstıt üzerinden doğruca Ulasutay'a kadar gider (Sok'tan Yüstıt karakoluna deve üzerinde 2 günlük, ve oradan Ulasutay'a kadar ancak 14 günlük yoldur). Yüstıt'tan Ulasutay'a giden yol, Kobdo üzerinden Ulasutay'a giden istasyon yoluna nazaran çok daha kısadır, bunun 23 gün sürdüğü söyleniyor.

Tomsk ve Yenisey vilâyetindeki küçük tüccarlarla Altay dağlarında hayvan ticareti yapanlar için ve Rusya'ya tabi olup da Çin sınırı civarında , Altay'da ve Soyon dağlarında yaşayan yerliler için Çuya, Uymon, Teles gölü, Başkaus ve Çolışman üzerinden geçen Altay yolları mevcut olduğu gibi, Soyon dağlarından, Abakan boyunca Şabin-Dabaga'dan ve Yenisey'in yukarı mecrasından geçen yollar da vardır.

Batı Moğolistan ticareti ile ilgili bu hatıratımı, der-

hal Kobdo'dan döner dönmez kaleme almışım. Moğol ticareti hakkındaki fikirlerimin, Bay Prinz'in düşüncelerine nazaran daha doğru olduğunu, benden yedi yıl sonra Moğolistan'da seyahat etmiş olan Potanin'in 1881 de yayınlanmış olan haberleri de ispat etmiş bulunmaktadır. Onun Kobdo ticareti hakkındaki sözleri gösteriyor ki, buradaki durum, 1870 den beri çok az değişmiştir. Moğolistan ticareti hakkındaki tasvirlerimi tamamlamak maksadiyle, burada Potanin'in haberlerinden bazı kısımları almak istiyorum.

Şimdi Kobdo'da, bütün yıl açık bulunan dört Rus dükkânı vardır, bunlardan üç tanesi Biysk tüccarlarına ve biri de Barnaul tüccarına aittir. Yazın Rus dükkânlarının sayısı daha fazla olur. Yeni mallar Kobdo'ya nisanda gelir ve biraz sonra tüccarlar kendileri de oraya vasıl olur, kışın ise işin başında ancak kâtipler bulunur. Ekimde tüccarlar Sibirya'ya dönerler ve bunun üzerine bütün kış Kobdo ile Sibirya arasında irtibat kesilir. Rus dükkânları, Çin'li şehir ahalisinin evlerinde kurulmuştur. Bu evler çok küçüktür ve şiddetli kış için katiyen kifayet etmemektedir. Fakat Çin hükümeti, şimdiye kadar Rus tüccarlarına kendilerine ev yapmak için müsaade vermemiştir. 282 Rus'lar kışın ancak Kobdo'da açmış oldukları dükkânlarda alışveriş yaparlar; yazın mallar, kâtipler tarafından Moğol koşunlarına sevkedilir. Bu gibi seyyar mağazalara "palatki" (çadırlar), veya "sçotı" (hesaplar) denir. Bu şekilde yirmi palatki mevcuttur. Bunlardan baziları bizzat Kobdo tüccarları tarafından tertip edilir, diğerleri ise, Kobdo dükkânlarından veya Biysk'tan borca mal alan küçük tüccarlara aittir. Her palatka, yaz esnasında takriben 2000 ruble'lik mal satar. 1875 yılında Kalgutti boyunda bir, Boro-Burgasun boyunda iki, Ülgöy civarında üç, Yüstıt'ta bir, Çagan-Gol (Kobdo'nun membaı) da bir, Ulankom civarında beş ve Kemçik boyunda bir adet hususî palatka vardı. Bundan başka Kobdo'dan şu yerlere ticaret uşakları da gönderilir: 1) Bulgun'a (Kobdo membaı), 2) Çingila membaına, 3) Ulas vadisine, 4) Tögürük nehri boyundaki Dzachaçin koşun'una, 5) Tsi-

tsik-Nor civarına. Moğol'larla alışveriş umumiyetle koşun'larda vukubulur, çünkü onlar şehre gelmeyi sevmezler. Koşunlara ne kadar çok tüccar uşağı gönderilirse, Rus mallarının sürümü de o kadar artar. Fakat palatka'ların kurulması çok pahalıya mal oluyor.

Potanin'in haberlerinde Kobdo'ya giden yol ve Rus mallarının idhali hakkında yeni olarak çok az şey vardır, zaten idhal mallarına ait en mühim kısımları yukarda kendi yazıma ekledim. Moğolistan'dan yapılan ihracattan bahsederken yeni şeyler öğreniyoruz.

Dağ sıçanı derisi dolayısiyle Potanin, Kobdo-Ulasutay'dan ihraç edilen yıllık miktarı 500 000 olarak göstermektedir. Son zamanlarda İrbit'te dağ sıçanı derisine karşı istek azalmıştır.

Ham deri nisbeten az ihraç edilmektedir, çünkü Moğol'lar deriyi fena yüzerler. Şimdi bir sığır derisi 1 ruble 50 kopek — 2 ruble ediyor (eskiden 30-50 kp. idi). Bu deriler tekrar Moğolistan için sepilendiğinden fiyatı nakliye yüzünden çok artmaktadır. Potanin, Biysk'a kadar götürme masrafını 2 ruble, geri getirilmesini 1 ruble ve sepilenmesini de 1 ruble üzerinden hesap etmektedir, fakat bu oldukça yüksekten alınmıştır. Bay Potanin, bu durum altında ihracatın ancak 283 Çuya üzerinden bir araba yolu yapıldığı takdirde arta bileceğini söylüyor. (Benim bu yol hakkındaki fikirlerimle krş.)

Yün ihracatı çok artmıştır. Biysk'li bir tüccar birinci senede 100 pud, ikinci yıl 300 pud, üçüncü yıl 1500 pud satın almıştır. Koyun yününün 100 pud'u Moğolistan'da 1 ruble 50 kopek — 2 ruble'ye alınır ve İrbit'te 7 ruble'ye satılır. Deve yünü 2 ruble 50 kopek'e alınır ve İrbit'te 6 ruble'ye satılır. Yıkanmamış ve yağlı olduğu için İrbit'te satılamadığından, şimdi artık yün ihraç edilmemektedir. Çuya boyunda ve Altay'da yün yıkama yerleri kurulması lâzımdır.

Moğol'lardan satın alınan sığır Moğolistan üzerinden İrkutsk'a, koyunlar ise Çin'deki Guçen şehrine kadar

götürülür. İrkutsk'a, yalnız Moğolistan'da değil, Alty'da satın alınan sığırlar da sevkedilir. Moğolistan'da sığır sevkiyatının yapıldığı yol: Çuya boyundaki Koşagaç'tan Ulankom'a, oradan Tes boyundaki Bişirilti-Van manastırına ve Beltis karakoluna gider, oradan, Kosogol'un yakınlarında Eg nehri üzerinden geçerek gölün sol sahilini takip eder. Turan adında Rus köyünden geçerek Tunki vadisine ve İrkutsk'a varır. 1877 yılında Rus tüccarları Moğolistan'dan İrkutsk'a 5450 baş sığır ve 8800 baş koyun getirmişlerdir. Rus tüccarları Guçen'e 80 at, 170 öküz ve 2600 koyun ihraç etmişlerdir.

Potanin'in fikrince Moğolistan ticareti ancak Çuya üzerinden bir araba yolu yapılırsa ve Rus tüccarları alışveriş irtibatını Kuygaçin'e kadar genişlettikleri takdirde inkişaf edebilecektir. Birinci imkân hakkındaki fikrimi yukarda bildirdiğim için, burada bu meseleye tekrar dönmek istemiyorum. Hiçbir hüküm vermeye cesaret edemiyeceğim ikinci nokta üzerine burada Potanin'in fikrini zikretmeyi uygun buluyorum.

Kobdo'daki Rus tüccarlarının Kuygaçin'le bir alışveriş irtibatı kurmaları bir ihtiyaçtır, çünkü, tüccarlar ancak bu suretle Rusya'ya yollanacak idhal malları için sağlam ve geniş bir saha kazanmış olurlar ki, Moğolistan ticareti bugün buna çok muhtaçtır.

284 Şimdi tüccarlar, başlıca, Moğolistan'da sağlam bir ihraç malı bulamadıklarından şikâyetçidirler. Canlı hayvanı Moğol'lar büyük kârla Çin tüccarlarına bırakıyor ve onlar da o bölgelerden 800 000 koyun alıp götürüyorlar. Kürk malları azdır ve Çinli'ler burada da Rus'lara rakiptir. Biricik sağlam mal dağ sıçanı derisidir ve şimdi bu da Rusya'da sürüm sahasını kaybetmiye başlamıştır. Civarda gümüş azdır, olsa bile Rus dükkânından ziyade Çin dükkânına götürülmektedir. Burada umumî bir değişme vasıtası olarak kullanılan tahta çay Rusya'da çok az istenmekte ve Altay gibi küçük bir sürüm sahasına malik bulunmaktadır. Rus'lar canlı hayvan satın almakta

iseler de, bunun ancak küçük bir kısmını İrkutsk'a ihraç ederler. Potanin'in fikrince bu durum, Rus tüccarlarının Moğolistan ticaretini ancak ikinci elden idare etmek istediklerini ispat etmektedir, yani Rus mallarını canlı hayvanla değişerek bunları Kuygaçin'e sürmek zorundadırlar, netice itibariyle şimdi Çin tüccarlarının yaptığını yaparlar. Kuygaçin'den de çayın öyle cinslerini ihraç etmeleri icabeder ki, Rusya ve Sibirya'da iyi satılsın. Fakat böyle bir alışveriş teşebbüsü uzun yolculuk ve büyük sermayeye ihtiyaç gösterir, halbuki buradaki Rus tüccarlarının elinde böyle bir şey yoktur. Son zamanlarda bu istikamette bir deneme yapılmıştır, bu da, Kalgan'lı tüccarlardan Tokmakoff'un Kobdo üzerinden Biysk'a yaptığı çay nakliyatı idaresidir. Kervanın kılavuzu dikkatsizlik ederek doğru yoldan saptığı halde, bu deneme muvaffak olmuştur. Böyle olduğu halde nakliyat zarara uğramadan neticelenmiş ve çay da Sibirya şehirlerinde oldukça yüksek fiyatla satılmıştır. Şimdi Biysk tüccarları birlikte maral boynuzu nakleden bir kervan tertip etmek suretiyle başka bir denemede bulunmuşlardır. Bu kervanın 1877 ağustosunda Kuygaçin'e varması lâzımdı.

Potanin'in fikirleri bu kadar. Tabiîdir ki, bugünkü durum hakkında katî bir hüküm veremiyeceğim. Fakat öyle zannediyorum ki, Rus mallarını Moğolistan'da satmak, Moğolistan'da satın alınan hayvanları, 285 çay almak maksadiyle Çin'e sevketmek gibi son derece karışık muamele, Potanin'in düşündüğü başarıyı temin edemiyecektir. Çin'liler koşunlarda her zaman Ruslardan daha ucuz ve kârlı alışveriş yapacaklardır. Çin'e hayvan sevki, Çin'liler için Rus'lara nazaran daha ucuza malolacaktır, aynı şekilde Çin'liler çayı da Rus hududuna, Rus tüccarlarının hiçbir zaman yapamıyacakları şekilde daha ucuza nakledebileceklerdir. Fikrimce Rus mallarının fiyatlarının indirilmesi ve ticaret inhisarının Biysk tüccarlarının elinden alınması, vasıtalı veya vasıtasız ticaret gibi bütün bu meselelerden daha önemli bir yer işgal etmektedir. Rus mallarını çok ucuz bir fiyatla Moğolistan'a sev-

ketmek mümkün olduğu takdirde, Moğolistanda kısa zaman içerisinde biri Rus ve diğeri de Çin olmak üzere iki bölge teşekkül edecek ve bu iki bölgenin sınırlarında Rus'larla Çin'liler arasında doğrudan doğruya mübadele vukubulacaktır. Malların fiyatı ucuz olursa, Çin'liler, lüzumlu çay nakliyatını sınıra kadar yapmaya kendileri gayret edeceklerdir. Rus ticaret bölgesinin Kobdo'ya mı yahut Ulasutay'a kadar mı uzanacağı hususunda a priori olarak bir şey söylenemez, bu mesele Rus mallarının fiyatına bağlı olup, zamanla kendiliğinden sabitleşecektir, çünkü hiçbir Çin'li, malını Rus tüccarına koşun'larda olduğundan daha pahalıya sattığı takdirde Moğolistan'ın batı kısmına gelmiyecektir, çünkü bu takdirde fiyatından başka bir de malın taşıma masrafını göz önünde bulundurmak zorunda kalacaktır.

İNGİLİZ KLASİKLERİNDEN BAZILARI:

			Fiati
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği I	*Haldun Derin*	260
Adam Smith	Milletlerin Zenginliği II	*Haldun Derin*	275
Walter Scott	Ivanhoe I	*Avni Givda*	250
Walter Scott	Ivanhoe II	*Avni Givda*	240
Thackeray	Henry Esmond I	*Kâmran Şerif Saru*	260
Thackeray	Henry Esmond II	*Kâmran Şerif Saru*	240
J. Austen	Gurur ve Aşk I	*Bedia Özoran*	220
J. Austen	Gurur ve Aşk II	*Bedia Özoran*	230
J Galsworthy	Forsyte Ailesinin Destanı I	*Sabiha Özsoy*	400
R. Southey	Nelson'un Hayatı	*Nesrin Ağış*	290
Thomas Paine	İnsan Hakları	*M. O. Dostel*	360

Maarif Vekâleti Yayınevleriyle bütün kitapçılarda satılmaktadır.

№ 1855

F. 340 kuruş